ตัวอย่างแบบเรียน
กระทรวงธรรมการ

หนังสือเรียน

ประวัติศาสตร์

ภาคพระพุทธศาสนา ภาคสุโขทัย และศรีอยุธยา ภาคกรุงธนบุรี และศรีอยุธยา

ตามหลักสูตร ชั้นมัธยมตอนปลาย

(ลำเนา)

ใบอนุญาตให้ใช้แบบเรียน

ฉะบับที่ ๒/๖๒๘

วันที่ ๙ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๗

หนังสือ เรียนประวัติศาสตร์ ภาคพระพุทธศาสนา, ภาคสุโขทัย และศรีอยุธยา ภาคกรุงธนบุรี และศรีอยุธยา

ของ หลวงชุณห์กสิการ, หลวงลือล้ำศาสตรี, ขุนวิทยาวุฒิ, พระปวโรพารวิทยา

พิมพ์ครั้งที่ สอง จำนวน หนึ่งพัน ฉะบับ ใน พ.ศ. ๒๔๗๗

เจ้าหน้าที่ได้ตรวจแล้ว อนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้

(ลงนาม) พระสารสาสน์ประพันธ์

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ

(ใช้ได้จะเพาะในการพิมพ์ครานี้เท่านั้น และห้ามมิให้นำใบอนุญาตนี้ไปพิมพ์ในหนังสือเรื่องอื่นที่มิได้รับอนุญาตเป็นอันขาด)

หลวงชุณห์กสิการ หลวงลือล้ำศาสตรี

ขุนวิทยาวุฒิ พระปวโรพารวิทยา

อาจารย์โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย

รวบรวม

พิมพ์ครั้งที่สอง ๑๐๐๐ ฉะบับ พุทธศักราช ๒๔๗๗

ราคา ๒ บาท

ลงวนลิขสิทธิ์ไว้ตามพระราชบัญญัติ

ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ

อิสสระ สถาน

ภาคนำประวัติศาสตร์สยาม

ชาติไทย ตามทางสันนิษฐานนักโบราณคดีลงมติแล้วว่า ชาติไทยแต่เดิมเป็นชาติใหญ่ชาติหนึ่ง มีภาษาใช้โดยฉะเพาะ แยกสาขาจากพวกมองโกลลงมาทางใต้ ในชั้นเดิมได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในดินแดนที่เป็นภาคตะวันตกเฉียงเหนือแห่งมณฑลเสฉวนทุกวันนี้ นับเป็นเวลานานกว่า ๔๐๐๐ ปีขึ้นไป ครั้นต่อๆ มาจำนวนพลเมืองของชาติไทยได้ทวีขึ้นเป็นลำดับ จึงได้ขยับขยายอาณาเขตต์ออกไปทางตะวันออก คือ ในดินแดนมณฑลเสฉวนเวลานี้ โดยยึดเอาลำน้ำแยงซีเป็นแนวนำทาง.

การแผ่อาณาเขตต์ของชาติไทยในครั้งนั้นเป็นทำนองที่พากันไปหาที่ทำกินตามทำเลเหมาะๆ ตามชอบใจ ต่างพวกต่างทะยอยกันไปเป็นคราวๆ และแยกกันอยู่ตามความสะดวกใจเป็นประมาณ เหตุนี้อาณาเขตต์ของชาติไทยจึงได้แยกเป็นเมืองย่อยๆ และต่างเป็นอิสระแก่กันอยู่หลายเมือง แต่โดยเหตุที่เมืองต่างๆ เหล่านี้เป็นชนชาติไทยด้วยกัน จึงรวมเรียกเป็นอาณาจักรหนึ่งว่า ลาว หรือ ล้านลาว.

การอพยพจากถิ่นเดิม การอพยพของพวกไทยจากเมืองไทยเดิมนั้น นักสอบสวนโบราณคดีกะประมาณเวลาว่า ได้เริ่มต้นราวสัก ๒๐๐๐ ปี มาแล้ว (คือในราวพุทธศตวรรษที่ ๕) แต่เป็นจำนวนเล็กน้อย โดยมากเป็นพวกไทยที่มีสันดานไม่ชอบอยู่เป็นที่ ครั้นต่อมาได้ถูกพวกจีนรุกรานเอาบ้าง ทน

ความเบียดเบียฬของพวกจีนที่แทรกแซงเข้ามาแย่งที่ทำมาหากินไม่ไหวบ้าง ก็ต้องอพยพทั้งบ้านเมืองเดิมถอยร่นลงมาเป็นลำดับ แต่การอพยพของชาติไทยมิได้เป็นไปในทำนองที่ว่า ยกกันไปพร้อม ๆ กันทั้งหมดทีเดียว ได้ทะยอย ๆ กันเรื่อยลงมา เป็นต้นว่าเมื่อพวกไทยในตอนเหนือถูกรุกราญก็อพยพร่นลงมาอยู่กับพวกไทยในตอนกลาง เมื่อในดินแดนตอนกลางอัดแอมากขึ้น ก็ถอยร่นลงไปอยู่กับพวกที่อยู่ในดินแดนตอนใต้ดังนี้เป็นลำดับลงไป.

ยุคราวศตวรรษที่ ๑๓ เป็นคราวอพยพของพวกไทยครั้งใหญ่ ซึ่งได้แยกย้ายจากเมืองไทยเดิมไปเป็นพวก ๆ คือ:—

๑. ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ตามลุ่มน้ำสาละวิน ลงมาตั้งมั่นอยู่ในแว่นแคว้นแสนหวี (เหนือพะม่า) พวกหนึ่ง เรียกว่า ไทยใหญ่ ซึ่งในเวลานี้มักเรียกกันว่า เงี้ยว และแผ่ลงเข้าไปในแดนพะม่าจนถึงแคว้นอาซัมเหนืออีกพวกหนึ่ง เรียกว่า ไทยอาหม.

๒. ไปทางทิศใต้ตามลุ่มน้ำของ (โขง) ลงมาตั้งมั่นอยู่ในแว่นแคว้นจุฬนีคือตังเกี๋ยหรือตองกิงพวกหนึ่ง และลงมาที่แว่นแคว้นโยนกเดิม (เหนือเชียงแสน) อีกพวกหนึ่ง สองพวกนี้เรียกว่าไทยน้อย ซึ่งเป็นบรรพบุรุษของพวกไทยชาวสยามทุกวันนี้.

ไทยตั้งอาณาจักร ส่วนพวกไทยที่ยังคงอยู่ในดินแดนประเทศไทยเดิมก็เป็นจำนวนมาก เพราะในยุคนั้นพวกไทยยังคงเป็นเจ้าของดินแดนในประเทศไทยเดิมอยู่ ต่อมาราว พ.ศ. ๑๑๘๒ พวกไทยมีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง จีนเรียกนามว่าสินุโล (ขุนหลวง) มีพระปรีชาสามารถมาก ได้รวบรวมเมือง

ไทยต่าง ๆ ที่ยังเป็นอิสระแก่กันอยู่หลายเมือง แล้วตั้งขึ้นเป็นราชอาณาจักรเดียวกัน มีราชธานีอยู่ที่เมืองหนองแส หรือที่จีนเรียกว่า ตาลีฟู (ในยูนนาน) อาณาจักรไทยที่ได้รวบรวมขึ้นใหม่นี้ใช้นามเรียกโดยตรงว่า ไทย ตามนามของชาติ ไม่เรียกว่า ลาว หรือ อ้ายลาว อย่างที่เคยเรียกกันมาแต่ก่อน ส่วนพวกจีนเรียกว่า นั่นเจา หรือ น่างเจ้า.

แต่นั้นมาชาติไทยก็มีกำลังคุ้มครองกัน และรักษาตัวเองได้ตลอดมา และได้มีพระเจ้าแผ่นดินสืบวงศ์ต่อเนื่องจากพระเจ้าสีนุโลดงมาเป็นลำดับ จนถึงพระเจ้าแผ่นดินอีกองค์หนึ่ง จีนเรียกนามว่า พีล่อโก๊ะ กษัตริย์องค์นี้สามารถรวบรวมเมืองไทยทางตอนใต้ของไทยเดิม ที่ยังเป็นอิสระอยู่ในแคว้นสิบสองเจ้าไทยหรือสิบสองจุไทย เข้าเป็นอาณาจักรเดียวกับไทยนั่นเจา ได้อีก ๕ เมืองเมื่อราว พ.ศ. ๑๒๗๐ และปรากฏว่าได้แต่งทูตไปเจริญทางไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินจีนในราชวงศ์ถังเมื่อ พ.ศ. ๑๒๗๖ ด้วย เมื่อได้จัดการรวบรวมเมืองไทยต่าง ๆ ในแคว้นสิบสองจุไทยเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าพีล่อโก๊ะก็มาสร้างราชธานีในดินแดนตอนใต้ขึ้นเมืองหนึ่งชื่อเมืองแถง และให้โอรสปกครองในตำแหน่งเมืองฉุกหลวงสำหรับควบคุมดูแลหัวเมืองไทยฝ่ายใต้.

ครั้นพระเจ้าพีล่อโก๊ะทิวงคตแล้วเมื่อราว พ.ศ. ๑๒๙๑ ราชโอรสซึ่งมีนามว่า โก๊ะล่อฝง ได้รับสืบราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อมา พระเจ้าโก๊ะล่อฝงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่เข้มแข็งในการสงคราม ได้ยกทัพไปตีหัวเมืองน้อยใหญ่ในแคว้นสุนหน่า (ยูนนาน) ได้อีกหลายเมือง ฝ่ายพวกจีนก็พยายามที่จะตีเอาเมืองคืน แต่ไม่สำเร็จ โดยถูกกองทัพของพระเจ้าโก๊ะล่อฝงตีแตกกลับไปบ้าง เกิดโรคระบาดในกองทัพของจีนจนต้องถอย

กลับไปเองบ้าง ประจวบกับชาติจีนเกิดมีศัตรูทางอื่นมารบกวนอีก จึงต้องรามือในการที่จะทำการรบพุ่งชิงชัยต่อไป ถึง พ.ศ. ๑๓๒๒ พระเจ้าโก๊ะล่อฝงก็ทิวงคต.

ความเสื่อมของประเทศไทยเดิม ในเวลาต่อ ๆ มา โดยเหตุที่ประเทศไทยเดิม ซึ่งมีอาณาเขตข้างเหนือติดต่อกับประเทศจีน และข้างตะวันตกติดต่อกับประเทศทิเบต เพราะฉะนั้นในบางคราวจึงได้เป็นไมตรีกับประเทศจีนและทิเบต แต่บางคราวก็มีเหตุจำเป็นต้องทำสงครามกับชาติทั้งสองนั้น ผลแห่งการรบพุ่งชิงชัยก็มีแพ้บ้างชนะบ้างสืบกันมาหลายชั่วกษัตริย์เมืองหนองแส ถึง พ.ศ. ๑๔๒๔ พระเจ้าพ้าชิงจีนเรียกว่า ฟะ เป็นพระเจ้าแผ่นดินในประเทศไทยเดิม ได้ทำไมตรีกับประเทศจีนอย่างสนิท ถึงกับพระเจ้าแผ่นดินจีนได้ยกราชธิดาให้ทำการอภิเษกสมรสกับราชโอรสของพระองค์.

เชื้อสายของพระเจ้าสินุโลได้สืบสุดลงเพียงพระเจ้าพ้าซึ่งเป็นองค์สุดท้ายในปี พ.ศ. ๑๔๔๗ ราชวงศ์ของพระเจ้าสินุโลได้สืบราชสมบัติต่อ ๆ กันมาจนถึงพระเจ้าพ้า นับเป็นเวลาช้า ๑๓ รัชกาล ประมาณ ๒๕๕ ปี ต่อจากนั้นเป็นยุคจลาจลมีการแย่งชิงราชสมบัติกันเรื่อยมา พระเจ้าแผ่นดินไทยในประเทศไทยเดิม คือนับเจาในกาลต่อมาเป็นวงศ์อื่น ๆ ซึ่งเป็นเชื้อจีน ขนบธรรมเนียมบ้านเมืองก็เลยผันแปรไปผิดไม่ข้างพวกจีนมากขึ้นทุกที และชนชาติจีนก็ได้เข้ามาตั้งภูมิลำเนาเป็นไพร่บ้านพลเมืองมีจำนวนมากขึ้นโดยลำดับ แต่ประเทศไทยเดิมยังคงเป็นประเทศเอกราชสืบมาอีกราว ๒๕๐ ปี ต่อเมื่อคุบโบลข่านราชวงศ์หงวนมีอำนาจขึ้นในประเทศจีน ได้รบพุ่งแผ่อาณาจักรลงมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และตีเอาเมืองไทยเดิมไปได้เมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๗ ประเทศไทยนั้นเจาจึงได้สิ้นอิสรภาพตกไปเป็น

อาณาเขตต์ของจีนตั้งแต่ครั้งนั้นเป็นต้นมา และจีนได้แบ่งแยกออกเป็น ๔ มณฑล คือ มณฑลฮุนหน่ำ มณฑลกุยจิว มณฑลกวางใส และมณฑลกวางตุ้งทุกวันนี้.

ไทยลงมาในแคว้นสุพรรณภูมิ เมื่อสิ้นราชวงศ์เมืองหนองแส แห่งอาณาจักรนั้นเจาซึ่งมีพระเจ้าพ้าเบ็นพระเจ้าแผ่นดินองค์สุดท้ายแล้ว ต่อมาราวตอนปลายศตวรรษที่ ๑๕ ในประเทศจีนเกิดการจลาจลขึ้นทุกทิศทุกทาง พระเจ้าแผ่นดินจีนต้องใช้กำลังกองทัพออกปราบปราม พวกก่อการจลาจลเพื่อให้สงบราบคาบทั่วไป เป็นเหตุให้พวกไทยจำนวนมากที่ยังคงอยู่ในดินแดนหัวเมืองฝ่ายใต้ของประเทศจีนได้รับความลำบาก เนื่องจากยุทธภัยครั้งนี้ และประกอบกับถูกพวกจีนเบียดเบียนบีบคั้นหนักเข้า ก็พากันอพยพเข้ามาหาพวกพ้องทางประเทศไทยนั่นเจาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖ อีกเป็นคราวใหญ่ ทั้งนี้ทำให้พวกไทยในอาณาจักรนั้นเจารู้สึกคับแคบในการทำมาหากิน จึงได้เริ่มขยับขยายไปหาพวกไทยทางใต้ซึ่งได้กระทำกันมาแล้วในศตวรรษที่ ๑๑ ทั้งได้ข้ามแม่น้ำโขงลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแคว้นสยามสุพรรณภูมิ ทางเมืองเชียงรายหรือชะวาหรือหลวงพระบาง และในแคว้นโยนกอีกเป็นจำนวนมาก.

ไทยปกครองแคว้นโยนก ได้กล่าวมาแล้วว่า เมื่อราวศตวรรษที่ ๑๑ เป็นคราวอพยพของพวกไทยซึ่งได้ลงมาปกครองแคว้นต่าง ๆ ทางทิศใต้ของประเทศไทยนั่นเจา เวลาต่อมาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินไทยผู้ปกครองแคว้นเหล่านั้นต่างมีโอรสหลายองค์ ก็ต่างให้โอรสพาบริวารแยกย้ายกันไปจับจองที่ดินสร้างนครขึ้นครอบครองเป็นส่วน ๆ ที่ปรากฏตาม

พงศาวดาร มีเจ้าสิงหนวัติ โอรสองค์น้อยของพระเจ้าแผ่นดินไทยองค์หนึ่ง ได้พาบริวารไทยเป็นอันมากลงมาจับจองที่ดินเพื่อสร้างนครขึ้นครอบครอง ครั้นมาถึงลำน้ำโขงตอนเหนือ พบชัยภูมิอันเป็นที่ ๆ พวกชาวบ้านชาติละว้า หรือลาวตั้งเคหสถานอยู่ ทำมาหากินด้วยการทำไร่นาต่าง ๆ เจ้าสิงหนวัติ พอพระทัยในพื้นภูมิตอนนั้น จึงระดมกำลังไพร่พลสร้างนคร และราชฐาน ขึ้นครองเมื่อราว พ.ศ. ๑๑๑๑ ให้นามนครนั้นว่า โยนกนาคนคร เป็น เมืองใหญ่และสง่างามอยู่ในย่านนั้น พวกชาวพื้นเมืองมีความนับถือ พากันอ่อนน้อมยอพึ่งอยู่ในบรมโพธิสมภารทั้งสิ้น พระเจ้าสิงหนวัติจึงได้ รวบรวมอาณาเขตที่ต่อนน้อมเหล่านั้นตั้งแว่นแคว้นขึ้น เรียกว่าแคว้น โยนกเชียงแสน มีอาณาเขตข้างเหนือตลอดลับสองปันนาขึ้นไปต่อ เมืองหนองแส คือ ตาลีฟู ข้างใต้ต่อเขตแดนหริภุญชัย ซึ่งขณะนั้นยังเป็น อาณาจักรของพวกขอม อันมีพระเจ้าแผ่นดินสืบพระวงศ์ติดต่อลงมา จาก พระนางจามเทวีซึ่งพระเจ้ากรุงละโว้ (ลพบุรี) ผู้ครองราชสมบัติใน เมืองหริภุญชัยเป็นองค์แรก พวกขอมแคว้นหริภุญชัยนั้นยังเมืองอยู่ ไม่ยอมขึ้นกับแคว้นโยนก เพราะฉะนั้นเมื่อพระเจ้าสิงหนวัติสร้างเมือง โยนกนาคนครสำเร็จแล้วได้ ๓ ปี ถึง พ.ศ. ๑๑๑๔ จึงได้ทรงรวบรวม ไพร่พลยกกองทัพลงมาปราบปรามพวกขอม และตีเมืองอุมงคเสลานครและ เมืองอื่นๆ ได้ จึงเป็นอันว่าดินแดนแห่งแคว้นโยนกได้ถือตลอดลงมาถึง อาณาจักรของขอมตอนเหนือด้วย ซึ่งพระเจ้าสิงหนวัติได้ทรงปกครอง และสืบสันตติวงศ์ต่อเนื่องกันเป็นลำดับมา จนกระทั่งเสียแคว้นโยนกแก่ชนชาติ อื่น ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

ชาติเดิมในสยามสุพรรณภูมิ ก่อนที่จะกล่าวประวัติของชาติไทยตอนที่ลงมาในดินแดนอันเป็นประเทศสยามสุพรรณภูมิต่อไป จำเป็นต้องทราบเสียก่อนว่า แต่เดิมดินแดนสุพรรณภูมิที่กล่าวนี้เป็นภูมิลำเนาที่อยู่ของมนุษย์ ๓ ชาติ คือ :—

๑. ชาติขอม อยู่ทางภาคตะวันออกของลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ ซึ่งเป็นประเทศเขมรบัดนี้ และคำว่า ขอม ก็คือ เขมร ที่เรามักเรียกกันในบัดนี้นั่นเอง.

๒. ชาติมอญ หรือรามัญ อยู่ทางภาคตะวันตก คือ ลุ่มน้ำสาละวินตลอดจนถึงลุ่มน้ำเอราวดีตอนใต้ ที่เป็นประเทศพะม่าเวลานี้ ภาษาพูดของชนชาตินี้มีลำเนียงคล้ายกับชนชาติขอม สันนิษฐานว่าคงจะสืบมาจากเชื้อสายอันเดียวกัน.

๓. ชาติลาว หรือ ละว้า อยู่ในดินแดนตอนกลางของชาติทั้งสองที่กล่าวแล้ว มีดินแดนที่เป็นอาณาจักรของสยามบัดนี้ทุกมณฑล และภูมิลำเนาของพวกลาวยังล่วงเลยลำแม่น้ำโขงขึ้นไปทางทิศเหนือและตะวันออกอีก.

ส่วนทางดินแดนในแหลมมะลายู ตั้งแต่มณฑลนครศรีธรรมราชลงไปนั้น มีมนุษย์ตั้งภูมิลำเนาอยู่หลายชาติ เพราะเป็นดินแดนที่อยู่ใกล้ทะเลอันเป็นทางที่ชนต่างประเทศผ่านไปมาทั้งสองด้าน จึงมีผู้คนหลายชาติหลายภาษาอาศัยอยู่ มีลาวบ้าง เงาะบ้าง มะลายูบ้าง และชาติอื่น ๆ อีกบ้าง.

ดินแดนอันเป็นที่อยู่ของชาติลาวนั้น แต่เดิมแบ่งแยกกันเป็น ๓ อาณาเขต์ คือ :—

๑. อาณาเขตด้านวาราวดี อยู่ทางใต้ คือดินแดนซึ่งเวลานั้นเป็นมณฑล* กรุงเทพฯ อยุธยา นครชัยศรี ราชบุรี นครสวรรค์ พิษณุโลก และมณฑลปราจีน (และบางทีจะแผ่ออกไปถึงมณฑลจันทบุรีด้วย) มีเมืองนครปฐมเป็นราชธานี และปรากฏว่าพระพุทธศาสนาได้แผ่เข้ามาในอาณาจักรนี้ก่อนที่อื่นในราว พ.ศ. ๓๐๐

๒. อาณาเขตด้านยางหรือโยนก อยู่ข้างเหนือ คือท้องที่ซึ่งเป็นมณฑลพายัพทุกวันนี้ ตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองฉอ เช่น เหนือแม่น้ำโขง ราชธานีอยู่ที่เมืองเงินยางริมแม่น้ำโขงเหนือเมืองเชียงแสน.

๓. อาณาเขตด้านโคตรบูรหรือพนม อยู่ทางตะวันออก คือดินแดนซึ่งในเวลานั้นเป็น มณฑลอุดร และมณฑลนครราชสีมา และต่อออกไปจดฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงทางตะวันออก ตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองนครพนมริมลำน้ำโขง.

ทั้ง ๓ อาณาเขตด้านต่างมีผู้ปกครองเป็นอิสระแก่กัน และบางครั้งก็มีการรบพุ่งกันบ้าง แต่ยังคงมีความสัมพันธไมตรีโดยเหตุที่เป็นชาติลาวด้วยกัน.

ขอมปกครองอาณาเขตต์ลาว ส่วนชาติขอมนั้นมีความเจริญรุ่งเรืองกว่าชาติลาวและมอญ เพราะปรากฏว่าในราว พ.ศ. ๖๐๐ มีพราหมณ์ผู้เป็นหัวหน้าชาวอินเดียผู้หนึ่ง นามว่าโกณฑัญญะ มาได้อภิเษกสมรสกับนางพระยาขอม โดยเหตุที่ชาวอินเดียรอบรู้วิชยธรรมยิ่งกว่าชาวประเทศในดินแดนสุพรรณภูมิ จึงสามารถ ปกครอง ประเทศขอมให้รุ่งเรือง และมีอำนาจมากขึ้นเป็นลำดับ ขอมจึงได้เริ่มแผ่อำนาจเข้ามาในอาณาเขตต์ลาวต่อไป.

---

* คำว่ามณฑลนี้ทุกแห่งหมายความถึงเมื่อครั้งยังไม่ได้จัดระเบียบราชการบริหารแผ่นดิน พ.ศ. ๒๔๓๖.

การแผ่อำนาจของขอมในยุคนั้นกินเวลานานถึง ๕๐๐ ปี ราว พ.ศ. ๑๑๐๐ ขอมจึงเข้ามาครอบครองอาณาเขตต์โคตรบุร ครั้นแล้วก็พยายามขยายอำนาจเข้าไปถึงอาณาเขตต์ทวาราวดีและโยนกต่อไป ซึ่งกินเวลาอีกมิใช่เล็กน้อย เพราะเพิ่งเข้ามาปกครองอาณาเขตต์ลาวทั้งสิ้นได้เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐.

แต่วิธีการปกครองของขอมในอาณาจักรทั้ง ๓ นี้ มีลักษณะแตกต่างกัน คือ :—

อาณาเขตต์โคตรบุร ขอมได้รวมเข้าเป็นอาณาจักรของขอมโดยตรง.

อาณาเขตต์ทวาราวดี ขอมได้ส่งคนเข้ามาเป็นอุปราชปกครอง เช่นเดียวกับเมืองชั้นธรรมดา แต่แบ่งการปกครองออกเป็นสองภาค คือ ภาคใต้มีเมืองละโว้ (ลพบุรี) เป็นศูนย์กลาง ภาคเหนือ มีเมืองสุโขทัย เป็นศูนย์กลาง.

อาณาเขตต์โยนก ชาวพื้นเมืองมีอำนาจปกครองตนเองได้ แต่ต้องส่งส่วยให้แก่ขอม ในทำนองเมืองประเทศราช.

เป็นอันได้ความว่า ชาติขอมได้มีอำนาจสูงสุดอยู่ในอาณาจักรลาวตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๐๐ และคงมีอำนาจอยู่ต่อมาอีกราว ๒๐๐ ปี อำนาจของชาติขอมก็เสื่อมลง จนเป็นเหตุให้เสียดินแดนส่วนมากที่ได้ไว้แก่ชาติพะม่า ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป.

พะม่าปกครองอาณาเขตต์ทวาราวดีและโยนก ส่วนประเทศมอญนั้นตั้งอยู่ริมแม่น้ำเอราวดีข้างตอนใต้ลงมาจดแนวแม่น้ำสาละวิน และมีชายทะเลต่อลงมาถึงเมืองทะวาย ดินแดนในลุ่มน้ำเอราวดีข้างตอนเหนือ เดิมเป็นที่อยู่ของชนชาติพะม่า ซึ่งมีเชื้อสายสืบเนื่องมาจากชาวทิเบต เช่นเดียว

กับพวกมอญเนื่องจากลาวและขอม พวกพะม่ามีกำลังขึ้น ได้รุกราญดินแดนพวกมอญลงมาทางแม่น้ำเอราวดีโดยลำดับ จนได้เมืองพุกามตั้งเป็นราชธานีของพะม่า ต่อมาในประเทศพะม่าเกิดมีพระเจ้าแผ่นดินทรงอานุภาพมาก องค์หนึ่ง พระนามว่า พระเจ้าอนุรุทธหรือพระเจ้าอโนรธามังช่อ ได้ทรงราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๕๕๓ และปราบปรามได้ดินแดนของชาติมอญไว้ในอำนาจทั้งหมด ครั้นแล้วยกกองทัพข้ามภูเขาเข้ามาปราบปรามได้อาณาเขตต์โยนกและอาณาเขตต์ทวาราวดีจนถึงเมืองลพบุรี พวกขอมเวลานั้นอ่อนกำลังลงมาก ไม่สามารถจะแย่งอำนาจคืนมาจากพะม่าได้จึงต้องสงบอยู่.

แต่เมื่อพระเจ้าอนุรุทธปราบปรามเขตต์แดนที่กล่าวไว้ในอำนาจได้แล้วก็กลับไปครองราชสมบัติอยู่ที่กรุงพุกาม แล้วทรงเพลิดเพลินไปในทางทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยหวังจะเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภกมากกว่าสิ่งอื่น ๆ เพราะฉะนั้นจึงไม่ใคร่จะเอาพระทัยใส่การปกครองดินแดนในสุพรรณภูมิที่ได้ไว้ได้ ครั้นพระเจ้าอนุรุทธทิวงคตลงเมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๕ ทางประเทศพะม่าก็มัวยุ่งกันอยู่ด้วยการปกครองราชสมบัติ เพราะเกิดการเกี่ยงแย่งกันขึ้นในระหว่างราชวงศ์ จึงมิได้เอาใจใส่ในดินแดนที่ได้ไว้ และปล่อยปละละเลยจนเป็นอันขาดตอนไม่มีอำนาจในดินแดนที่กล่าวอีกต่อไป.

การรุกรานของไทย ในเวลาที่พะม่าเข้ามามีอำนาจอยู่ในดินแดนสุพรรณภูมินั้น เป็นเวลาเดียวกับที่พวกไทยทางประเทศไทยเดิมเริ่มอพยพลงมาอยู่ในแคว้นโยนกและหลวงพระบางเป็นจำนวนมาก (คือคราวอพยพเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น) ฉะนั้นเมื่อพะม่าหมดอำนาจลงเด็ดขาดแล้ว พวกไทยในแคว้นโยนกก็มีกำลังขึ้นบ้าง จึงได้เริ่มปกครองกันขึ้นเองอีก โดยมีพระเจ้าแผ่นดินอันดับต้นตติวงศ์ต่อเนื่องลงมาจากพระเจ้าสิงหนวัติ

ผู้เป็นต้นพระวงศ์ จนถึงรัชชกาลพระเจ้าพังคราช นับเป็นกษัตริย์ลำดับที่ ๔๓. (ในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๖๐๐ ซึ่งเป็นเวลาที่พวกขอมและพะม่ามีอำนาจ พวกไทยในแคว้นโยนกก็คงขึ้นแก่ขอมและพะม่าเป็นลำดับตามกาลสมัย) แต่พระเจ้าพังคราชเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ค่อนข้างจะอ่อนแออยู่มาก ทั้งประจวบกับเป็นเวลาที่เพิ่งจะก่อร่างสร้างตัวขึ้นใหม่ ๆ จึงเป็นเหตุให้พวกขอม ซึ่งมีกำลังดีกว่าและเห็นว่าพะม่าไม่เอาใจใส่ในดินแดนที่ได้ไว้นั้น ประส่งค์จะแผ่อำนาจให้เหมือนอย่างเก่าอีก จึงคุมกองทัพขึ้นไปตีเอานครโยนก ในที่สุดแคว้นโยนกก็เสียแก่พวกขอมอีกครั้งหนึ่งเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๔๐ ส่วนพระเจ้าพังคราชก็ถูกเนรเทศไปอยู่เวียงสี่ทวงริมน้ำสายซึ่งจัดเป็นเมืองส่วย.

ไทยได้ลานนาและลานช้าง ภายหลังพระราชบุตรองค์น้อยของพระเจ้าพังคราช ซึ่งสมภพที่เวียงสี่ทวงเมื่อ พ.ศ. ๑๖๔๑ ทรงพระนามว่า เจ้าพรหม มีสติปัญญาสามารถและกล้าหาญ ทรงทำนุบำรุงผีกข้อมไพร่พลขึ้นจนชำนิชำนาญแล้วก็ตั้งแข็งเมืองขึ้น ไม่ส่งส่วยแก่ขอม พวกขอมจึงยกกองทัพขึ้นไปปราบปราม แต่ถูกเจ้าพรหมคุมกำลังออกต่อสู้ตีพวกขอมแตกพ่ายกลับไป และเมื่อเห็นเป็นที่แล้วเช่นนี้ เจ้าพรหมจึงยกกองทัพออกรบได้แย่งเอาดินแดนลาวจากขอมได้ตลอดลงมาจนถึงเมืองชะเลียง (คือเมืองสวรรคโลกบัดนี้) และแผ่อาณาเขตต์ตลอดไปถึงเมืองหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และมณฑลอุดรตอนเหนือตอนหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า ลานช้าง (นัยว่ามีช้างชุม) และดินแดนที่เป็นมณฑลภาคพายัพทุกวันนี้ อีกตอนหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่า ลานนา (เพราะมีที่เหมาะสำหรับทำไร่นาบริบูรณ์) ครั้นแล้วจึงเชิญเสด็จพระราชบิดา

กลับไปครองราชสมบัติณโยนกนาคนครตามเดิม ยกเจ้าทุกขิตกุมาร พระเชฏฐาขึ้นเป็นมหาอุปราช และเปลี่ยนนามเมืองโยนกนาคนครเป็นเมืองชัยบุรี ส่วนพระเจ้าพรหมได้ลงมาสร้างราชธานีอยู่ข้างใต้ ให้นามว่า ชัยปราการ (คือเมืองฝางซึ่งทุกวันนี้เป็นอำเภอขึ้นอยู่ในจังหวัดเชียงราย).

เสียแคว้นโยนก พวกขอมยังคงตั้งราชธานีอุปราชอยู่ที่เมืองลพบุรี และมีเมืองใหญ่ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านอยู่ที่สุโขทัย แต่พวกขอมยังไม่มีกำลังพอจะขึ้นไปปราบปรามพวกไทยในดานนาและดานช้างได้ก็ต้องส่งบอยู่ พระเจ้าพรหมได้ทรงราชย์อยู่ที่เมืองชัยปราการ เป็นเวลา ๕๙ ปี พอพระชนมายุได้ ๗๙ พรรษาก็ทิวงคตเมื่อ พ.ศ. ๑๗๒๐ พระเจ้าชัยสิริราชโอรสได้สืบราชสมบัติต่อมา และได้ครองอิสรภาพอยู่ที่เมืองชัยปราการเป็นเวลาอีก ๑๓ ปี ถึงราว พ.ศ. ๑๗๓๑ มีข้าศึกมอญยกกองทัพใหญ่มาตีเมืองชัยปราการ พระเจ้าชัยสิริสืบได้ความว่ากองทัพของข้าศึกครั้งนี้ใหญ่หลวงเหลือกำลังจะต่อสู้ จึงได้เผาเมืองเสียเพื่อมิให้พวกข้าศึกยึดเป็นที่มั่นได้ แล้วอพยพครอบครัวพลเมืองถอยหนีลงมายังดินแดนในประเทศสยามตอนใต้ มาถึงเมืองร้างแห่งหนึ่ง ชื่อว่า เมืองแปบ จึงได้ตั้งมั่นอยู่ณที่นั้น พระเจ้าชัยสิริองค์นี้เป็นต้นวงศ์ของพระเจ้ารามาธิบดี (อู่ทอง) เรียกว่า รชวงศ์เชียงราย ซึ่งจะได้กล่าวข้างหน้าอีกตอนหนึ่งต่อไป.

ที่พวกข้าศึกยกกองทัพเข้ามาในดินแดนดานนาครั้งนั้น มิได้เจาะจงแต่เพาะตีเมืองชัยปราการแห่งเดียว ได้รุกรานต่อไปจนตลอดแคว้นโยนกด้วย เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินอันร่วมราชวงศ์เดียวกับพระเจ้าชัยสิริ ซึ่งตั้งราชธานีครอบครองอยู่ณเมืองชัยบุรี (นครโยนกเก่า)

ก็คงจะอพยพออกจากเมืองหนีข้าศึกไปด้วยเช่นเดียวกัน และปรากฏในตำนานว่า เมื่อข้าศึกยกกองทัพกลับแล้ว เมืองชัยบุรีนครหลวงของโยนกประเทศเกิดอุบัติเหตุขึ้น กระทำให้บ้านเมืองจมเป็นหนองน้ำทั่วไปหมด จึงสันนิษฐานว่าคงถูกทำลายเสียเช่นเดียวกันกับเมืองชัยปราการ.

เมื่อบ้านเมืองในดินแดนที่พวกมอญตีได้ถูกเผาทำลายบ้านปิดหมดสิ้นแล้วเช่นนี้ พวกข้าศึกเห็นว่าถ้าจะอยู่ปกครองก็จะต้องลงแรงจัดการสถาปนาขึ้นใหม่อีกเป็นการใหญ่ จึงมิได้จัดการปกครองอย่างใด และยกกองทัพกลับไป ทั้งนี้เป็นเหตุให้ดินแดนในตอนนาไทยว่างเปล่าปราศจากผู้ปกครอง ในเวลานั้นพวกไทยกำลังแตกตื่นระส่ำระสาย ยังไม่สามารถจะควบคุมกันเป็นปึกแผ่นได้ เพราะฉะนั้นพวกขอมซึ่งมีราชธานีอุปราชอยู่ที่เมืองลพบุรีจึงได้ตีชิงเอาดินแดนตอนนาไทยไว้ในอำนาจ และบังคับให้ส่งส่วยไปยังเมืองละโว้ (ลพบุรี) อีก.

ไทยรวบรวมกำลังตั้งเป็นอิสสระ การอพยพหนีข้าศึกมอญของไทยในครั้งนั้น เข้าใจว่าได้แยกกันออกเป็นสองพวก กล่าวคือ พระเจ้าชัยสิริผู้ครองเมืองนครชัยปราการลงมาทางตะวันตกของเมืองสุโขทัย แล้วจึงตรงลงทางใต้มาตั้งอยู่ที่เมืองแปบ พวกหนึ่ง ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป อีกพวกหนึ่งคือเจ้านครและชาวเมืองชัยบุรีนครหลวงแห่งโยนก พวกนี้อพยพแยกไปทางตะวันออกของเมืองสุโขทัย ไปถึงเมืองนครไทย (อยู่เหนือเมืองลมหรือหล่มศักดิ์) เห็นชัยภูมิเหมาะด้วยเป็นเมืองใหญ่มั่นคง ทั้งผู้คนพลเมืองก็เป็นไทยโดยมาก จึงยึดเอาเป็นที่มั่นตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองนั้นสืบมา ส่วนที่ยังคงกระจัดกระจายอยู่ในดินแดนตอนนาไทยก็คงมีอีกเป็นจำนวนมาก.

ครั้นถึง พ.ศ. ๑๗๗๗ พระเจ้าสี่โจ๊วฮ่องเต้ (คุบไบคาน) กษัตริย์ราชวงศ์หงวนได้เป็นใหญ่ในประเทศจีน ยกกองทัพมาปราบปรามประเทศไทยนั้นเจาะจนได้เป็นอาณาจักรของจีนสิทธิ์ขาดดังกล่าวมาแล้ว เบื้องต้นพวกไทยที่ยังตกค้างอยู่ในประเทศไทยเดิมถูกพวกจีนเบียดเบียนก็พากันอพยพทิ้งภูมิลำเนาดั้งเดิม ลงมาหาพวกพ้องข้างใต้ทางเมืองหลวงพระบางอีกเป็นจำนวนมาก เมืองนครไทยเป็นเมืองใหญ่อยู่ปลายทางของเมืองหลวงพระบาง จึงเป็นแหล่งเหมาะสำหรับรับพวกไทยที่อพยพตามกันเรื่อยลงมา ไม่ช้าพลเมืองไทยในดินแดนถานนาและตามหัวเมืองที่ติดต่อกับเมืองสุโขทัยก็มีกำลังมากขึ้น จึงได้แข็งข้อไม่ยอมให้พวกขอมมีอำนาจบังคับตามชอบใจเช่นอย่างแต่ก่อน และงดการส่งส่วยแก่ขอมเสีย คนสำคัญที่เป็นหัวหน้าร่วมคิดการนี้ขึ้น มีเจ้าเมืองซึ่งมียศเช่นประเทศราชสองคน ชื่อพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราดคนหนึ่ง กับพ่อขุนบางกลางท่าวเจ้าเมืองบางยาง (ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นราชวงศ์เดียวกันกับพระเจ้าชัยสิริที่อพยพลงมาจากเมืองชัยบุรี) อีกคนหนึ่ง รวมเป็นสองกำลังด้วยกันยกกองทัพไทยมาตีเมืองสุโขทัยอันเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญของขอม ได้รบพุ่งชิงชัยกับพวกขอมเป็นสามารถ ที่สุดฝ่ายไทยมีชัยชะนะ ตีได้เมืองสุโขทัยเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ครั้นแล้วพวกราษฎรจึงพร้อมใจกันยกพ่อขุนบางกลางท่าวขึ้นเป็นกษัตริย์ครองเมืองสุโขทัย โดยนิยมว่าเป็นเชื้อสายกษัตริย์มาแต่ดั้งเดิม แล้วราชาภิเษกทรงพระนามว่า ขุนศรีอินทราทิตย์ เป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัย (พระร่วง) ครอบครองดินแดนซึ่งได้นามว่าประเทศสยามตั้งแต่สมัยนั้นเป็นต้นมา.

ภาคกรุงสุโขทัย คราวเจริญ

ขุนศรีอินทราทิตย์และขุนบาลเมือง ประเทศสยาม เมื่อแรกที่ขุนศรีอินทราทิตย์ตั้งเป็นอิสระขึ้นนั้น ยังมีอาณาเขตคับแคบอยู่มาก เมืองสำคัญเข้าใจว่าจะมีอยู่เพียง ๒ เมืองเท่านั้น คือเมืองสุโขทัยกับเมืองชะเลียง (สวรรคโลก) ซึ่งได้ยกขึ้นเป็นราชธานีด้วยกันทั้งสอง นอกจากนี้มีเมืองเล็กๆ ทางริมแม่น้ำยม น้ำน่าน และน้ำลัก อาณาเขตด้านเหนือจดเพียงเมืองแพร่ ทางตะวันตกเพียงเมืองตาก ทางใต้ก็ลงมาเพียงเมืองพระบาง (นครสวรรค์) ทั้งไพร่บ้านพลเมืองและกำลังรี้พลยังมีน้อย จึงยังไม่มีโอกาสที่จะขยายอาณาเขตต์ออกต่อไปอีกได้.

อนึ่งในเวลาที่ตั้งกรุงสุโขทัยขึ้นเป็นอิสระ ก็เป็นเวลาเดียวกับที่พวกไทยทางเหนือและทางตะวันตกเตรียมตั้งตัวเป็นใหญ่ในแคว้นสยามอยู่ด้วยกัน.

ทางเหนือมีพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่า พญาเม็งราย ครองราชสมบัติอยู่ที่นครเงินยาง (โยนกเดิม) ภายหลังย้ายมาสร้างราชธานีขึ้นใหม่ในดินแดนที่เป็นเมืองชัยปราการเก่าเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๕ และขนานนามราชธานีใหม่ตามนามของพระองค์ว่า เชียงราย พวกหนึ่ง และพญางำเมืองเจ้าเมืองพะเยา (อยู่ข้างเหนือลำปาง) พวกหนึ่ง กับเมืองหริภุญชัยอีกพวกหนึ่ง ต่างตั้งตัวเป็นอิสระมิได้ขึ้นแก่ใคร.

ทางตะวันตก มีขุนสามชนเป็นประมุข ตั้งอยู่ที่เมืองฉอด (ราวจังหวัดตากเวลานี้) ซึ่งมีอาณาเขตต์ติดต่อกับอาณาจักรไทยสยาม ขุนสามชนก็หวังในการที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่เป็นโดยอยู่เหมือนกัน เมื่อเห็นขุนศรีอินทราทิตย์พึ่งจะเริ่มตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่เมืองสุโขทัย ก็ยกกองทัพ

เข้ามาตีเอาเมืองคาก ขุนศรีอินทราทิตย์ยกกองทัพออกไปปราบปราม แต่กรุงสุโขทัยเพิ่งจะเริ่มก่อร่างสร้างตัวขึ้นใหม่ ๆ กำลังรี้พลยังไม่มีมากนัก เมื่อออกต่อสู้กันจึงเกือบพ่ายแพ้ หากแต่ได้อาศัยความสามารถของพระราชโอรสองค์น้อยของขุนศรีอินทราทิตย์ ซึ่งปรากฏพระนามภายหลังว่า เจ้ารามคำแหง โอรสองค์นี้เป็นนักรบที่เก่งกล้าและโดยเสด็จในงานสงครามครั้งนี้ด้วย ได้เข้าชนช้างชะนะขุนสามชน กองทัพเมืองฉอดจึงต้องปราชัยแตกกลับไป.

ส่วนทางใต้ก็มีพวกขอมคัดรูเก่า ตั้งราชธานีอุปราชอยู่ณเมืองลพบุรี ถึงแม้ขอมจะอ่อนกำลังลงก็ยังไม่น่าจะไว้วางใจนัก.

ขุนศรีอินทราทิตย์มีพระมเหสีทรงพระนามว่าพระนางเสือง และมีราชโอรสด้วยกัน ๓ องค์ องค์ใหญ่สิ้นพระชนม์เสียเมื่อแต่ยังทรงพระเยาว์ องค์กลางทรงพระนามว่าขุนบาลเมือง องค์น้อย เมื่อมีพระชนม์เพียง ๑๙ พรรษา ได้โดยเสด็จไปในงานสงครามและชนช้างชะนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดดังกล่าวแล้ว พระราชบิดาจึงได้พระราชทานพระนามว่าเจ้ารามคำแหง เป็นบำเหน็จในความสามารถครั้งนั้น.

ขุนศรีอินทราทิตย์จะได้ครองราชสมบัติอยู่เป็นเวลากี่ปีไม่ปรากฏ แต่เมื่อได้เสด็จสวรรคตแล้ว พระราชโอรสองค์กลางคือขุนบาลเมือง ได้ครองราชสมบัติต่อมา ขุนบาลเมืองได้ทรงตั้งเจ้ารามคำแหงอนุชาเป็นพระมหาอุปราชไปครองเมืองชะเลียง ซึ่งได้สถาปนาเพิ่มเติมขึ้นเป็นราชธานี และขนานนามใหม่ว่า เมืองศรีสัชชนาลัย.

เหตุการณ์ในรัชชกาลขุนศรีอินทราทิตย์และขุนบาลเมืองทั้ง ๒ รัชชกาล นอกจากได้รบพุ่งกับขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดที่เมืองคากแล้ว ยังไม่ปรากฏ

เรื่องอื่น ๆ แต่เข้าใจว่าคงจะมีเหตุการณ์คาบเกี่ยวกันมาตลอด ขุนบาลเมืองได้ครองราชย์อยู่จนถึงราว พ.ศ. ๑๘๒๐ ก็สวรรคต เจ้ารามคำแหงราชอนุชาจึงได้รับราชสมบัติขึ้นครองกรุงสุโขทัยสืบมา นับเป็นรัชชกาลที่ ๓ ของกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัย.

พระเจ้ารามคำแหงมหาราช พระเจ้ารามคำแหง เป็นกษัตริย์สยามองค์แรกที่ควรได้พระนามว่า มหาราช เพราะเป็นอัจฉริยกษัตริย์ทรงพระคุณอันวิเศษ เป็นทั้งนักรบ นักการเมือง นักปราชญ์ และเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สามารถในการปกครองราชอาณาจักรอย่างเยี่ยม พระราชประวัติของพระเจ้ารามคำแหง ได้ปรากฏเป็นที่เลื่องลือพระนามมาแต่เมื่อยังทรงพระชันษาได้ ๑๗ ปี โดยกล้าเข้าชนช้างกับจอมทัพของข้าศึกแก้พระราชบิดาให้พ้นจากอันตราย และเอาชัยชะนะศึกครั้งนั้นได้เป็นปฐม และต่อมาก็ได้เป็นผู้นำทัพเที่ยวปราบปรามข้าศึกขยายราชอาณาเขตต์สยามให้กว้างขวางออกไปเป็นลำดับ ซึ่งเข้าใจว่าทั้งในรัชชกาลของพระราชบิดาและในรัชชกาลขุนบาลเมืองจนกะทั่งในเวลาที่พระองค์เองได้ครองราชสมบัติ.

อาณาเขตต์สยามสมัยพระเจ้ารามคำแหง อาณาจักรของสยามประเทศได้ขยายกว้างแผ่ไพศาลออกไปโดยอานุภาพของพระเจ้ารามคำแหงใหญ่โตกว่าแต่ก่อนมาก กล่าวคือ.

ทิศเหนือ ติดต่อกับอาณาเขตต์ไทยดานนาที่นครลำปาง.

ทิศตะวันออก จดเมืองเวียงจันทน์.

ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ได้เมืองแพร่ เมืองน่าน ตลอดถึงเมืองหลวงพระบาง ฝั่งแม่น้ำโขง.

ทิศใต้ แผ่ลงไปตลอดแหลมมะลายู ถึงเมืองยะโฮร์.

ทิศตะวันตก ได้เมืองมอญทางปวงไว้เป็นเมืองขึ้น ตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองหงสาวดี.

การขยายอาณาจักรของพระเจ้ารามคำแหงทางทิศเหนือ ซึ่งไปสุดเพียงแคนตำบางนั้น กล่าวกันว่า พระเจ้ารามคำแหง กับพญาเม็งราย และพญางำเมืองผู้เป็นใหญ่อยู่ในดินแดนล้านนาไทย ตอนเหนือของประเทศสยามทั้งสามนี้เป็นมิตรสหายและเป็นศิษย์ร่วมอาจารย์มาด้วยกัน การที่พระเจ้ารามคำแหงไม่ประสงค์จะแผ่อาณาจักรขึ้นไปทางเหนือให้เกินกว่าเขตดินแดนที่กล่าวแล้ว ก็เพื่อจะรักษาทางไมตรีให้ดีต่อกันไว้อย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ในเวลานั้นพวกขอมอันเป็นศัตรูเก่าและไว้วางใจไม่ได้ยังคงตั้งราชธานีอุปราชอยู่ที่เมืองลพบุรี ความประสงค์ของพระเจ้ารามคำแหงจึงมุ่งไปในการที่ปราบปรามพวกขอม และขยายอาณาจักรสยามลงไปทางใต้มากกว่า จึงได้กระทำทางไมตรีกับพวกไทยด้วยกันทางเหนือไว้ให้มาก เพื่อได้พ้นจากการพะว้าพะวังไปเสียทางหนึ่ง แล้วตั้งหน้าขยายอาณาเขตลงมาทางใต้ ซึ่งเป็นภูมิลำเนาที่สำคัญกว่า จนถึงกับปล่อยพญาเม็งรายให้ครอบครองกำลังลงมาตีเอาเมืองหริภุญชัย (คือเมืองลำพูนบัดนี้) ซึ่งเป็นเมืองอิสระอยู่เมืองหนึ่งได้ แล้วให้แผ่อาณาเขตลงมาจนถึงนครลำปาง อันนับว่าใกล้ชิดกับกรุงสุโขทัยมาก การกระทำของพญาเม็งรายครั้งนั้นนาจะเกิดบาดหมางกับพระเจ้ารามคำแหงเป็นอย่างยิ่ง ทั้งในขณะนั้นพระเจ้ารามคำแหงก็เป็นนักรบที่ปรากฏพระนามโด่งดังเป็นที่ครั่นคร้ามแก่ประเทศใกล้เคียงทั้งปวง แต่การณ์หาเป็นดังนั้นไม่ พระเจ้ารามคำแหงกลับยอมให้พญาเม็งรายขยายอาณาเขตลงมาตามความประสงค์ เพื่อเห็นแก่ความสัมพันธไมตรี

อันมีแก่กันอยู่ ที่สุดถึงกับเสด็จขึ้นไปช่วยเลือกชัยภูมิให้พญาเม็งรายสร้างนครเชียงใหม่เป็นราชธานีในฉานนาไทยด้วยกันกับพญางำเมืองเจ้าเมืองพะเยา เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๙.

อนึ่งเวลาที่พระเจ้ารามคำแหงเป็นไมตรีกันพวกไทยในดินแดนฉานนานั้น ประจวบกับพระเจ้าสี่โจ๊วย่องเต้ (คุบไบข่าน) มีอำนาจขึ้นในประเทศจีน ตีประเทศไทยนั้นเจาได้ และประสงค์จะยกกองทัพมาปราบปรามประเทศพะม่าต่อไปอีกด้วย แต่พระเจ้าแผ่นดินจีนได้ทราบว่าพระเจ้ารามคำแหงเป็นกษัตริย์ที่เข้มแข็งอยู่ในประเทศสยาม เกรงว่าจะไปช่วยพะม่ารบกับจีน จึงได้แต่งทูตเข้ามายังกรุงสุโขทัยเพื่อทาบทามว่า ประเทศสยามจะกระทำไมตรีด้วยหรือไม่ พระเจ้ารามคำแหงได้ทรงรับเป็นไมตรีกับประเทศจีนทันที เมื่อได้วางราโชบายจนเป็นที่มั่นคงแล้วว่าจะไม่มีศัตรูภายนอกแล้ว จึงได้สามารถขยายอาณาเขตต์ออกไปได้กว้างขวางโดยไม่มีอุปสรรคติดขัด และดังนี้ประเทศสยามก็นับว่าเป็นประเทศมหาอำนาจในทวีปอาเซียสมัยนั้นประเทศหนึ่ง.

การปกครอง การปกครองพระราชอาณาจักรอันไพศาลของประเทศสยามครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชในสมัยนั้น ได้ถือเอาการป้องกันพระราชอาณาจักรเป็นหลักสำคัญ จัดวางระเบียบการปกครองเป็นอย่างทหาร บรรดาพลเมืองที่เป็นชายฉกรรจ์นับว่าเป็นทหารหมดทุกคน มีพระเจ้าแผ่นดินเป็นจอมพล เจ้าเมือง กรมการเป็นนายพล นายพัน นายร้อย นายสิบ และพลทหารตามลำดับชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อย เวลาบ้านเมืองอยู่ในความสงบต่างก็ทำมาหากินบังคับบัญชากันอย่างพลเรือน ถ้าหากเวลาเกิดศึกสงครามก็บังคับบัญชากันอย่างทหาร กะเกณฑ์พลเมืองขึ้นเป็นกองทัพ

มีนายทัพนายกองควบคุมกันตามลำดับชั้น และพระเจ้าแผ่นดินทรงบัญชากองทัพเอง.

พระเจ้ารามคำแหงมหาราชได้ทรงแบ่งการปกครองพระราชอาณาจักรออกเป็น ๓ ประเภท คือ:-

๑. หัวเมืองชั้นใน พระเจ้าแผ่นดินทรงบัญชาการปกครองโดยตรง เมืองเหล่านี้ คือ:- เมืองสุโขทัยเป็นนครหลวงเมืองหนึ่ง กับเมืองศรีสัชชนาลัยเป็นราชธานีของมหาอุปราชอีกเมืองหนึ่ง กับเมืองต่าง ๆ ที่เรียงรายอยู่รอบราชธานีทั้งสอง คือ:-

ทางทิศตะวันออก มีเมืองทุ่งยั้ง (อยู่ที่พระแท่นศิลาอาสน์) เมืองบางยม (เดี๋ยวนี้เป็นเมืองร้างอยู่ใกล้ตำบลบ้านยมเก่า) เมืองสองแคว (พิษณุโลก) เมืองสระหลวง (พิจิตร).

ทางทิศใต้ มีเมืองพระบาง (นครสวรรค์) เมืองคณฑี (อยู่ที่บ้านโคนแขวงเมืองกำแพงเพชร).

ทางทิศตะวันตก มีเมืองตาก.

๒. หัวเมืองชั้นนอก เรียกว่าเมืองพระยามหานคร เมืองหนึ่ง ๆ มีเมืองขึ้นมากบ้างน้อยบ้าง เจ้าเมืองเป็นเจ้าหรือข้าราชการผู้ใหญ่ที่เป็นคนไทย และมียศเสมอนายพล เมืองเหล่านี้พระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงปกครองโดยตรง แต่เวลาเกิดศึกสงคราม พวกพระยามหานครก็รวบรวมไพร่พลขึ้นเป็นกองพลอันหนึ่งเพื่อป้องกันพระราชอาณาจักร หัวเมืองชั้นนอกเหล่านี้ มีอยู่หลายเมือง คือ:-

ทางทิศใต้ มีเมืองแพรก (สรรคบุรี) เมืองสุพรรณภูมิ (อู่ทอง) เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองตะนาวศรี.

ทางทิศเหนือ มีเมืองแพร่ เมืองเพชรบูรณ์ และเมืองศรีเทพ.

๓. เมืองประเทศราช เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ห่างไกลออกไปถึงชายพระราชอาณาเขตต์ และชาวเมืองเป็นชนต่างชาติต่างภาษา มีเจ้านายเป็นชาวพื้นเมืองปกครองสิทธิขาดเหมือนอย่างเป็นพระเจ้าแผ่นดินในอาณาเขตต์ของตน แต่ต้องถวายราชบรรณาการต่อพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยตามกำหนด และเวลาเกิดศึกสงครามต้องเกณฑ์กองทัพยกมาช่วย เมืองประเทศราชเหล่านี้ คือ:—

ทางทิศใต้ มีเมืองนครศรีธรรมราช เมืองมะละกา เมืองยะโฮร์.

ทางทิศตะวันตก มีเมืองทะวาย เมืองเมาะตะมะ และเมืองหงสาวดี.

ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีเมืองน่าน เมืองเชียงรุ้ง (หลวงพระบาง) เมืองเวียงจันทน์ และเมืองเวียงคำ.

พระเจ้ารามคำแหงมหาราชได้ทรงปกครองประชาชนพลเมืองทุกชาติทุกภาษาที่อาศัยอยู่ใต้บรมโพธิสมภาร มีอาทิเช่น พวกไทย ลาวเดิม ขอม มอญ พะม่า มะลายู มารวมทั้งพวกจีนซึ่งได้เริ่มเข้าตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศสยามแต่ครั้งนั้น ให้ได้รับความร่มเย็นทั่วถึงกัน สอดส่องในความทุกข์สุขของราษฎร และทรงฟังคำร้องทุกข์ของคนทุกชั้นที่ปรารถนาจะกราบทูลขอความยุติธรรม โปรดให้เอากะดิ่งแขวนไว้ที่ประตูพระราชวัง ถ้าใครมีเรื่องทุกข์ร้อนก็ให้สั่นกะดิ่งให้เสียงได้ยินถึงพระกรรณ แล้วก็ได้รับพระบรมราชานุญาตให้เข้าเฝ้ากราบทูลความทุกข์ร้อนของตน วิธีอันนี้เป็นต้นประเพณีที่เรียกว่า ตีกลองร้องฎีกา และได้กระทำกันสืบมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ ใครทุกข์ร้อนก็เข้าไปตีกลองวินิจฉัยเภรีซึ่งตั้งไว้ณทิมดาบ ต่อเมื่อพลเมืองรู้หนังสือกันแพร่หลายจึงเปลี่ยนเป็นถวายฎีกาด้วยหนังสือ.

นอกจากนี้ยังได้ทรงชักนำราษฎรให้รักษาศีลทำบุญให้ทานและฟังธรรมเทศนาเป็นนิตย์ ได้ทรงสร้างพระแท่นมนังคศิลาไว้ที่กลางดงตาลแห่งหนึ่ง ถึงวันโกนวันพระให้พระสงฆ์ขึ้นนั่งแสดงธรรมเทศนา ถ้าเป็นวันธรรมดาก็เสด็จขึ้นประทับว่าราชการบ้านเมืองเอง.

การติดต่อระหว่างประเทศ พระเจ้ารามคำแหงมหาราชได้ทรงอุดหนุนให้มีการค้าขายติดต่อกันในระหว่างเมืองต่อเมืองและประเทศต่อประเทศ เลิกประเพณีที่กีดขวางแก่การคมนาคม เช่นด่านเก็บภาษีจังกอบเป็นต้นมิให้มีในระยะทาง เพื่อให้ไพร่บ้านพลเมืองไปมาค้าขายกันได้โดยสะดวก และได้ทรงพระอุตสาหะอย่างแรงกล้า โดยเสด็จไปประเทศจีนถึง ๒ ครั้ง คือเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๗ ครั้งหนึ่ง กับเมื่อ พ.ศ. ๑๘๔๓ อีกครั้งหนึ่ง การเสด็จไปถึงประเทศจีนนั้นได้ทำประโยชน์ให้แก่ประเทศสยามอย่างยิ่ง คือได้เชื่อมความไมตรีกับจีนให้สนิทแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งได้ทรงนำเอาความเจริญในทางอุตสาหะกรรมของจีนมาเผยแผ่ให้แก่ชาวสยามเป็นต้นว่าได้พาเอาพวกช่างจีนมาทำเครื่องถ้วยชามจำหน่ายในประเทศ ตั้งเตาทำที่เมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชชนาลัย เครื่องถ้วยชามซึ่งทำเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเรียกกันว่า เครื่องสังกะโลก.

การบำรุงพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาเริ่มเข้ามาประดิษฐานในประเทศสยามครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชกระทำสังคายนาเมื่อราว พ.ศ. ๓๐๐ ลัทธิพระศาสนาในชั้นนั้นเรียกว่าลัทธิหินยาน ครั้นต่อมาเมื่อสมัยราชวงศ์พระเจ้าอโศกมหาราชแล้ว ที่อินเดียเกิดลัทธิในพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่าลัทธิมหายาน ลัทธิใหม่นี้ได้แพร่หลายมายังประเทศสยามตลอดขึ้นไปจนถึงประเทศจีน ฉะนั้นพวกไทยซึ่งอยู่ในประเทศไทยนั้นเจาจึง

นับถือพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานมาก่อนแล้ว ครั้นเมื่อพยพลงมาอยู่ในแคว้นประเทศสยามมาพบพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานเช่นเดียวกับที่เคยนับถือมาก่อน ก็เลยคงถือตามลัทธิเดิมมาตลอด จนถึงเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ในลังกาทวีปพระเจ้าปรักกรมพาหุมหาราชผู้เป็นพระพุทธศาสนูปถัมภกได้ฟื้นพระพุทธศาสนาลัทธิหินยานให้รุ่งเรืองขึ้น กิตติศัพท์ความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเข้ามาในประเทศสยาม พระภิกษุไทย มอญ เขมร ผู้มีศรัทธาแก่กล้าก็พากันไปศึกษาลัทธิหินยานในลังกาทวีป แล้วบวชแปลงเป็นลังกาวงศ์กลับมาตั้งสงฆมณฑลในกรุงสุโขทัย แล้วบวชแปลงพระสงฆไทยในประเทศสยามต่อมา เป็นต้นเดิมของพระสงฆคณะมหานิกายทุกวันนี้ ประเทศสยามก็เริ่มมีทางไมตรีกับเมืองลังกาและได้พระพุทธรูปอันทรงพระนามว่า พระพุทธสิหิงค์. (เดี๋ยวนี้ประดิษฐานอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานในกรุงเทพฯ) มาจากลังกาในรัชชกาลพระเจ้าราม คำแหงมหาราชนี้ด้วย.

แบบหนังสือไทย นอกจากพระเจ้าราม คำแหงจะทรงพระปรีชาสามารถในกรณียกิจสำคัญ ๆ ดังกล่าวแล้ว ยังทรงเป็นนักปราชญ์ คิดตั้งแบบอย่างให้เกิดขึ้นและใช้เป็นประโยชน์สืบมาจนบัดนี้ ที่นับเป็นประวัติการสำคัญอย่างยิ่งคือ ได้ทรงตั้งแบบหนังสือไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ ได้ใช้หลักตามอย่างอักษรคฤนห์ ซึ่งเป็นอักษรที่ใช้ในประเทศอินเดียฝ่ายใต้ในสมัยโบราณ แต่แบบหนังสือไทยซึ่งพระเจ้าราม คำแหงทรงตั้งขึ้นแต่เดิมนั้น สระและพยัญชนะเขียนในบรรทัดเดียวกัน ต่อมาภายหลังมีผู้แก้ไขเอาสระไปใช้ตามแบบหนังสือขอม เช่นเอาไว้ข้างหน้าพยัญชนะบ้าง ข้างหลังบ้าง ข้างบนบ้าง ข้างใต้บ้าง อย่างที่ใช้เป็นแบบหนังสือไทยในทุกวันนี้.

พระเจ้ารามคำแหงมหาราชสวรรคตเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๖๐ อยู่ในราชสมบัติราว ๔๐ ปี ราชโอรสทรงพระนามว่า พญาเลอไทย ได้รับสืบราชสมบัติครองประเทศสยามณกรุงสุโขทัย นับว่ารัชกาลที่ ๔ แห่งราชวงศ์สุโขทัยต่อมา.

กรุงสุโขทัยคราวเสื่อม

พญาเลอไทย ประเทศสยามครั้งกรุงสุโขทัยมีความเจริญถึงขีดที่สุดก็ในครั้งรัชชสมัยของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเท่านั้น ต่อมาก็ถึงคราวเสื่อมลงเป็นลำดับ.

เมื่อพญาเลอไทยขึ้นครองราชสมบัติ อำนาจของกรุงสุโขทัยไม่เข้มแข็งเหมือนเมื่อครั้งสมัยพระเจ้ารามคำแหง เป็นเหตุให้เมืองประเทศราชทั้งหลาย เช่น เมืองน่าน หลวงพระบาง เวียงจันทน์ เวียงคำ และนครศรีธรรมราช ซึ่งเคยยอมเป็นเมืองขึ้นต่อกรุงสุโขทัย ต่างพากันกะด้างกะเดื่องตั้งแข็งเมืองขึ้นเป็นอิสระ ไม่ยอมขึ้นกรุงสุโขทัยเป็นลำดับ ทางเมืองมอญซึ่งมีพระเจ้าแสนเมืองมิงเป็นเจ้าแผ่นดิน ก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี เอาโดยพลการ แล้วก็ตั้งแข็งเมืองเมาะตะมะขึ้น พญาเลอไทยแต่งกองทัพไปปราบปรามก็หาได้เมืองมอญกลับคืนมาไม่ ส่วนเมืองพระยามหานครและหัวเมืองขึ้นในยังควบคุมอยู่เป็นปกติ จึงไม่ปรากฏว่ามีข้าศึกรุกราญเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ในรัชชสมัยพญาเลอไทยเลย.

ราชกิจที่พญาเลอไทยได้ทรงกระทำในขณะครองราชสมบัติอยู่นั้น คือก่อสร้างทำนุบำรุงบ้านเมืองตามแบบอย่างพระเจ้ารามคำแหงมหาราชสืบมา เช่นได้สร้างเมืองชากังราว (กำแพงเพชรฝั่งตะวันออก) ขึ้นเป็นเมืองลูกหลวงคู่กับเมืองศรีสัชชนาลัย และให้ราชโอรสองค์ใหญ่ทรงพระนามว่าลิไทย เป็นมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชชนาลัย กับเมื่อราว พ.ศ. ๑๙๑๐ ได้ให้ราชโอรสอีกองค์หนึ่งลงมาครองเมืองชากังราว.

เหตุสำคัญในความเสื่อมทรามของกรุงสุโขทัยได้เกิดขึ้นเมื่อตอนปลายรัชกาลพญาเลอไทย กล่าวคือเกิดมีคนสำคัญขึ้นทางใต้ได้เป็นเจ้าเมืองอู่ทอง ท่านผู้นี้รวบรวมกำลังกองทัพเมืองอู่ทอง (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเมืองสุพรรณภูมิ) เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี ยกไปตีเอาเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี ซึ่งต้องเสียไปโดยพระเจ้าแสนเมืองมิ่งเจ้าแผ่นดินมอญดังกล่าวแล้วกลับคืนมาได้ เป็นเหตุให้พระเจ้าอู่ทองมีชื่อเสียงโด่งดังขึ้นทางหัวเมืองฝ่ายใต้ ได้ปกครองเขตต์แดนคลอดขึ้นมาถึงเมืองอโยธยา และเมืองใกล้เคียงเช่นเมืองสรรคบุรี ราชบุรี เพชรบุรีก็อ่อนน้อมเข้าสมัครเป็นพรรคพวก ต่อมาถึง พ.ศ. ๑๘๙๐ เกิดโรคระบาดขึ้นที่เมืองอู่ทอง พระเจ้าอู่ทองจึงถือเป็นเหตุอพยพผู้คนมาตั้งอยู่ที่ตำบลเวียงเหล็กแขวงเมืองอโยธยา คิดอ่านทำไมตรีกับขอมสบาดโขลญลำพง แล้วประกาศตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นอิสสระเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๒ [๓]

ทางกรุงสุโขทัยเมื่อได้ทราบว่าพระเจ้าอู่ทองประกาศตั้งเป็นอิสสระ ก็ไม่สามารถจะลงมาปราบปรามได้ เพราะเกิดมีการเกี่ยงแย่งกันขึ้นในระหว่างราชวงศ์ กล่าวคือ ราชโอรสทั้งสองของพญาเลอไทยซึ่งได้ไปครองเมืองศรีสัชชนาลัยกับเมืองชากังราวนั้น ไม่ปรองดองสามัคคีกัน ต่างคอยคุมเชิงกันอยู่ ครั้นถึง พ.ศ. ๑๘๙๗ พญาเลอไทยประชวรพระอาการหนัก ราชโอรสที่ครองเมืองชากังราวทราบความก่อน จึงรีบขึ้นไปยึดเมืองสุโขทัยไว้ ส่วนพญาลิไทยซึ่งครองเมืองศรีสัชชนาลัยได้ทราบความก็ยกกองทัพมาบ้าง ต้องรบพุ่งกันที่กรุงสุโขทัย ในที่สุดพญาลิไทยมีชัยชะนะ จึงขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้ากรุงสุโขทัยใน พ.ศ. ๑๘๙๗ พญาเลอไทยได้ครองราชสมบัติต่อจากพระเจ้ารามคำแหงมหาราชอยู่ราว ๓๖ ปี.

ระหว่างที่กรุงสุโขทัยเกิดการรบพุ่งกันนั้น พระเจ้าอู่ทองได้คุมกองทัพไปยึดเอาเมืองชัยนาท ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในแผ่นดินพญาเลอไทยไว้ แต่เมื่อพญาลิไทยขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ก็ได้ทรงร้องขอต่อพระเจ้าอู่ทองโดยดี พระเจ้าอู่ทองจึงคืนเมืองชัยนาทให้แก่กรุงสุโขทัยตามเดิม กรุงศรีอยุธยากับกรุงสุโขทัยจึงได้เป็นไมตรีกัน และต่างเป็นอิสระแก่กัน.

พญาลิไทย ซึ่งครองราชสมบัติ เป็นรัชชกาลที่ ๕ แห่งราชวงศ์สุโขทัย ทรงพระนามเมื่อราชาภิเษกว่า พระเจ้าศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช มักเรียกกันแต่โดยย่อว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๑ แม้ว่าพระนิสัยมิได้เป็นนักรบอย่างพระยุยกา แต่พระองค์เป็นนักปราชญ์ ได้ทรงศึกษาพระไตรปิฎกแตกฉาน และได้ทรงแต่งหนังสือซึ่งหอพระสมุดได้พิมพ์ไว้มีชื่อว่า ไตรภูมิพระร่วง เป็นหนังสือไทยที่แต่งเก่าก่อนเรื่องอื่น ๆ ทั้งหมดนอกจากศิลาจารึกในครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเท่านั้น.

เนื่องจากที่ได้ทรงศึกษาพระไตรปิฎกแตกฉาน จึงทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาตามลัทธิลังกาวงศ์ยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ แต่ก่อนมา ถึงกับทรงอาราธนาพระเถระชาวลังกาเข้ามาเป็นสังฆราชในกรุงสุโขทัย แบ่งสงฆ์ออกเป็นสองคณะ คือ:—

คามวาสี คือพวกที่เล่าเรียนพุทธวจนะ.

อรัญวาสี คือพวกที่เล่าเรียนทางสมถวิปัสสนา.

ที่สุดพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ได้ทรงสละราชสมบัติ เสด็จออกทรงผนวชเป็นภิกษุครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นแบบอย่างในการออกบวชชั่วคราวต่อมาจนบัดนี้.

ในทางทำนุบำรุงบ้านเมือง พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ได้ทรงก่อสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์หลายอย่าง คือ สร้างถนนหลวง ซึ่งบัดนี้เรียกว่าถนนพระร่วง ตั้งแต่เมืองศรีสัชชนาลัยผ่านเมืองสุโขทัยลงมาจนถึงเมืองกำแพงเพชร สร้างเมืองส่องแคว (พิษณุโลก) ขึ้นเป็นเมืองลูกหลวง และบูรณะเมืองนครชุม (กำแพงเพชรฟากตะวันออก) อีกเมืองหนึ่ง นอกจากนี้พระพุทธรูปอย่างงดงามครั้งกรุงสุโขทัยก็สร้างขึ้นในรัชชกาลนี้ด้วย.

พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ทรงมีพระคุณวิเศษอย่างหนึ่ง คือรู้ประมาณกำลัง เมื่อทรงเห็นว่าไม่สามารถจะปราบปรามเมืองอื่นเช่นกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นได้แล้ว ก็ทรงทำทางไมตรีไว้ แต่ส่วนพระนครราชธานีและหัวเมืองชั้นในก็สามารถปกครองไว้ได้มั่นคง เพราะปรากฏว่า เมื่อพระเจ้าอู่ทองสวรรคตแล้ว พระบรมราชา (พะงั่ว) คือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ได้ยกทัพขึ้นไปปราบปรามหัวเมืองฝ่ายเหนือถึง ๓ ครั้งแต่ไม่เป็นผลสำเร็จ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ คงรักษาอิสรภาพของกรุงสุโขทัยไว้ได้จนตลอดรัชชกาล.

กรุงสุโขทัยสิ้นอิสสรภาพ

พญาไสยลือไทย พระมหาธรรมราชาที่ ๑ เสด็จสวรรคตราว พ.ศ. ๑๙๑๙ ราชโอรสพระนามว่าไสยลือไทยได้รับรัชทายาทเป็นพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัย นับเป็นพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒.

พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ได้ขึ้นครองราชสมบัติอยู่ปีเดียว รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งคือ พ.ศ. ๑๙๒๐ สมเด็จพระบรมราชาธิราชแห่งกรุงศรีอยุธยาได้แต่งกองทัพขึ้นไปตีเอาเมืองชากังราว พระมหาธรรมราชาที่ ๒ เป็นกษัตริย์ที่อ่อนแอสู้ไม่ได้ก็ต้องยอมแพ้ นับแต่นั้นมากรุงสุโขทัยก็ตกศักดิ์ลงจากประเทศที่เป็นอิสสรภาพมาเป็นประเทศราชขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา.

สมเด็จพระบรมราชาธิราช ได้จัดแบ่งกรุงสุโขทัยออกเป็นสองอาณาเขตต์ เพื่อประสงค์จะตัดทอนกำลังทางเมืองเหนือลง และให้ราชบุตรบุญธรรม นามว่าพระยายุธิษฐิระ (หรือพระยายุญาณดิศ) ปกครองอาณาเขตต์ทางลำน้ำพิง มีเมืองตาก กำแพงเพชร และนครสวรรค์รวมเป็นอาณาเขตต์หนึ่ง ตั้งเมืองกำแพงเพชรเป็นราชธานีขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยา คงเหลืออาณาเขตต์ให้พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ปกครองทางลำน้ำยมและลำน้ำน่าน มีเมืองสุโขทัย สวรรคโลก พิษณุโลก และพิจิตร บัดนี้รวมเป็นอีกอาณาเขตต์หนึ่ง และเมื่อได้ถูกตัดทอนเขตต์แดนลงดังนี้ พระมหาธรรมราชาที่ ๒ จึงได้ย้ายไปตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ส่วนเมืองสุโขทัยตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาก็มิได้เป็นราชธานีทางฝ่ายเหนืออีก.

พระมหาธรรมราชาที่ ๒ จะสวรรคตในปีใดไม่ปรากฏแน่ มีพระมหาธรรมราชาที่ ๓ ในราชวงศ์สุโขทัยได้ครองเมืองพิษณุโลกเป็นประเทศราช

ต่อมาและสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๒ ซึ่งตรงกับรัชชกาลสมเด็จพระนครินทราธิราชกษัตริย์กรุงศรีอยุธยา เมื่อพระมหาธรรมราชาที่ ๓ สวรรคตแล้ว พญาบาลเมืองกับพญาราม (กำแหง) ซึ่งได้เข้าใจว่าเป็นโอรสพระมหาธรรมราชาที่ ๓ ด้วยกัน ได้เกิดรบพุ่งกันขึ้นเพื่อแย่งชิงความเป็นใหญ่ สมเด็จพระนครินทราธิราชต้องเสด็จยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองพระบาง (นครสวรรค์) พญาบาลเมืองกับพญารามเกรงพระเดชานุภาพจึงลงมาเฝ้าโดยดี ทรงจัดให้พญาทั้งสองปกครองเมืองเหนือที่เมืองพิษณุโลกองค์หนึ่ง และให้ครองเมืองกำแพงเพชรอีกองค์หนึ่ง แต่ไม่ปรากฏว่าพญาบาลเมืองหรือพญารามครองเมืองพิษณุโลก ปรากฏแต่ว่ามีพระมหาธรรมราชาที่ ๔ ครองเมืองพิษณุโลกมาจนถึง พ.ศ. ๑๙๘๐ และสวรรคตในรัชชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (พระเจ้าสามพระยา) แห่งกรุงศรีอยุธยา.

ต่อไปนี้ท่านองจะหมดเชื้อราชวงศ์สุโขทัยซึ่งสามารถจะปกครองเมืองได้ หรือมิฉะนั้นก็เป็นด้วยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ มีพระราชประสงค์จะปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือให้มั่นคงอยู่ในอำนาจกรุงศรีอยุธยายิ่งขึ้น จึงทรงตั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถราชโอรส เมื่อยังทรงเป็นมหาอุปราชพระนามว่าพระราเมศวร ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก.

ประเทศสยามตั้งแต่เริ่มตั้งเป็นอิสระมีกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ได้ครองอาณาจักรเป็นเอกราชมีกษัตริย์ปกครองสืบวงศ์มาอยู่ ๕ พระองค์ นับเป็นเวลาประมาณ ๑๐๐ ปี เมื่อถึงศักดิ์ลงเป็นประเทศราช มีกษัตริย์เชื้อวงศ์สุโขทัยครองต่อมาอีก ๔ พระองค์ เวลาประมาณ ๕๐ ปี แต่นั้นมาพงศาวดารกรุงสุโขทัยก็นับเข้าเป็นส่วนหนึ่งในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาซึ่งจะได้กล่าวอีกต่อไปในข้างหน้า.

คำที่เรียกกันว่าพระร่วงนั้น น่าจะเป็นพระนามที่เรียกกษัตริย์ทุก ๆ องค์ที่เป็นพระเจ้ากรุงสุโขทัย แต่ถ้าหากหมายถึงเพาะ ก็ควรจะได้แก่พระเจ้าราม คำแหงมหาราชมากกว่าองค์อื่น ๆ เพราะพงศาวดารต่าง ๆ ล้วนแต่กล่าวว่า พระร่วงทรงบุญญาภินิหารและอานุภาพมาก อันเป็นเหตุผลสมควรด้วยพระบารมีของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทั้งสิ้น ถ้าจะว่าพระร่วงเป็นพระนามขุนศรีอินทราทิตย์ ก็มีหลักฐานเพียงที่เป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัย โดยถือคำว่า ร่วง ซึ่งแต่โบราณหมายความว่า รุ่ง (มิใช่หล่นร่วง) ภาษามลายูว่าอรุณ ประกอบกับการเริ่มก่อร่างสร้างตัวประเทศสยามขึ้นโดยขุนศรีอินทราทิตย์ ประหนึ่งดวงอาทิตย์ที่เริ่มมีแสงขึ้นในเวลารุ่งอรุณฉะนั้น.

กรุงศรีอยุธยา ภาคหนึ่ง

ราชวงศ์เชียงราย ราชวงศ์ของพระเจ้าอู่ทอง (รามาธิบดีที่ ๑) ผู้ทรงประกาศตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นอิสระ เรียกว่าราชวงศ์เชียงราย โดยมีเชื้อสายสืบต่อมาจากพระเจ้าชัยศิริกษัตริย์ผู้ครองเมืองนครชัยปราการ (เมืองฝาง) แต่ที่ไม่เรียกว่าราชวงศ์ชัยปราการหรือฝางนั้นก็เพราะเมื่อพระเจ้าชัยศิริถูกพวกมอญยกกองทัพมาตีเมืองชัยปราการ พระองค์สู้ไม่ได้จึงอพยพข้าราชบริพารทิ้งเมืองหนีข้าศึกลงมาทางใต้ดังกล่าวแล้ว ส่วนเมืองชัยปราการได้เผาเสีย กลายเป็นเมืองปราศจากผู้ปกครอง ต่อมาในดินแดนดานนามีพระเจ้าแผ่นดินขึ้นองค์หนึ่ง พระนามว่า พญาเม็งราย ปกครองแว่นแคว้นโยนกอยู่ณเมืองเงินยาง (โยนกเก่า) ภายหลังได้ลงมาสร้างราชธานีขึ้นใหม่ในที่ดินซึ่งเป็นเมืองชัยปราการเก่า และเปลี่ยนนามเมืองให้ตรงกับพระนามของพระองค์ว่า เชียงราย จึงเป็นนามที่เรียกกันแพร่หลายสำหรับคนชั้นหลัง ๆ ต่อมา ส่วนราชวงศ์ของพระเจ้าอู่ทองก็ได้ขนานนามของเมืองเชียงรายที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ด้วย.

การลำดับราชวงศ์ของพระเจ้าอู่ทองนั้น สันนิษฐานว่า เมื่อพระเจ้าชัยศิริกษัตริย์โยนกเชียงแสนได้ทิ้งนครชัยปราการ (เชียงราย) และอพยพข้าราชบริพารหนีข้าศึกมอญลงมาทางทิศใต้แล้ว บรรดาข้าราชบริพารและเชื้อพระวงศ์ก็ได้แตกแยกกันตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแคว้นต่าง ๆ ในตอนใต้ ซึ่งเป็นที่ ๆ มีพวกไทยลงมาตั้งทำมาหากินกันอยู่เป็นจำนวนมากแล้ว คือ:—

แคว้นอโยธยา (ละโว้) และ
แคว้นสุพรรณภูมิ (อู่ทอง).

ในขณะที่พวกขอมยังมีอำนาจปกครองอาณาเขตต์ทวาราวดีอยู่ที่เมืองลพบุรี บรรดาคนไทยที่พำนักอยู่ในแคว้นเหล่านั้น ก็คงขึ้นอยู่แก่ขอมตามปกติ ครั้นเมื่อทางกรุงสุโขทัยมีอำนาจเป็นอิสระขึ้น และปราบปรามขับไล่พวกขอมไปสิ้นแล้ว ก็ตั้งแคว้นต่าง ๆ ขึ้นเป็นเมืองขึ้นพระยามหานคร มีเจ้านครปกครองเป็นแคว้น ๆ คือ:—

แคว้นอโยธยา มีเมืองแพรกหรือสรรค์ (ศรัยศรังค์) เป็นราชธานี.

แคว้นสุพรรณภูมิ มีเมืองอู่ทองเป็นราชธานี.

เจ้านครที่ปกครองแคว้นทั้งสองเข้าใจว่าจะเป็นเชื้อวงศ์เดียวกับพระเจ้าชัยศิริ ที่แตกแยกกันไปเมื่อคราวอพยพหนีมอญลงมาทางใต้ดังกล่าวแล้ว.

ส่วนพระเจ้าชัยศิริได้อพยพลงมาตั้งภูมิลำเนานั้นคงอยู่ที่เมืองแปบ (เป็นเมืองร้างที่พระปฐมเจดีย์) ในแคว้นสุพรรณภูมิ ใกล้ๆ กับเมืองอู่ทองซึ่งเป็นราชธานี และต่อมาก็ได้ปกครองแคว้นศิริธรรมราชอีกแคว้นหนึ่ง จึงได้ไปตั้งราชธานีปกครองอาณาเขตต์ทั้งหลายอยู่ที่เมืองนครศิริธรรมราช.

พระเจ้าแผ่นดินในแคว้นศิริธรรมราชแห่งประเทศสยามตอนใต้ อันมีเชื้อสายสืบเนื่องลงมาจากพระเจ้าชัยศิริจนถึงพระบัยยกาของพระเจ้าอู่ทองพระนามจริงไม่ปรากฏ แต่เรียกตามนามเมืองที่ครองว่าพระเจ้าศิริธรรมราชทั้งสิ้นต่อมา (สมัยเดียวกับรัชชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราช) พระเจ้าศิริธรรมราชมีโอรสองค์หนึ่งพระนามว่าเจ้าศิริชัยหรือศรีวิชัยเป็นรัชชทายาท เจ้าศิริชัยนี้ได้อภิเษกสมรสกับพระขัตติยองค์เดียวของพญาศรัยศรังค์ผู้ครองแคว้นอโยธยาเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๕๖.

พระเจ้าอู่ทอง (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑) เจ้าสิริชัย มีโอรสกับพระชายาองค์หนึ่งสมภพเมื่อวันจันทร์ ขึ้นแปดค่ำ เดือนห้า พ.ศ. ๑๘๕๗ เวลารุ่งอันเป็นตอนปลายรัชชกาลของพระเจ้าราเมศวรแห่งมหาราช คือพระเจ้าอู่ทอง (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑) ซึ่งต่อมาได้เป็นยอดกษัตริย์ไทยองค์แรกที่ได้ตั้งหลักฐานของไทย และรวบรวมประเทศที่อยู่ของไทยเข้าเป็นปึกแผ่นมั่นคงยิ่งขึ้น ดังจะได้กล่าวในตอนข้างหน้าต่อไป • เมื่อพระเจ้าสิริธรรมราชสวรรคตแล้ว เจ้าสิริชัยก็ได้ครองราชสมบัติในแคว้นสิริธรรมราช สืบสันตติวงศ์ ทรงพระนามว่าพระเจ้าสิริชัยเชียงแสน และต่อมาอีกไม่ช้าพญาครัยครึ่งศ์ พระบิดาของมเหสีและเป็นตาของพระเจ้าอู่ทองทิวงคตลง พระเจ้าสิริชัยเชียงแสนก็ได้ปกครองแว่นแคว้นอโยธยา (ละโว้) อันเป็นมฤดกของพระมเหสีและพระเจ้าอู่ทองอีกแคว้นหนึ่ง.

เมื่อพระเจ้าอู่ทองมีพระชนม์ได้ ๑๙ พรรษา สมควรจะอภิเษกสมรสแล้ว พระเจ้าสิริชัยเชียงแสนจึงทรงจัดการสู่ขอพระธิดาของพญาอู่ทองผู้ครองแคว้นสุวรรณภูมิ ได้อภิเษกสมรสที่เมืองอู่ทองเมื่อ พ.ศ. ๑๘๗๖ แล้วเลยประทับอยู่กับพระชายาณเมืองนั้นต่อมา เกิดพระโอรสด้วยกันองค์หนึ่ง ซึ่งภายหลังมีพระนามว่าพระราเมศวร การที่พระเจ้าอู่ทองคงประทับอยู่ที่เมืองอู่ทองกับพระชายานั้น เข้าใจว่าคงเป็นความประสงค์ของพระเจ้าสิริชัยเชียงแสนพระบิดา เพื่อจะได้เป็นต่างพระเนตรพระกรรณดูแลแว่นแคว้นอโยธยา ซึ่งเป็นมฤดกของพระเจ้าอู่ทองโดยตรง เพราะถ้าจะกลับไปอยู่กับพระบิดาที่เมืองนครสิริธรรมราช ก็จะเป็นที่ลำบากแก่การปกครองโดยเหตุที่อยู่ห่างไกลกันมาก.

พระเจ้าอู่ทอง ทรงพระปรีชาสามารถมีคุณวิเศษ สมเป็นอัจฉริยบุคคล ได้ทรงช่วยเหลือราชการบ้านเมืองจนเป็นที่ไว้วางใจแก่พระยาอู่ทองอย่างยิ่ง พลเมืองในเมืองอู่ทองต่างพากันรักใคร่ทั่วไป นอกจากนั้นยังได้แสดงความสามารถยกกองทัพไปตีเอาเมืองทะวายกับเมืองตะนาวศรี ซึ่งพระเจ้าแสนเมืองมิงเจ้าเมืองมอญบังอาจมาตีเอาไปโดยพลการในรัชกาลพญาเลอไทยแห่งกรุงสุโขทัย กลับคืนมาเป็นของไทยตามเดิมได้ และด้วยความสามารถดังกล่าวแล้วนั้นเอง เมื่อตำแหน่งเจ้าเมืองอู่ทองว่างลง ราษฎรจึงยกให้เป็นที่พญาอู่ทองแทนบิดาของพระชายา ในขณะนั้นพระเจ้าอู่ทองเพิ่งมีชันษาเพียง ๓๐ ปีเท่านั้น และเข้าใจว่าในเวลาใกล้ๆ กันนั่นเอง พระเจ้าสิริชัยเชียงแสนพระราชบิดาก็สวรรคตลงอีกพระองค์หนึ่ง พระเจ้าอู่ทองได้ปกครองดินแดนตลอดทั้ง ๓ แคว้น คือ

แคว้นอโยธยา (ละโว้) ซึ่งเป็นเมืองที่ได้มาทางพระมารดา แคว้นหนึ่ง.

แคว้นสิริธรรมราช เป็นมฤดกที่ได้มาจากพระราชบิดาโดยตรง แคว้นหนึ่ง.

แคว้นสุวรรณภูมิ ซึ่งได้ปกครองโดยความเห็นชอบจากพ่อตาและราษฎร และสืบเนื่องทางพระชายาอีกแคว้นหนึ่ง.

ดังนั้น เมื่อพระเจ้าอู่ทองประกาศตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นนิติสระ จึงมีอาณาเขตกว้างขวาง และมีทั้งกำลังทรัพย์กำลังผู้คนอุดมเป็นทุนเดิมมาก่อนแล้ว ไม่ต้องกระทำการรบพุ่งแผ่อาณาเขตดังเช่นพระเจ้าแผ่นดินอื่นๆ.

ตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมืองอู่ทอง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งเป็นภาษามคธว่า เมืองสุวรรณภูมิ (เดี๋ยวนี้เป็นเมืองร้างอยู่ในท้องที่อำเภอศรีประจันต์ ๓ พัน แขวงจังหวัดสุพรรณบุรีไปทางด้านตะวันตก) เป็นเมืองโบราณสร้างแต่สมัยเมื่อยังมีลำน้ำใหญ่เป็นทางคมนาคม ลงมาออกทะเลที่จังหวัด

นครปฐมนั้น บางทีเคยเป็นราชธานีเมื่อย้ายไปจากนครปฐม จึงเป็นเมืองใหญ่โตกว่าบรรดาเมืองที่ใกล้เคียงกัน แม้ในสมัยเมื่อขอมมีอำนาจอยู่ในอาณาเขตต์ทวาราวดีและตั้งเมืองลพบุรีเป็นราชธานี เมืองอู่ทองก็ยังเป็นเมืองสำคัญทางฝ่ายตะวันตก มีอาณาเขตต์อยู่ในย่านกลางแห่งแคว้นอโยธยาและแคว้นศรีธรรมราช ฉะนั้นเมื่อพระเจ้าอู่ทองได้ปกครองแคว้นทั้งสามดังกล่าวแล้ว จึงคงตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองอู่ทอง เพราะเป็นศูนย์กลางสะดวกแก่การปกครองแว่นแคว้นเหล่านั้น ต่อมาทางเมืองอู่ทองเกิดกันดารด้วยลำน้ำใหญ่ (บัดนี้เรียกว่าลำน้ำจระเข้สามพัน) ซึ่งชาวเมืองอู่ทองอาศัยใช้บริโภคและเป็นทางคมนาคมมาแต่เดิม เกิดกระแสน้ำแปรไปเดินเสียทางอื่น จึงทำให้ลำน้ำนั้นเขินแคบเข้า จนกลายเป็นเมืองดอนถึงต้องขุดสระขังน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง ความกันดารน้ำนั้นเองเป็นเหตุให้เกิดความเจ็บไข้ จนถึงเป็นโรคระบาด ผู้คนพลเมืองพากันล้มตายเป็นจำนวนมาก พระเจ้าอู่ทองทรงเห็นถ้าคงตั้งอยู่เมืองเดิม ก็จะไม่มีทางที่จะเจริญต่อไป จึงได้อพยพย้ายมาตั้งราชธานีอยู่ใหม่ที่เมืองอโยธยา พงศาวดารกล่าวว่าพระเจ้าอู่ทองได้เป็นเจ้าเมืองอู่ทองเมื่อ พ.ศ. ๑๗๗๗ ครองเมืองอยู่ได้ ๓ ปี ก็อพยพมาอยู่ที่เมืองอโยธยาเมื่อ พ.ศ. ๑๗๘๐.

เมืองอโยธยา พวกขอมได้ตั้งขึ้นเมื่อปกครองอยู่ณเมืองลพบุรี ด้วยเป็นที่ลำน้ำใหญ่ทั้งสาม คือลำน้ำสัก ลำน้ำลพบุรี และลำแม่น้ำเจ้าพระยามาประสมกันในแขวงนั้น เป็นที่สำคัญในทางคมนาคม แต่เมื่อแรกตั้งเมืองนั้นที่ยังดุม ทำไร่นามิใคร่ได้ เมืองอโยธยาจึงเป็นแต่เมืองด่านเล็ก ๆ ของเมืองลพบุรี ครั้นนานมาเมื่อที่ดอนขึ้นก็มีผู้คนไปตั้งถิ่นฐานทำไร่นาค้าขายที่เมืองอโยธยามากขึ้นทุกที จนกลายเป็นที่ประชุมการค้า

ขายใหญ่แห่งหนึ่ง เหตุที่พระเจ้าอู่ทองมาสร้างเมืองอโยธยาเป็นราช
ธานี ก็เพราะเป็นเมืองที่กำลังเจริญรุ่งเรืองอยู่แล้วอย่างหนึ่ง อีกอย่าง
หนึ่งเพราะเมืองอโยธยาตั้งอยู่ตรงที่รวมลำน้ำใหญ่ อันเป็นทางคมนาคมกับ
หัวเมืองฝ่ายเหนือ เป็นชัยภูมิเหมาะในทางที่จะแผ่พระราชอาณาเขตต์
และจะครอบงำเอาหัวเมืองเหนือไว้ในอำนาจ เพราะเมืองอโยธยาเปรียบ
เหมือนประตูเมืองเหนือทั้งปวง และทำการค้าขายกับเมืองต่างประเทศ
เช่นประเทศจีนเป็นต้นได้สะดวกกว่ากรุงสุโขทัย ด้วยเป็นเมืองที่ตั้งอยู่
ใกล้ทะเล.

ประกาศตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสสระ เหตุที่พระเจ้าอู่ทองประกาศตั้งอาณาเขตต์เป็น
อิสสระไม่ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัยนั้น อาศัยข้อต่าง ๆ เหล่านี้ประกอบกันคือ:—

๑. ในสมัยนั้นไทยชาวเมืองใต้ซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่แต่เมืองนครศรีธรรมราช
ลงมาจนถึงชายทะเล ผิดกับไทยชาวเมืองเหนือคือที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่เหนือ
ปากน้ำโพขึ้นไป เพราะเมื่อชนชาติไทยอพยพลงมาหาภูมิลำเนาในประเทศ
นี้เป็นเวลาที่พวกขอมมีอำนาจปกครองบ้านเมืองและตั้งราชธานีอยู่ณเมือง
ลพบุรี ฉะนั้นจึงได้อยู่ใกล้ชิดปะปนกับพวกขอมยิ่งกว่าไทยที่อยู่ทางฝ่าย
เหนือ ครั้นนานมาความคุ้นเคยกับพวกขอมก็มากยิ่งขึ้นตามลำดับจนถึง
ได้สมพงศ์มีวงศ์วานเกี่ยวข้องกัน ขนบธรรมเนียมตลอดจนภาษาพูดของ
ไทยทางเมืองใต้ก็เพี้ยนมาทางพวกขอมมากขึ้น พวกไทยที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่
ทางเมืองเหนืออยู่ห่างไกลจากพวกขอม ขนบธรรมเนียมและภาษาที่พูดจา
ก็ยังถือคล้ายกับไทยที่ลงมาจากประเทศไทยเดิม เมื่อไทยชาวเมืองใต้กับ
ชาวเมืองเหนือผิดกันด้วยเหตุดังกล่าวนี้ เวลาที่พระเจ้าราม้ำแหงมหาราช
ครองกรุงสุโขทัยเพราะมีอนุภาพมาก ก็สามารถรวบรวมบรรดาชาวไทยไว้

ในอำนาจกรุงสุโขทัยได้ทั้งหมด แต่พวกไทยทางเมืองใต้ย่อมรู้สึกว่าเมืองใต้ทั้งปวงแต่ก่อนเคยมีอิสระแก่ตน เพิ่งตกมาเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราช จึงไม่พอใจอย่างยิ่งในการที่ต้องเป็นเมืองขึ้นอยู่เช่นนั้น ฉะนั้นเมื่อพระเจ้ารามคำแหงสวรรคตแล้วก็ปรารถนาที่จะให้บ้านเมืองกลับเป็นอิสระเหมือนอย่างเมื่อครั้งขอม.

๒. ภูมิประเทศเมืองใต้อยู่ใกล้ปากน้ำ มีเรือทะเลไปมากับต่างประเทศ ฉะนั้นการค้าขายกับประเทศที่สำคัญเช่นประเทศจีนต้องผ่านเมืองใต้ขึ้นไปเมืองเหนือ ชาวเมืองใต้ย่อมมีโอกาสที่จะค้าขายได้โภคทรัพย์สะดวกกว่าเมืองเหนือ ทั้งภูมิลำเนาก็เป็นที่ดินอุดมสมบูรณ์ไปด้วยข้าวอาหารปลา เป็นปัจจัยให้เมืองใต้มีกำลังทรัพย์ยิ่งกว่าเมืองเหนือ.

๓. เวลานั้นประจวบกับกรุงสุโขทัยถึงคราวเสื่อมทราม ถ้าไม่มีคนสำคัญคือพระเจ้าอู่ทองเกิดขึ้นแล้ว ประเทศสยามอาจจะต้องตกไปเป็นของชนชาติอื่น.

ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ พวกไทยชาวเมืองใต้จึงพร้อมใจกันยกพระเจ้าอู่ทองเป็นหัวหน้าเพื่อรวบรวมเมืองใต้ตั้งขึ้นเป็นอิสระ เมื่อได้รับความพร้อมเพรียงกันเช่นนี้แล้ว พระเจ้าอู่ทองจึงคิดผูกไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินขอมที่กรุงกัมพูชาและพระเจ้ากรุงจีน เพื่อมิให้มีศัตรูเกิดขึ้นข้างหลัง แล้วจึงประกาศตั้งอาณาเขตต์เป็นอิสระเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๒ สร้างพระนครศรีอยุธยาและสร้างพระราชวังขึ้นที่ริมหนองโสน (ซึ่งเปลี่ยนชื่อเรียกว่า บึงพระราม) แล้วทำการราชาภิเษก ทรงพระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี ขนานนามราชธานีว่า กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา (กรุงเทพ หมายความว่า ราชธานี

ทวาราวดี เป็นนามอาณาเขตต์เดิม ศรีอยุธยา แก้ไขมาจากนามเมืองอโยธยา) เมื่อราชาภิเษกแล้วตั้งให้พระราเมศวรราชโอรสขึ้นไปครองเมืองลพบุรี อันเป็นเมืองหน้าด่านต่อแดนกรุงสุโขทัย และตั้งพี่พระมเหสีองค์หนึ่งพระนามว่า พะงั่ว เป็นพระบรมราชาครองอาณาเขตต์เมืองอู่ทองเดิม แต่ให้ย้ายไปตั้งเมืองอยู่ริมลำน้ำใหญ่ เรียกว่าเมืองสุพรรณบุรี อาณาเขตต์ทวาราวดีเดิมจึงกลับแยกออกเป็นสองอาณาเขตต์ เหมือนเมื่อครั้งแรกตั้งกรุงสุโขทัย ก่อน พระเจ้าราม คำแหงมหาราชได้ครองราชสมบัติอาณาเขตต์ของ กรุงศรีอยุธยาทางตอนใต้ได้ ถึงตลอดเมืองนครศรีธรรมราช เมืองมะละกาจนถึงเมืองยะโฮร์.

สมัยกรุงศรีอยุธยาแผ่พระราชอาณาเขตต์ ส่วนทางกรุงสุโขทัย เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีประกาศตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นอิสระนั้น ก็คงจะขัดเคือง หากเห็นว่า กำลังกรุงศรีอยุธยามีมากไม่เสมอกับกรุงสุโขทัย จึงไม่กล้ายกกองทัพมาปราบปราม พญาเดอไทยจึงใช้ราโชบายเกลี้ยกล่อมเจ้าแผ่นดินขอมที่กรุงกัมพูชา ให้ยกกองทัพมาช่วยตีกรุงศรีอยุธยา ประจวบกับในกรุงกัมพูชาเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ พระเจ้าแผ่นดินขอมองค์ใหม่เห็นว่าถ้ากรุงศรีอยุธยามีกำลังขึ้นก็จะรุกราญกรุงกัมพูชา เช่นเดียวกับที่พวกกรุงสุโขทัยหวาดหวั่น จึงหันไปเป็นไมตรีกับพญาเดอไทย.

สมเด็จพระรามาธิบดีราชาภิเษกได้มีเศษ ก็ทรงตระหนักว่าขอมแปรพักตร์ไม่เป็นไมตรีดังแต่ก่อน จึงให้พระราเมศวรราชโอรสเป็นแม่ทัพยกไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๕ แต่ไม่สำเร็จ ต้องให้พระบรมราชา (พะงั่ว) ยกตามออกไปบัญชาการศึกจึงตีได้เมืองนครหลวง (คือ นครธม) ราชธานีของขอม เมื่อมีชัยชนะศึกครั้งนี้แล้ว กรุงศรีอยุธยาได้ขยายอาณาเขตต์

ไปทางตะวันออกอย่างกว้างขวาง ได้ดินแดนซึ่งบัดนี้เป็นมณฑลนครราชสีมา และมณฑลจันทบุรีไว้ในราชอาณาเขตต์แต่นั้นมา.

ขณะเมื่อกรุงศรีอยุธยาทำสงครามกับขอม เป็นเวลาตอนปลายรัชชกาลพญาเดอไทย เผอิญเจ้านายในราชวงศ์สุโขทัยไม่ปรองดองกัน จึงไม่สามารถจะยกกองทัพลงมาปราบปรามกรุงศรีอยุธยาเมื่อกำลังทำสงคราม เลยสิ้นโอกาส ครั้นถึง พ.ศ. ๑๙๙๑ พญาเดอไทยประชวรหนักใกล้จะสวรรคต โอรสของพญาเดอไทยเกิดแย่งราชสมบัติจนถึงกับรบพุ่งกันขึ้นเอง ที่สุดพญาลิไทยราชโอรสผู้เป็นมหาอุปราชอยู่ณเมืองศรีสัชชนาลัยตีกรุงสุโขทัยมีชัยชะนะ จึงได้ราชสมบัติดังกล่าวแล้ว เมื่อพวกกรุงสุโขทัยเกิดรบพุ่งกันขึ้นเองดังนั้น สมเด็จพระรามาธิบดีได้ทีจึงใช้พระบรมราชา (พะงั่ว) คุมกองทัพเมืองสุพรรณขึ้นไปยึดเมืองชัยนาทอันเป็นเมืองด่านข้างฝ่ายใต้ของกรุงสุโขทัยไว้.

ฝ่ายพญาลิไทยซึ่งได้ราชสมบัติราชาภิเษกเป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๑ นั้นทรงพิจารณาเห็นว่า จะรบพุ่งก็คงเอาชะนะแก่กรุงศรีอยุธยาไม่ได้ จึงแต่งราชทูตให้มาพูดจากับสมเด็จพระรามาธิบดี ขอนเป็นไมตรีอย่างประเทศที่เสมอกัน ทางกรุงศรีอยุธยาก็กำลังมีกิจที่จะต้องจัดการปกครองราชอาณาเขตต์ที่ได้มาใหม่จากแดนขอม จึงตกลงทำไมตรีกับกรุงสุโขทัย และคืนเมืองชัยนาทให้แก่กรุงสุโขทัยตามเดิม ครั้นแล้วสมเด็จพระรามาธิบดีก็ทรงตั้งหน้าทำนุบำรุงพระราชอาณาจักร มิได้ทำสงครามกับประเทศใดตลอดรัชชกาล.

ลักษณะการปกครอง เมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีทรงเลือกเอาแบบแผนวิธีการปกครองของกรุงสุโขทัยและของขอมมาปรุงใช้ในการปกครองราชอาณาจักร เป็นต้นว่าการควบคุมผู้คนพลเมืองใช้วิธี

ทหารแบบกรุงสุโขทัย วิธีกำหนดท้องที่ในการบังคับบัญชาก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน ส่วนประเพณีการปกครองในราชธานีและขนบธรรมเนียมในพระราชสำนัก ดูเหมือนจะใช้ตามแบบขอม เพราะไทยชาวได้คุ้นเคยกับพวกขอมมากกว่าชาวเหนือดังกล่าวแล้ว เจ้าหน้าที่ในการปกครองราชธานีนั้น จัดเป็น ๔ พนักงานหรือจตุสดมภ์ คือ

ขุนเมือง เป็นพนักงานปกครองท้องที่ ดูแลราษฎรให้อยู่เป็นปกติ มีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้าย และลงราชทัณฑ์แก่ผู้กระทำผิด.

ขุนวัง เป็นหัวหน้าราชการในราชสำนักและเป็นเจ้าพนักงานพิจารณาพิพากษาถ้อยความของราษฎร.

ขุนคลัง เป็นพนักงานเก็บและรักษาผลประโยชน์ของแผ่นดิน.

ขุนนา เป็นพนักงานดูแลการทำไร่นา และรักษาสะเบียงอาหารสำหรับพระนคร.

ส่วนความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทางกรุงศรีอยุธยาเลื่อมใสตามลัทธิลังกาวงศ์เช่นเดียวกับทางกรุงสุโขทัย.

สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ครองกรุงศรีอยุธยาอยู่ ๑๙ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ พระชันษาได้ ๕๕ ปี พระราเมศวรราชโอรสได้รับรัชทายาทครองราชสมบัติอยู่ได้ ๑ ปีหนึ่ง เกิดขัดข้องไม่สามารถจะบังคับบัญชาพระบรมราชาเจ้าเมืองสุพรรณผู้เป็นลุง จึงยอมถวายราชสมบัติแก่พระบรมราชา แล้วกลับขึ้นไปครองเมืองลพบุรีอย่างเดิม.

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (พะงั่ว) พระบรมราชา (พะงั่ว) ขึ้นทรงราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๓ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช นับเป็นปฐม

กษัตริย์ราชวงศ์สุวรรณภูมิ ด้วยเป็นโอรสของเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ (คือเมืองอู่ทอง) มิได้เกี่ยวข้องเป็นเชื้อสายราชวงศ์เชียงราย สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ต้นทัดในการศึกสงครามมาแต่ในรัชชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) พอทรงราชย์ได้ ๒ ปี ก็ยกกองทัพขึ้นไปตีกรุงสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๕ ได้อาณาเขตด้านใต้ไปจนถึงปากน้ำโพ แล้วรุกขึ้นไปถึงเมืองชากังราวเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๖ แต่ตีหาได้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพยายามตีเมืองเหนือต่อมาอีก ๒ ครั้ง ก็ไม่สำเร็จ ด้วยกรุงสุโขทัยยังมีกำลังมากอยู่ ทั้งได้กำลังพวกไทยในมณฑลฉานมาคอยช่วย จึงป้องกันรักษาเมืองไว้ได้จนตลอดรัชชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ ๑. (พญาลิไทย).

ครั้นถึง พ.ศ. ๑๙๑๙ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ สวรรคต ราชโอรสทรงพระนามว่า ไสยลือไทยได้ครองราชสมบัติเป็น พระมหาธรรมราชาที่ ๒ กำลังกรุงสุโขทัยอ่อนแอลง สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงขึ้นไปตีเมืองชากังราวอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๑ พระมหาธรรมราชาที่ ๒ สู้ไม่ได้จึงยอมแพ้ สมเด็จบรมราชาธิราชก็แบ่งอาณาเขตต์กรุงสุโขทัยออกเป็นสองมณฑล ให้พระยายุธิษฐิระราชบุตรเลี้ยงครองอยู่ที่เมืองกำแพงเพ็ชรมณฑลหนึ่ง ให้พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ครองที่เมืองสองแคว (พิษณุโลก) มณฑลหนึ่ง ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ตั้งแต่นั้นกรุงสุโขทัยก็ตกเป็นประเทศราชขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยาสืบมา.

เมื่อได้อาณาเขตต์กรุงสุโขทัยไว้ในอำนาจแล้ว สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงชักเกลี้ยงพวกไทยในอาณาเขตต์ฉานมาว่าลงมาช่วยกรุงสุโขทัยรบพุ่งชารกรุงศรีอยุธยา พอจัดการปกครองเมืองเหนือเรียบร้อยแล้ว จึงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๓ ขึ้นไปถึงเมืองนครลำปาง

แต่ก็หาได้ไม่ ต่อมาถึง พ.ศ. ๑๙๓๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชยกกองทัพขึ้นไปอีกครั้งหนึ่ง แต่เผอิญไปประชวรสวรรคตเสียกลางทาง จึงต้องยกกองทัพกลับ.

พระเจ้าทองลัน สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ครองราชสมบัติ ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๙๓๓ ถึง พ.ศ. ๑๙๓๓ รวมเวลารัชกาล ๑๗ ปี ก็เสด็จสวรรคต พวกข้าราชการในกรุงศรีอยุธยาจึงยกราชโอรสทรงพระนามว่าทองลัน ซึ่งมีชันษาได้ ๑๕ ปี ขึ้นทรงราชย์ ครองอยู่ได้ ๗ วัน พระราเมศวรราชโอรสของสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ซึ่งครองเมืองลพบุรี ยกกองทัพลงมากำจัดพระเจ้าทองลันเสีย แล้วขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาสืบต่อมา.

สมเด็จพระราเมศวร ซึ่งเป็นกษัตริย์ราชวงศ์เชียงราย ขึ้นครองราชสมบัติครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๑ พระองค์ยกกองทัพขึ้นไปตีได้เมืองเชียงใหม่ และกวาดต้อนครอบครัวชาวเมืองเชียงใหม่ลงมาเป็นอันมาก แล้วให้ครอบครัวที่ได้มานั้น ลงไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา และเมืองจันทบุรี.

อนึ่งในครั้งนั้นปรากฏว่า พวกขอมบังอาจเข้ามากวาดต้อนผู้คนในแขวงจังหวัดชลบุรี สมเด็จพระราเมศวรจึงเสด็จยกกองทัพไปตีกรุงกัมพูชาอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๖ เมื่อตีพระนครหลวงได้แล้ว มิได้รักษาไว้เป็นเมืองขึ้นของไทย ให้กวาดต้อนเอาครอบครัวเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา.

สมเด็จพระรามราชา สมเด็จพระราเมศวรครองราชสมบัติได้ ๗ ปี ก็เสด็จสวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๗ พระรามราชาราชโอรสทรงรับรัชทายาท ครองราชสมบัติอยู่ ๑๕ ปี ไม่ปรากฏว่ามีเหตุการณ์อย่างใดเกิดขึ้นบ้างในรัชกาลนี้ ในพงศาวดารกล่าวแต่ว่า สมเด็จพระรามราชาครองราชสมบัติอยู่ ๑๕ ปี เกิดเป็นอริกับเจ้ามหาเสนา ๆ ไปเชิญเจ้านครอินทร์เข้ามาแต่เมืองสุพรรณ สมเด็จพระรามราชาต้องยอมถวายราชสมบัติแก่เจ้านครอินทร์ เป็นอันสิ้นกษัตริย์ราชวงศ์เชียงรายเพียง ๓ พระองค์.

กรุงศรีอยุธยารวบรวมอาณาเขตต์

สมเด็จพระนครินทราธิราช เจ้านครอินทร์ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๕๒ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระนครินทราธิราช นับเป็นพระองค์ที่ ๒ ในกษัตริย์ราชวงศ์สุวรรณภูมิ (ไม่นับพระเจ้าทองลัน เพราะครองราชย์เพียง ๗ วัน) ด้วยเป็นโอรสพระอนุชาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ คงจะปรากฏเกียรติคุณในการปกครองบ้านเมืองอยู่แล้ว พวกกรุงศรีอยุธยาตลอดจนสมเด็จพระรามราชาจึงยอมถวายราชสมบัติโดยมิต้องรบพุ่ง เมื่อก่อนจะได้ครองราชสมบัติ ปรากฏว่าได้เคยออกไปถึงราชสำนักพระเจ้ากรุงจีนราชวงศ์ใดเหมิงณเมืองนานกิงเมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๐ และได้เป็นไมตรีสนิทสนมกับกรุงจีนตลอดมา ในรัชกาลนี้พวกจีนได้เข้ามาตั้งภูมิลำเนาและไปมาค้าขายในกรุงศรีอยุธยามากขึ้น ทั้งปรากฏว่าพวกจีนได้มาตั้งเตาเผาเครื่องถ้วยชามที่ตำบลบ้านเตาหม้อแขวงจังหวัดลพบุรีเป็นเตาแบบเดียวกับที่เมืองสวรรคโลกและสุโขทัย.

ทางกรุงสุโขทัย ซึ่งย้ายราชธานีมาตั้งอยู่ณเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาที่ ๒ สวรรคตเมื่อใดไม่ปรากฏ แต่มีพระมหาธรรมราชาที่ ๓ ครองสมบัติต่อมาถึง พ.ศ. ๑๙๖๒ สวรรคตในรัชกาลสมเด็จพระนครินทราธิราชโอรสของพระมหาธรรมราชาที่ ๓ สององค์ทรงพระนามว่าพญาบาลเมืององค์หนึ่ง พญาราม (คำแหง) องค์หนึ่ง เกิดชิงราชสมบัติถึงรบพุ่งกัน มีห้ามปรามขึ้นไปจากกรุงศรีอยุธยาก็ไม่ฟัง สมเด็จพระนครินทราธิราชต้องยกกองทัพขึ้นไปจนถึงเมืองพระบาง (นครสวรรค์) พญาทั้งสองเกรง

พระเดชานุภาพ ก็ถงมาเผ้าโดยดี จึงทรงโกฎเกลี้ยให้องค์หนึ่งเป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๔ ครองเมืองพิษณุโลก และอีกองค์หนึ่งให้ครองเมืองกำแพงเพชร.

สมเด็จพระนครินทราธิราชมีราชโอรสสามองค์ องค์ใหญ่ทรงพระนามว่า เจ้าอ้ายพระยา ได้ครองเมืองสุพรรณบุรี เมื่อระงับจลาจลเมืองเหนือเรียบร้อยแล้ว ทรงตั้งราชโอรสองค์ที่สอง ทรงพระนามว่า เจ้ายี่พระยา ให้ขึ้นไปครองเมืองแพรก (สรรค์) และตั้งราชโอรสองค์ที่สาม ทรงพระนามว่า เจ้าสามพระยาให้ไปครองเมืองชัยนาท สมเด็จพระนครินทราธิราชได้ครองกรุงศรีอยุธยาเมื่อพระชันษากว่า ๕๐ ปีแล้ว ทรงราชย์อยู่ ๑๖ ปี ก็สวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ เจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยาไม่ยอมถวายราชสมบัติแก่กัน ต่างยกกองทัพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา มาชนช้างกันที่บ่าถ่าน สิ้นพระชนม์ในที่รบทงสองพระองค์ เจ้าสามพระยาซึ่งครองเมืองชัยนาทจึงได้รับราชทายาทครองกรุงศรีอยุธยา.

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เจ้าสามพระยาทรงราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ ราชาภิเษกทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช นับเป็นพระองค์ที่ ๒ ในตอนแรกทรงราชย์ได้ ๗ ปี ไม่ปรากฏว่ามีเหตุการณ์อย่างใด แต่คงจะทรงจัดการทำนุบำรุงหัวเมืองชั้นใน และรวบรวมราชอาณาเขตดังเดิมอย่างพระราชบิดา ครั้งถึง พ.ศ. ๑๙๗๕ พระเจ้าธรรมาโศกเจ้ากรุงกัมพูชาเข้ามากวาดต้อนครอบครัวผู้คนในอาณาเขตกรุงศรีอยุธยาอย่างแต่ก่อน สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จึงยกกองทัพไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๗๕ ตั้งล้อมพระนครหลวงอยู่ ๗ เดือนจึงตีได้ กวาดต้อนผู้คนและสิ่งของสำคัญสำหรับบ้านเมืองเข้ามาเป็นอันมาก แล้วตั้งพระอินทราชาราชโอรสให้อยู่ครองกรุงกัมพูชาที่พระนครหลวง อย่างประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา

แต่พระอินทราชาทนอากาศเมืองนั้นไม่ไหวก็ประชวรสิ้นพระชนม์ และไม่ได้ตั้งให้ใครอยู่ปกครองอีก พวกขอมเองก็ไม่กล้ากลับมาตั้งที่พระนครหลวง ย้ายไปตั้งราชธานีเสียที่เมืองพนมเบญ พระนครหลวงและนครวัดจึงเป็นที่ร้างมาจนบัดนี้.

ถึง พ.ศ. ๑๙๓๑ พระมหาธรรมราชาที่ ๔ ซึ่งครองเมืองพิษณุโลกสวรรคต สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จึงรวมหัวเมืองเหนือซึ่งแยกออกเป็นสองมณฑลเข้าเป็นมณฑลเดียวกัน แล้วตั้งพระราเมศวรราชโอรสผู้เป็นรัชทายาทขึ้นไปครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงอยู่ณเมืองพิษณุโลก เพราะปรากฏว่าในเวลานั้น ทางเมืองเชียงใหม่มีพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่าพระเจ้าติโลกราชเป็นผู้เข้มแข็งในการสงคราม กำลังพยายามขยายอาณาเขตเชียงใหม่ถ้าปล่อยให้เชื้อสายราชวงศ์พระร่วงปกครองเป็นประเทศราชอยู่อย่างเดิม พวกชาวเมืองเหนืออาจจะไปเข้ากับเมืองเชียงใหม่ หรือมิฉะนั้นจะถูกพวกเมืองเชียงใหม่ลงมาย่ำยีด้วยบ้านเมืองทางเหนืออ่อนกำลังลงผิดกว่าแต่ก่อน.

เมื่อ พ.ศ. ๑๙๔๕ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ได้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งหนึ่งแต่ตีหาได้ไม่ ต่อมาอีก ๒ ปี ถึง พ.ศ. ๑๙๔๗ เสด็จยกกองทัพขึ้นไปหมายจะตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง ตามพงศาวดารกล่าวว่าเผอิญไปประชวรสวรรคตเสียกลางทาง จึงตีเมืองเชียงใหม่ไม่สำเร็จอีก แต่เมื่อได้พิจารณาเทียบศักราชที่พระราเมศวรได้ขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๑ กับศักราชที่สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ ยกกองทัพไปตีเชียงใหม่ครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. ๑๙๔๗ เป็นเวลาห่างกันถึง ๑๖ ปี ถ้าหากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ไปประชวรสวรรคตเสียกลางทางในระหว่างที่กองทัพไป คือ

ใน พ.ศ. ๑๙๘๗ เช่นนั้นแล้ว มีปัญหามีอยู่ว่า ในระหว่างที่ว่างกษัตริย์อยู่เป็นเวลา ๔ ปีนั้น ใครได้เป็นผู้ครอบครองกรุงศรีอยุธยา แต่ตามพงศาวดารก็ปรากฏว่า พระราเมศวรราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ซึ่งครองเมืองพิษณุโลก ได้รับราชทายาทครองราชสมบัติสืบมา จึงสันนิษฐานว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ มิได้สวรรคตในระหว่างทางที่ยกกองทัพไป แต่ทว่าเมื่อได้ยกกองทัพไปถึงกลางทางเกิดประชวรพระโรคขึ้น จึงกวาดต้อนเอาชะเลยตามชายแดนเชียงใหม่ (ในหนังสือพงศาวดารว่ากองทัพยกไปครั้งนั้นได้ชะเลยมากว่าสองแสน) แล้วยกกองทัพกลับพระนครศรีอยุธยา และได้ครองราชสมบัติต่อมาอีก ๔ ปี ถึง พ. ศ. ๑๙๙๑ ก็เสด็จสวรรคต.

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ครองราชสมบัติอยู่ ๒๔ ปี เมื่อสวรรคตแล้ว พระราเมศวรราชโอรสก็ได้รับราชทายาทครองราชสมบัติสืบมา.

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระราเมศวรเสวยราชย์เมื่อ พ. ศ. ๑๙๙๑ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นกษัตริย์ที่ทรงคุณสมบัติวิเศษรอบรู้ศาสตราคมต่างๆ คือ:- อักษรศาสตร์ นิติศาสตร์ และรัฐาภิบาลโนบายเป็นต้น และเป็นเจ้านายกรุงศรีอยุธยาองค์แรกซึ่งขึ้นไปครองราชอาณาเขตต์กรุงสุโขทัย เมื่อขึ้นไปครองประทับอยู่เมืองพิษณุโลก ก็ทรงขวนขวายศึกษาเรื่องพระราชประวัติและราชประเพณีของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งปรากฏพระเกียรติมาในสมัยกรุงสุโขทัยและทรงเลือกสรรระบบอย่างสมัยกรุงสุโขทัยซึ่งเห็นว่าดีมาปฏิบัติตาม เป็นต้นว่าทรงอุทิศที่พระราชวังในกรุงศรีอยุธยาตอนหนึ่งให้สร้างวัดพุทธาวาส (ต่อมาเปลี่ยนนามว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์) เหมือนอย่างวัดมหาธาตุที่เมืองสุโขทัย.

พระองค์ได้ทรงยกเลิกเมืองสุโขทัยเป็นประเทศราช และขยายอาณาเขตต์ราชธานีให้กว้างขวางครอบงำเอาแคว้นสุโขทัยเข้าไว้ด้วย.

ลักษณะการปกครอง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงจัดการแก้ไขวิธีการปกครองใหม่ แยกออกเป็นแผนกใหญ่ ๒ แผนก คือ:-

การฝ่ายทหารทั้งปวงจัดเป็นแผนกหนึ่ง มีสมุหกลาโหมเป็นหัวหน้า.

การฝ่ายพลเรือน กำหนดให้เป็นพนักงาน เมือง วัง คลัง นา มีสมุหนายกเป็นหัวหน้า ให้เจ้ากระทรวงทั้ง ๔ เป็นจตุสดมภ์รองลงมา.

กรมวัง เรียกว่า ธรรมาธิกรณ์.

กรมเมือง เรียกว่า นครบาล.

กรมคลัง เรียกว่า โกษาธิบดี.

กรมนา เรียกว่า เกษตราธิการ.

ทรงตั้งวิธีปกครองอย่างนี้ตามหัวเมืองทั้งปวง เมืองใหญ่ที่เป็นเมืองพระยามหานครมาแต่ก่อน กำหนดเป็นเมืองชั้นเอก โท ตรี มีเจ้าเมืองกรมการปกครองเป็นสองฝ่าย คือฝ่ายทหารเทียบด้วยกลาโหม ฝ่ายพลเรือนเทียบด้วยสมุหนายก และมีกรมการตำแหน่ง เมือง วัง คลัง นา ทำนองเดียวกับราชธานี ส่วนหัวเมืองชั้นในที่อยู่ใกล้ราชธานี เจ้าหน้าที่ในกรุงบังคับบัญชาออกไปถึง มีแต่กรมการชั้นผู้น้อยลงมาเรียกว่าจ่าเมือง แพ่ง และศุภมาตรา.

ตำแหน่งยศข้าราชการ ได้ทรงจัดเป็นชั้นโดยลำดับกัน เป็น พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น พัน ทนาย และวางตำแหน่งศักดินา คือกำหนดว่า ผู้มียศชั้นนั้นจะมีนาได้เพียงเท่านั้นไร่ เช่นพลเรือนมีนาได้เพียงคนละ ๒๕ ไร่ ผู้มียศสูงกว่านั้นก็ให้มีนาได้มากขึ้นโดยลำดับชั้นยศ ยศขุนนางตั้งแต่ ๕๐ ไร่ ๑๐๐ ไร่ขึ้นไปจนถึง ๑๐๐๐๐ ไร่ เป็นที่สุด เจ้านายชั้นสูงได้มากกว่านั้นขึ้นไปถึง ๑๕๐๐๐ และ ๒๐๐๐๐ ไร่.

กฎมณเฑียรบาล และ การศาล ทรงตั้งกฎมนเทียรบาลขึ้นเป็นตำราราชประเพณีสำหรับราชสำนัก โดยแบ่งออกเป็น ๓ แผนก คือ:—

๑. พระตำรา ว่าด้วยแบบแผนเช่นการพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นต้น.

๒. พระธรรมนูญ ว่าด้วยตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ.

๓. พระราชกำหนด เป็นข้อบังคับสำหรับในพระราชสำนัก.

อนึ่ง กระบวนพิจารณาความที่ใช้กันก่อนตั้งกระทรวงยุติธรรมในรัชชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ ก็เห็นจะจัดดังขึ้นเมื่อรัชชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แยกหน้าที่ออกเป็นสองส่วน คือ:—

การบังคับบัญชา เบื้องต้นคือรับพ้องแล้วพิจารณาตลอดจนปรับไหมลงโทษผู้ผิด เป็นหน้าที่ข้าราชการไทย.

การตรวจสำนวนและตัดสินว่าฝ่ายใดผิดและชอบตามกฎหมาย เป็นหน้าที่พวกพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญพระธรรมศาสตร์ แต่ไม่มีอำนาจที่จะบังคับบัญชา.

วรรณคดี มีหนังสือซึ่งแต่งครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถปรากฏอยู่ณบัดนี้ ๒ เรื่อง คือ.

มหาชาติคำหลวง แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ เรื่องหนึ่ง.

ลิลิตพระลอ ซึ่งกล่าวกันว่าแต่งครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถอีกเรื่องหนึ่ง บางทีจะเป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วยในโคลงข้างท้ายมีว่า "จบเสร็จมหาราชเจ้า นิพนธ์"

นับว่าการเล่าเรียนอักษรสมัยในสยามประเทศนี้มีความเจริญยิ่งมาแต่รัชชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วย.

เหตุการณ์ในพระราชอาณาจักร เมืองมะละกาเคยนับถือพระพุทธศาสนา และขึ้นกับกรุงสยามมาแต่ครั้งสมัยพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ต่อมาพวกมะลายูเข้ารีตถือศาสนาอิสลามและหันไปนิยมจารีตแขก จึงได้ตั้งแข็งเมืองขึ้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยกกองทัพลงไปปราบปรามเมืองมะละกาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๗ แต่หาได้เมืองคืนมาไม่.

ต่อมาอีกปีหนึ่ง ทางหัวเมืองเหนือเกิดแย่งชิงอำนาจกันในระหว่างเจ้าเมืองต่าง ๆ พระยายุธิษฐิระเจ้าเมืองสวรรคโลกลอบไปเป็นไมตรีกับเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าติโลกราชเห็นได้ทีจึงยกกองทัพรุดลงมาตีได้เมืองกำแพงเพชรแล้วยกกองทัพหน้าลงมากวาดผู้คนถึงเมืองชัยนาท สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยกกองทัพขึ้นไป พระเจ้าติโลกราชต้องถอยทัพกลับ กองทัพกรุงศรีอยุธยาติดตามขึ้นไปจนถึงเมืองเถิน ได้รบพุ่งกับพวกเชียงใหม่ ตีทัพเชียงใหม่แตกพ่าย เมื่อการศึกสงบแล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะเอาตัวพระยายุธิษฐิระมาลงอาชญา แต่พระยายุธิษฐิระอพยพครอบครัวหนีไปสามิภักดิ์ต่อพระเจ้าติโลกราช รับอาสานำกองทัพเชียงใหม่ลงมาตีได้เมืองสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๔ แล้วเลยมาตีเมืองกำแพงเพชร แต่ไม่ทันสำเร็จก็พอพวกย่อยกมาตีแดนเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าติโลกราชต้องยกกองทัพกลับไป ทางนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้กองทัพยกไปตีเมืองสุโขทัยคืนมาได้ดังเก่า.

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๐๐๖ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง แต่ไม่สำเร็จ เกรงว่าเมื่อยกกองทัพกลับไปกรุงศรีอยุธยาแล้ว พวกเชียงใหม่จะยกมาย่ำยีอีก จึงเปลี่ยนราโชบาย

เสด็จไปประทับครองราชสมบัติอยู่ณเมืองพิษณุโลก และยกเมืองพิษณุโลกเป็นราชธานี โปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมราชโอรสองค์ใหญ่ครองกรุงศรีอยุธยาเป็นมณฑลฝ่ายใต้ ขึ้นแก่มณฑลฝ่ายเหนือ ครั้นอยู่มาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๖ พระเจ้าติโลกราช เสด็จยกทัพไปบางคราว ถึงแก่ม่าราชบุตร ซึ่งเป็นรัชทายาทเสีย สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเห็นได้ที จึงยกกองทัพไปตีได้เมืองเชียงชื่นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๗ ได้ผู้คนชาวเมืองสวรรคโลก ซึ่งพระยายุธิษฐิระกวาดต้อนเอาไปกลับคืนมาหมด เมืองเชียงใหม่ขอทำไมตรีด้วย สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ยอมรับ และมิได้มีศึกสงครามเกิดขึ้นอีกเลยจนตลอดรัชกาล.

การบำรุงพระพุทธศาสนา เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถย้ายราชธานีขึ้นไปตั้งอยู่ณเมืองพิษณุโลกแล้ว ปรากฏว่าได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาหลายอย่างเช่น สร้างพระศรีรัตนมหาธาตุ (คือ พระปรางค์ที่วัดพระพุทธชินราช) เมืองพิษณุโลกเป็นต้น และให้ราชทูตออกไปนิมนต์พระเถระเข้ามาจากลังกาทวีป แล้วทรงพระราชศรัทธาออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุชั่วคราว เหมือนอย่างพระมหาธรรมราชาที่ ๑ แห่งกรุงสุโขทัย ประทับอยู่วัดพระญาติการามณีข้างใต้เมืองพิษณุโลก เมื่อลาผนวชแล้วได้ช้างเผือกมาคู่บารมี เป็นช้างตัวแรกที่ได้ในสมัยกรุงศรีอยุธยา.

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถครองกรุงศรีอยุธยาอยู่ ๑๕ ปี แล้วเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกอีก ๒๕ ปี รวมเวลารัชกาล ๔๐ ปี สวรรคตณพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๑ พระชันษาได้ ๕๗ ปี.

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปครองราชสมบัติอยู่ณเมืองพิษณุโลก ไปมีพระมเหสีซึ่งบางทีจะสืบเชื้อ

สายมาจากราชวงศ์สุโขทัย มีราชโอรสพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระเชษฐา พระราชบิดาตั้งให้เป็นพระมหาอุปราชณเมืองพิษณุโลก แต่เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสวรรคต เห็นจะทรงจัดวางเรื่องราชการทายาทไว้เรียบร้อยแล้ว พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาจึงได้รับราชการทายาทครองราชสมบัติต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๑ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช นับเป็นองค์ที่ ๓ ส่วนพระเชษฐาราชโอรสองค์ที่ ๒ คงเป็นพระมหาอุปราชครองเมืองเหนือทั้งปวงอยู่ณเมืองพิษณุโลก พระนครศรีอยุธยาก็กลับเป็นราชธานีเช่นเดิมอีก.

ในรัชกาลนี้มีเหตุการณ์ปรากฏแต่ว่าเสียเมืองทะวายไปครั้งหนึ่งแต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ยกกองทัพไปตีเอากลับคืนมาได้.

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ครองราชสมบัติอยู่เพียงสามปีก็สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ พระเชษฐาซึ่งเป็นพระมหาอุปราช ราชอนุชาได้รับราชการทายาทครองราชสมบัติต่อมา.

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระเชษฐาทรงราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ เวลานั้นพระชันษาได้ ๓๙ ปี ราชาภิเษกทรงพระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี นับเป็นองค์ที่ ๒ และได้ลงมาครองราชสมบัติอยู่ณกรุงศรีอยุธยา ส่วนทางเมืองพิษณุโลก เพิ่งปรากฏว่าได้ทรงตั้งราชโอรส พระนามว่าพระอาทิตยวงศ์เป็นพระบรมราชาตำแหน่งสมเด็จหน่อพุทธางกูร ให้ขึ้นไปครองเมื่อตอนปลายรัชกาล.

แบบแผนฝ่ายทหาร สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้ทรงจัดราชการบ้านเมืองให้ดียิ่งขึ้นกว่าเก่า กล่าวคือได้ทรงจัดการต่อเติมระเบียบการฝ่ายทหารขึ้นเป็นดังนี้.

๑. ทำสำมะโนครัว คือ จดวิธีเกณฑ์คนรับราชการทั้งฝ่ายทหาร และพลเรือน โดยตั้งกรมพระสุรัสวดีหรือเรียกอย่างสามัญว่าสัสดี เป็นเจ้าพนักงานทำทะเบียนพลเมือง กำหนดให้ชายฉกรรจ์มีหน้าที่รับราชการตั้งแต่อายุ ๑๘ ปี ไปจนถึงอายุ ๖๐ ปี หรือมิฉะนั้นก็ต้องมีบุตรรับราชการแทนตัว ๓ คนจึงพ้นหน้าที่ ชายฉกรรจ์อันชื่อในทะเบียนเมื่ออายุ ๑๘ นั้นกำหนดเป็นพวกไพร่สม อยู่ในระหว่างฝึกหัดจนอายุครบ ๒๐ ปี จึงย้ายไปเป็นไพร่หลวง หมายความว่าพวกพลกองใหญ่ รับราชการจนถึงเวลาปลดจากราชการ ไพร่หลวงแบ่งออกเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งใช้แรงรับราชการผลัดเปลี่ยนกันมาเข้าเวร อีกพวกหนึ่งคือคนที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ไกล จัดเป็นไพร่ส่วย มีหน้าที่หาสิ่งของที่ต้องใช้ในราชการมาส่งแทนรับราชการ แต่ถ้าเวลาเกิดสงครามก็เรียกระดมไพร่พลทุกพวกเสมอกัน.

๒. ทำพิธีทุกหัวเมือง สันนิษฐานว่า ทรงจัดให้มีวิธีเรียกระดมพลเข้ามาชุมกระบวนยุทธ์.

๓. ทำตำราพิชัยสงคราม คือ แต่งตำราการรบพุ่งนั่นเอง.

การก่อสร้าง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้ทรงก่อสร้างสิ่งสำคัญทั้งฝ่ายพระพุทธศาสนาและฝ่ายบ้านเมืองขึ้นหลายอย่าง คือ:—

เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕ ทรงสร้างพระมหาสถูปเจดีย์ใหญ่ขึ้นที่วัดพุทธาวาส ๒ องค์สำหรับเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ แล้วทรงสร้างพระวิหารหลวงขึ้นในวัดพุทธาวาสอีก และหล่อพระพุทธรูปยืนองค์ใหญ่ด้วยทองสัมฤทธิ์หุ้มทองคำองค์หนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๓ ถวายพระนามว่า พระศรีสรรเพชญ์ ประดิษฐานไว้ในพระวิหารนั้น คนทั้งหลายจึงเรียกนามวัดพุทธาวาสว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์แต่นั้นมา.

ทรงบำรุงการคมนาคมทางน้ำ เช่น ขุดช่องคลองลำโรงกับคลองทับมาง ในแขวงเมืองพระประแดง ซึ่งเป็นทางคมนาคมระหว่างลำน้ำแม่น้ำเจ้าพระยากับลำน้ำบางปะกง ให้ลึกพอเรือใหญ่ไปมาได้.

การศึกษา ในรัชชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ปรากฏว่า ได้บำรุงการศึกษาทางวรรณคดีให้รุ่งเรืองขึ้นอีก หนังสือที่แต่งขึ้นในรัชชกาลนี้เรื่องหนึ่ง คือ ดิถีดญวนพ่าย แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีความสามารถอย่างสูงในกระบวนวรรณคดีสมัยนั้น.

เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับต่างประเทศ ปรากฏว่าเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงราชย์มาได้ ๑๖ ปี ทางเมืองเชียงใหม่มีพระเมืองแก้วเป็นเจ้าแผ่นดิน ยกกองทัพมาตีเมืองสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๐ แต่ชาวเมืองเหนือช่วยกันรักษาเมืองสุโขทัยไว้ได้ จึงต้องยกกองทัพกลับไป สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ จึงให้พระยากลาโหมคุมกองทัพขึ้นไปตีเมืองแพร่ได้ แต่พวกชาวเชียงใหม่ยังไม่เข็ด ด้วยมีนายทัพสำคัญคนหนึ่งชื่อหมื่นพิงย์ ผู้รักษาเขตต์แดนเชียงใหม่ที่ติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาอยู่ที่เมืองนครลำปาง แต่งกองโจรลงมาจับชะเลยในหัวเมืองเหนือเนือง ๆ ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๖ หมื่นพิงย์ยกกองทัพมาตีเมืองสุโขทัย และให้หมื่นมลวยกมาตีเมืองกำแพงเพชรด้วยพร้อมกัน แต่พวกชาวเมืองก็คงรักษาเมืองไว้ได้อีก สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงขัดพระทัย จึงยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีได้เมืองนครลำปางเมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๗ ทำลายล้างกำลังข้าศึกแล้วก็ยกกองทัพกลับ และตั้งให้พระอาทิตยวงศ์ราชโอรสเป็นพระบรมราชา ขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ณเมืองพิษณุโลก ดังกล่าวแล้ว.

อนึ่งในรัชชกาลนี้ ประเทศสยามได้เริ่มเป็นไมตรีกับชาวยุโรป ชาติโปรตุเกส พวกโปรตุเกสมามีเมืองขึ้นในอินเดียแห่งหนึ่ง แล้วยกกองทัพเรือมาตีได้เมืองมะละกา แต่เมื่อได้ทราบว่าเมืองมะละกาเคยเป็นเมืองขึ้นของไทย ก็เกรงไทยจะยกกองทัพลงไปตีเอาเมืองคืน พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสจึงแต่งทูตเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๑ ขอเป็นไมตรีและไปมาค้าขายกับประเทศสยามตั้งแต่นั้นมา.

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงราชย์อยู่ ๑๗ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๒ พระชันษาได้ ๕๗ ปี.

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ พระอาทิตยวงศ์ ซึ่งเป็นพระบรมราชาครองเมืองพิษณุโลกได้รับราชสมบัติ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช นับเป็นพระองค์ที่ ๔ เสด็จลงมาทรงราชย์อยู่ในพระนครศรีอยุธยา ส่วนทางหัวเมืองเหนือได้ตั้งน้องยาเธอต่างพระชนนีให้เป็นที่พระไชยราชา ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก ในรัชชกาลนี้ไม่ปรากฏว่ามีเหตุการณ์อันใด นอกจากทรงสร้างพระมหาสถูปขึ้นในวัดพระศรีสรรเพชญ์องค์หนึ่ง สำหรับบรรจุพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระราชบิดา กับทำไมตรีเมืองเชียงใหม่.

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ ทรงราชย์อยู่ได้ ๔ ปี ประชวรเป็นไข้ทรพิษ สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๖.

สมเด็จพระรัษฎาธิราชกุมาร เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ เสด็จสวรรคตแล้ว ข้าราชการในกรุงศรีอยุธยาจึงยกพระรัษฎาธิราชกุมารราชโอรสซึ่งมีชันษาเพียง ๔ ขวบขึ้นครองราชสมบัติ แต่เมื่อทรงราชย์อยู่ได้ ๕ เดือน พระไชยราชาซึ่งครองหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่ณเมืองพิษณุโลก ก็ยกกองทัพลงมาชิงราชสมบัติ และกำจัดสมเด็จพระรัษฎาธิราชกุมารเสีย

สมัยมหายุทธสงคราม

สมเด็จพระไชยราชาธิราช พระไชยราชาได้เสด็จขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๗ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระไชยราชาธิราช ในรัชกาลนี้ปรากฏทั้งการทำนุบำรุงบ้านเมือง และการรบพุ่งอันเป็นมูลเหตุที่จะก่อมหายุทธสงครามให้เกิดขึ้น ซึ่งจะได้บรรยายต่อไป.

ทำนุบำรุงบ้านเมือง เดิมลำน้ำแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไปถึงพระนครศรีอยุธยาคดเคี้ยวหลายแห่ง เป็นเหตุให้หนทางเดินเรือยืดยาวมาก จากปากน้ำกว่าจะขึ้นไปถึงพระนครศรีอยุธยา ต้องค้างกลางทางถึงสามคืน ลำน้ำตอนบางกอก (พระนคร) นั้น ก็เป็นโค้งใหญ่แห่งหนึ่ง เลี้ยวออกไปตามแนวคลองบางกอกใหญ่จนถึงบางหลวง จึงอ้อมขึ้นข้างเหนือไปทางบางขุนศรี ตลิ่งชันจนถึงบางระมาด แล้วออกลับมาจนถึงบางกอกน้อย ลำน้ำจึงเลี้ยวขึ้นเหนือไปทางสามเส่นเช่นทุกวันนี้ แผ่นดินในระหว่างแม่น้ำที่บางกอกใหญ่กับบางกอกน้อยแคบกว่าเดินถึงกันได้ในระยะใกล้ สมเด็จพระไชยราชาธิราชจึงทรงพระราชดำริให้ขุดเป็นคลองลัด ครั้นนานมาสายน้ำแปรมาเดินทางคลองที่ขุดใหม่นั้น กัดตลิ่งพังกว้างออกไปทุกที จนคลองลัดนั้นกลายเป็นลำแม่น้ำ (ดูตอนหน้าพระบรมมหาราชวังบัดนี้).

มูลเหตุแห่งมหายุทธสงคราม ทางประเทศพะม่ามีพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าพระเจ้าตะเบงชะเวตี้ เข้มแข็งในการทำศึกสงคราม ตั้งต้นขยายราชอาณาเขตตีลงมาทางแดนมอญ ได้เมืองมอญใหญ่น้อยไว้ในอำนาจตลอดจนถึงแดนไทย พวกมอญที่ไม่ยอมอยู่ในอำนาจพะม่าพากันหนีเข้ามาอยู่ที่เมืองเชียงกราน (อัตรัน) ปลายแดนกรุงศรีอยุธยาโดยมาก พระเจ้าตะเบง

ชะเวตี้จึงยกลงมาตีเอาเมืองเชียงตรานไปด้วย สมเด็จพระไชยราชาธิราช ได้เสด็จยกกองทัพไปรบพุ่งกับพระเจ้าตะเบงชะเวตี้ ฝ่ายไทยมีชัยชะนะ ตีเอาเมืองเชียงตรานกลับคืนมาได้ การรบครั้งนี้เป็นปฐมเหตุอันหนึ่งซึ่งทำให้พะม่ากับไทยเป็นอริกันต่อมา.

ในการรบพะม่าครั้งนั้น พวกฝรั่งโปรตุเกส ซึ่งเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาได้อาสาเข้ากองทัพไทยไปกว่า ๑๐๐ คน ครั้นมีชัยชะนะกลับมา สมเด็จพระไชยราชาธิราช จึงพระราชทานที่ดินริมแม่น้ำเหนือคลองตะเคียน ให้พวกโปรตุเกสตั้งบ้านเรือน และอนุญาตให้สร้างวัดตามลัทธิศาสนาคริสตังตามความพอใจ พวกโปรตุเกสที่กล่าวนี้มีเชื้อสายสืบมาจนถึงพวกคริสตังที่อยู่ตำบลกุฎีจีนบัดนี้.

เมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๑ ทางเมืองเชียงใหม่เกิดยุ่งกันในเรื่องเจ้าผู้ปกครอง สมเด็จพระไชยราชาธิราชเสด็จยกกองทัพขึ้นไปเพื่อจะปราบปราม แต่ก่อนจะไปถึง พวกเมืองเชียงใหม่ได้จัดการยกนางจิรประภาขึ้นเป็นมหาเทวีครองเมืองเชียงใหม่เรียบร้อยแล้ว ครั้นกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปถึง นางมหาเทวีต้อนรับและแสดงไมตรีเหมือนแต่ก่อน ก็เป็นอันสงบเหตุการณ์มาตลอด ๗ ปี.

แต่ในระหว่าง ๗ ปีนั้น ทางเมืองพะม่า พระเจ้าตะเบงชะเวตี้เที่ยวทำสงครามปราบปรามบ้านเมืองที่ใกล้เคียง ได้แคว้นมอญแคว้นพะม่าและแคว้นเมืองไทยใหญ่ไว้ในอำนาจ แล้วตั้งเมืองหงสาวดีเป็นราชธานี ราชาภิเษกเป็นพระเจ้าราชาธิราช แต่ในพงศาวดารเรียกว่าพระเจ้าหงสาวดี โดยเหตุที่พระเจ้าหงสาวดีตะเบงชะเวตี้มีอำนาจมาก เมืองเชียงใหม่ก็หันไป

อ่อนน้อมกับพะม่า สมเด็จพระไชยราชาธิราชทรงพระราชดำริว่า ถ้าปล่อยให้เมืองเชียงใหม่ไปเข้ากับพะม่า อาจจะเป็นกำลังให้พะม่าลงมาเบียดเบียนอาณาเขตตกรุงศรีอยุธยาอีก จึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๙ ตีได้เมืองนครลำปางเมืองนครลำพูน แล้วยกไปล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ นางมหาเทวีเจ้าเมืองเชียงใหม่เห็นจะสู้ไม่ได้ก็ยอมอ่อนน้อมเป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา.

ครั้นสิ้นสงคราม สมเด็จพระไชยราชาธิราชเสด็จกลับ พอถึงพระนครไม่ช้าก็สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๐๗๙ ทรงราชย์อยู่ได้ ๑๒ ปี.

สมเด็จพระแก้วฟ้า สมเด็จพระไชยราชาธิราชมีราชบุตรซึ่งเกิดด้วยท้าวศรีสุดาจันทร์ พระสนมเอก ๒ องค์ๆ ใหญ่พระนามว่า พระแก้วฟ้าหรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่าพระยอดฟ้า พระชันษาได้ ๑๓ ปี องค์น้อยพระนามว่าพระศรีศิลป์ พระชันษาได้ ๕ ปี พระแก้วฟ้าได้รับราชสมบัติครองกรุงศรีอยุธยาต่อมา โดยมีพระเชียรราชาซึ่งเป็นพระบรมวงศ์เป็นผู้ดำเร็จราชการแผ่นดิน และท้าวศรีสุดาจันทร์เป็นผู้ดำเร็จราชการภายในพระราชวัง.

อยู่มาท้าวศรีสุดาจันทร์เกิดรังเกียจพระเชียรราชา จึงพาลหาเหตุใส่ร้ายต่างๆ พระเชียรราชาทนอยู่ไม่ไหว จึงทูลลาออกทรงผนวชเสีย ท้าวศรีสุดาจันทร์ก็มีอำนาจสิทธิขาดในราชการแต่ผู้เดียว ต่อมาท้าวศรีสุดาจันทร์ได้ลอบเป็นชู้กับญาติของตนคนหนึ่ง แล้วเอามาตั้งเป็นที่จุนจองคำชิราช มีอำนาจบังคับบัญชาทหารที่รักษาพระราชวังทั้งสิ้น เสนาบดีหรือผู้ใดทักท้วงกะเดื่องจุนจองคำชิราชก็ให้ลอบฆ่าฟันและกำจัดเสีย ในที่สุดได้ลอบวางยาพิษปลงพระชนม์สมเด็จพระแก้วฟ้าเสียเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๑.

ในชั้นแรกได้ยกพระศรีศิลป์ราชอนุชาซึ่งมีพระชันษาได้ ๗ ปีเข้ารับรัชชทายาทครองราชสมบัติ และขุนวรวงศาธิราชเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เป็นเหตุให้พวกข้าราชการไม่พอใจคิดจะกำจัดขุนวรวงศาธิราชเสีย เมื่อเห็นว่าจะมีอันตรายเกิดขึ้น ท้าวศรีสุดาจันทร์ก็ให้ราชาภิเษกขุนวรวงศาธิราชขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินโดยเปิดเผย แต่พวกข้าราชการมีขุนพิเรนทรเทพกับขุนอินทรเทพเป็นประมุขออกอุบายฆ่าขุนวรวงศาธิราชและท้าวศรีสุดาจันทร์เสียได้ทั้งสองคน.

ขุนวรวงศาธิราชราชาภิเษกครองราชสมบัติอยู่ ๕๒ วัน แต่พงศาวดารถือว่าเป็นโจรชักราชสมบัติ ไม่นับเข้าในจำนวนพระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา.

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อกำจัดขุนวรวงศาธิราชและท้าวศรีสุดาจันทร์ได้แล้ว ข้าราชการจึงไปทูลเชิญพระเชษฐราชาให้ดำรงขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๑ ราชาภิเษกทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อทรงราชย์พระชันษา ๓๒ ปี ทรงสถาปนาพระมเหสีเป็นพระสุริโยทัย ส่วนพระราชโอรสและธิดาซึ่งมีด้วยพระสุริโยทัยนั้น สถาปนาองค์ใหญ่เป็นพระราเมศวร ในตำแหน่งรัชชทายาท องค์ที่ ๒ เป็นพระมหินทร์ ราชธิดาองค์ใหญ่เป็นพระวิสุทธิกษัตริย์ องค์ที่ ๒ เป็นพระเทพกษัตริย์.

ผู้ที่คิดกำจัดขุนวรวงศาธิราชกับท้าวศรีสุดาจันทร์ครั้งนั้น ขุนพิเรนทรเทพเป็นคนสำคัญกว่าผู้อื่น ทั้งเป็นผู้อยู่ในตระกูลสูงมีเชื้อสายราชวงศ์สุโขทัยทางบิดา และเป็นพระญาติสมเด็จพระไชยราชาธิราชทางฝ่ายมารดา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดเกล้า ฯ ให้ยกขุนพิเรนทรเทพขึ้นเป็นเจ้าสถาปนาเป็นพระมหาธรรมราชา ให้ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก บังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้งปวง และพระราชทานพระวิสุทธิกษัตริย์ราชธิดาองค์ใหญ่ให้เป็นพระมเหสี เพื่อให้รวมราชวงศ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วย.

รบพะม่าครั้งที่ ๑ พระเจ้าหงสาวดีตะเบงชะเวตี้ยกพยาบาทไทยมาแต่ครั้งสมเด็จพระไชยราชาธิราช เมื่อได้ทราบว่ากรุงศรีอยุธยาเกิดแย่งชิงราชสมบัติกันเข้าพระทัยว่าเกิดจลาจล จึงยกกองทัพพะม่าสมทบกับมอญและไทยใหญ่เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพึ่งทรงราชย์ได้ ๖ เดือน กำลังรี้พลของไทยยังบริบูรณ์ เพราะมิได้เป็นจลาจลถึงกับรบพุ่งฆ่าฟันกันเองดังที่พระเจ้าหงสาวดีสำคัญว่าจะเป็น ครั้นเมื่อไทยได้ข่าวว่าพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพใหญ่เข้ามา ก็จัดการป้องกันพระนครตามตำราซึ่งได้ตระเตรียมไว้แต่โบราณ คือแต่งกองทัพใหญ่ไปตั้งมั่นคอยต่อสู้ข้าศึกที่เมืองสุพรรณ และเตรียมการป้องกันพระนครศรีอยุธยาไว้เป็นที่ต่อสู้ในชั้นที่สุด แต่กองทัพพระเจ้าหงสาวดีมีกำลังมากมายใหญ่หลวง กองทัพไทยทางเมืองสุพรรณสู้ไม่ได้ ต้องถอยกลับเข้าพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จยกกองทัพออกไปเพื่อพังกำลังข้าศึก และได้เข้าชนช้างกับพระเจ้าแปร ช้างพระที่นั่งเสียทีถูกหนีข้าศึก พระเจ้าแปรขับช้างไล่ตามมา สมเด็จพระสุริโยทัยซึ่งแต่งพระองค์เป็นชายได้โดยเสด็จมาด้วย พระองค์เกรงว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะเป็นอันตรายก็ขับช้างถลันเข้ากันพระราชสามีไว้ด้วยความกตัญญู ถูกข้าศึกฟันทิวงคตซบอยู่กับคอช้าง แต่พระราเมศวรกับพระมหินทร์ขับช้างเข้าช่วยจนข้าศึกถอยไปจึงได้พระศพสมเด็จพระชนนีคืนมา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ยกกองทัพกลับคืนเข้าพระนคร พระเกียรติยศของสมเด็จพระสุริโยทัยซึ่งยอมสละพระชนม์ชีพด้วยความจงรักพระราชสามีก็ปรากฏแพร่หลายไปถึงนานาประเทศ และเป็นที่นับถือกันสืบมาว่าเป็นยอดนารีไทยพระองค์หนึ่ง.

พระนครศรีอยุธยามีน้ำล้อมรอบ ข้าศึกจะยกเข้าตีพระนครทางด้านไหน ไทยก็เอาบึนใหญ่ลงเรือไปคอยตักยิงกราดไว้ พะม่าขัดข้องมิรู้

ละศึกรุงศรีอยุธยาได้อย่างไร ทั้งสะเบียงอาหารในกองทัพก็ขาดแคลนลง พอได้ข่าวว่ามีกองทัพไทยยกลงมาจากเมืองพิษณุโลกอีกทัพหนึ่งจะมาตัดกระหนาบ พระเจ้าหงสาวดีก็ตกพระทัย จึงถอยกองทัพกลับไปทางเมืองตาก ฝ่ายไทยได้ทีจึงออกติดตามตีข้าศึกซึ่งถอยไปนั้น ม่าพันพวกพะม่ามอญล้มตายแตกหนี ไล่ขึ้นไปจนใกล้จะทันทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีที่เมืองกำแพงเพชร แต่ครั้งนั้นฝ่ายพะม่ามีแม่ทัพสำคัญคนหนึ่งนามว่า บุเรงนอง เป็นพี่พระมเหสีของพระเจ้าหงสาวดี คิดกลอุบายซุ่มทัพไว้ ไทยไม่รู้เท่ารบไล่ตีเข้าไปในที่ซุ่ม พะม่าจับได้ทั้งพระราเมศวรและพระมหาธรรมราชา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็จำเป็นต้องขอเป็นไมตรียอมอย่าทัพกับพะม่า พระเจ้าหงสาวดีจึงคืนพระราเมศวรกับพระมหาธรรมราชาให้มา.

จัดการย้ายเมืองให้มั่นคง เมื่อเสร็จสงครามครั้งนั้นแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้จัดการรื้อป้อมปราการที่เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี และเมืองนครนายกเสีย เพราะเห็นว่าถ้าข้าศึกมีกำลังมากก็รักษาไว้ไม่ได้ กลับจะเป็นประโยชน์แก่ข้าศึกในเมื่อยึดป้อมปราการเหล่านั้นไว้ได้ คงเหลือไว้แต่ที่เมืองพระประแดง เพราะเห็นว่ายังเป็นประโยชน์ที่จะป้องกันข้าศึกซึ่งยกมาทางเรือ ส่วนกำแพงพระนครก็ได้เปลี่ยนเป็นก่ออิฐถือปูน ทั้งได้จัดการสร้างป้อมตามแบบฝรั่งขึ้นอีกหลายป้อม และให้ขุดคลองคูพระนครทางด้านเหนือให้ไกลทางเป็นข้าศึกออกไปอีกสายหนึ่ง คนทั้งหลายเรียกกันว่าคลองมหานาค ต่อจากนั้นได้ตั้งเมืองขึ้นใหม่เพิ่มเติมขึ้นอีกหลายเมือง คือ เมืองนนทบุรี เมืองสาครบุรี (สมุทรสาคร) เมืองนครชัยศรี เมืองฉะเชิงเทรา เมืองสระบุรี และตรวจบัญชีสำมะโนครัวราษฎรทั่วไป เพื่อจะให้รู้จำนวนชายฉกรรจ์อันจะเป็นกำลังต่อสู้ข้าศึก แล้วทางระเบียบการเรียกระดมพลให้สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน.

นอกจากที่กล่าวมายังสะสมเครื่องยุทธภัณฑ์และพาหนะสำหรับการสงคราม คือ ทางน้ำสร้างเรือรบ ส่วนทางบกก็ได้เพียรพยายามจับช้างมาใช้เป็นพาหนะเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก ในการเที่ยวจับช้างครั้งนั้นปรากฏว่าได้ช้างเผือกถึง ๗ ช้าง อันไม่เคยมีเยี่ยงอย่างมาแต่ก่อน คนทั้งหลายจึงเรียกพระนามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า พระเจ้าช้างเผือก อีกพระนามหนึ่ง เลื่องลือพระเกียรติยศออกไปถึงนานาประเทศ.

รบพะม่าครั้งที่ ๒ ส่วนทางประเทศพะม่า พระเจ้าหงสาวดีตะเบงชะเวตีถูกปลงพระชนม์ และต่อมา บุเรงนอง ซึ่งเป็นแม่ทัพสำคัญเมื่อคราวมาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งก่อน ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแทน พงศาวดารเรียกพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองว่า พระเจ้าหงสาวดีดันดำ หรือ พระเจ้าชะนะสิบทิศ เพราะได้ปราบปรามประเทศใกล้เคียงไว้ในอำนาจทั้งหมด ตลอดจนเมืองเชียงใหม่ก็ยอมอ่อนน้อมเป็นประเทศราชขึ้นเมืองหงสาวดีด้วย.

พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองต้องการจะแผ่อำนาจเข้ามาในประเทศสยาม จึงแต่งให้ราชทูตถือพระราชสาส์นเข้ามาทูลขอช้างเผือกต่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ๒ เชือก ข้าราชการในกรุงศรีอยุธยามีความเห็นแตกต่างกันเป็นสองพวก พวกหนึ่งให้ พวกหนึ่งไม่ให้ พวกหลังนี้เห็นว่าความจริงพะม่าไม่ต้องการช้างเลย ถึงให้ไปก็คงมีเรื่องอื่นอีก ทั้งนี้เป็นเพราะพะม่าอยากจะหาเหตุรบด้วยหาก ที่สุดสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเห็นพ้องกับพวกที่ไม่ให้ จึงมีพระราชสาส์นตอบพระเจ้าหงสาวดีไปโดยสุภาพ แต่พระเจ้าหงสาวดีคอยหาเหตุอยู่แล้ว ครั้นได้รับพระราชสาส์นก็ได้ทีสมคิด จึงประกาศว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิตัดทางไมตรี แล้วให้เตรียมกองทัพยกมาตีเมืองไทยเมื่อเดือน ๑๒ ปีกุน พ.ศ. ๒๑๐๖ จัดกระบวนทัพที่ยกมาเป็น ๕ ทัพ มีกำลังรี้พลกว่า ๒๐๐,๐๐๐.

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาก็เชื่อแน่ว่าคงมีศึกหงสาวดีมาตีพระนคร พอถึงฤดูแล้งจึงให้รวบรวมคนและเก็บกวาดสะเบียงอาหารเข้าไว้ในกรุง แต่ฝ่ายไทยคาดการผิด สำคัญว่าพระเจ้าหงสาวดีจะยกกองทัพมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์เหมือนครั้งก่อน จึงมิได้จัดการป้องกันหัวเมืองฝ่ายเหนือ ครั้นพระเจ้าหงสาวดียกเข้ามาทางด่านแม่ละเมาแล้ว ก็แยกกองทัพออกตีหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ จนถึงเข้าล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ ฝ่ายพระมหาธรรมราชาต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถ ถูกพะม่าล้อมไว้จนอัดสะเบียงอาหาร ข้าเกิดไข้ทรพิษขึ้นในเมือง พระมหาธรรมราชาก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีเมื่อเดือนยี่บีกุน พ.ศ. ๒๑๐๖.

พระเจ้าหงสาวดีได้หัวเมืองเหนือแล้ว ก็จัดกระบวนทัพเรือยกลงมาตีกรุงศรีอยุธยา ให้พระมหาธรรมราชามาในกองทัพหลวงด้วย ครั้นมาถึงแขวงเมืองชัยนาทก็ปะทะกับกองทัพพระราเมศวร ซึ่งตั้งใจจะยกขึ้นไปช่วยเมืองพิษณุโลก ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ แต่กองทัพไทยน้อยกว่าต้านทานไม่ไหวก็ต้องถอยลงมายังกรุงศรีอยุธยา กองทัพพระเจ้าหงสาวดีได้ยกเข้าล้อมพระนครไว้ แล้วยิงปืนเข้าไปในพระนครถูกบ้านเรือนพังทะลายลงทุกวัน ครั้นเห็นว่าชาวพระนครพากันครั่นคร้ามอยู่แล้ว ก็มีพระราชศาสน์เข้ามายังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่าจะรบหรือยอมแพ้รับเป็นไมตรี ชาวพระนครทนปืนไม่ไหวพากันกราบทูลร้องทุกข์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงยอมแพ้รับเป็นไมตรี พระเจ้าหงสาวดีทูลขอช้างเผือก ๔ ช้าง กับขอพระราเมศวร พระยาจักรี พระยาสุนทรสงคราม ผู้เป็นหัวหน้าพวกที่คิดต่อสู้ เอาตัวไปเลี้ยงยังเมืองหงสาวดี ครั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมตามประสงค์แล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็เลิกทัพกลับไป.

พอสิ้นสงครามกับหงสาวดี ฝ่ายไทยก็เห็นผลแห่งการแพ้ในทันที เจ้าเมืองบัตตานีอันเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยายกกองทัพเรือเข้ามาช่วย แต่พอมาถึงเห็นไทยแพ้ข้าศึก พระยาบัตตานีก็เลยกำเริบ เข้าปล้นพระราชวังไทยยังมีกำลังมากกว่า ก็ปราบปรามพวกแขกบัตตานีแตกพ่ายหนีไป.

ความแตกร้าวระหว่างพวกไทย แม้ว่าพระเจ้าหงสาวดีจะยกกองทัพกลับไปแล้ว ก็ยังตั้งใจจะเอากรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองขึ้นอยู่เสมอ จึงคิดกลอุบายใหม่โดยกระทำความแตกร้าวให้เกิดขึ้นในระหว่างพวกไทยด้วยกัน คือมาแสดงความชอบพอพระมหาธรรมราชา อุดหนุนให้มีอำนาจขึ้นทางหัวเมืองเหนือ เป็นเหตุให้ชาวพระนครศรีอยุธยาเกิดกินแหนงแคลงใจพระมหาธรรมราชายิ่งขึ้นทุกที.

ต่อมาพระเจ้าไชยเชษฐาเจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัตนาคนหุตได้แต่งราชทูตเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทูลขอพระเทพกษัตรีย์ราชธิดาไปเป็นอัครมเหสี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกำลังแค้นพระเจ้าหงสาวดี ก็ยินดียกให้เพราะหวังจะเป็นสัมพันธมิตรกับพระเจ้าไชยเชษฐาไว้เป็นกำลังช่วยเหลือต่อไป พระมหาธรรมราชาได้ทราบข่าวก็ไม่เห็นชอบด้วย แต่มิรู้ที่จะทัดทานได้อย่างไรได้ เพราะได้เกิดการกินแหนงกันเสียแล้ว จึงให้คนเร่งรีบไปทูลความแก่พระเจ้าหงสาวดี ๆ ก็ให้กองทัพมาซุ่มสะกัดทางอยู่ พอขบวนกรุงศรีอยุธยาเชิญพระเทพกษัตรีย์ไป ก็เข้าชิงนางพาไปยังเมืองหงสาวดี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ทรงทราบก็ตระหนักพระทัยว่าเป็นอุบายของพระมหาธรรมราชา รู้สึกอับอายขอดสูทนอยู่ไม่ได้ จึงทรงมอบราชการบ้านเมืองแก่พระมหินทร์แล้วเสด็จออกทรงผนวช ข้าราชการทั้งหลายก็พากันบวชตามเสด็จด้วยเป็นอันมาก.

เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกทรงผนวชแล้ว เป็นเหตุให้พระมหาธรรมราชาสิ้นความยำเกรงกรุงศรีอยุธยา เพราะถือว่าพระมหินทร์เป็นแต่น้องของพระมเหสี จึงตั้งเกี่ยงแย่งต่างๆ พระมหินทร์แค้นพระทัยจึงคิดอุบายให้พระเจ้าไชยเชษฐายกกองทัพมาช่วยกันทำการกำจัดพระมหาธรรมราชาเสีย แต่พระยาสีหราชเดโชไชยซึ่งคุมกองทัพกรุงศรีอยุธยาล่วงน่านขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลกกลับไปเข้ากับพระมหาธรรมราชา ทูลความลับทั้งปวงให้ทราบ พระมหาธรรมราชาจึงป้องกันเมืองพิษณุโลกไว้ได้ กองทัพพระมหินทร์กับพระเจ้าไชยเชษฐาตีเมืองพิษณุโลกไม่สำเร็จตามอุบายก็ต้องยกกองทัพกลับ.

พอเสร็จการศึก พระมหาธรรมราชาก็ออกไปเมืองหงสาวดี ไปร้องทุกข์ต่อพระเจ้าหงสาวดี ในเรื่องที่พระมหินทร์คบคิดกับพระเจ้าไชยเชษฐามาทำร้าย พระเจ้าหงสาวดีก็สมคะเน จึงอภิเษกพระมหาธรรมราชาเป็นพระศรีสรรเพชญ์ เจ้าฟ้าพิษณุโลก ให้ครองเมืองพิษณุโลกเช่นประเทศราชขึ้นต่อเมืองหงสาวดี มิให้ขึ้นกรุงศรีอยุธยาต่อไป.

<u>รบพะม่าครั้งที่ ๓ (เสียกรุง)</u> ฝ่ายพระมหินทร์ เมื่อถอยกองทัพกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยาแล้ว ได้ทราบว่าพระมหาธรรมราชาไปพึ่งพระเจ้าหงสาวดี จึงไปทูลวิงวอนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้ลาผนวช แล้วรีบเสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลกในระหว่างที่พระมหาธรรมราชายังอยู่ที่เมืองหงสาวดี และรับพระวิสุทธิกษัตริย์ราชธิดาซึ่งเป็นมเหสีพระมหาธรรมราชากับพระราชนัดดามาจากเมืองพิษณุโลก หวังจะให้พระมหาธรรมราชาเป็นห่วงไม่กล้าขอกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาได้ทราบข่าวก็ตกพระทัย รีบนำความไปทูลแก่พระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงสั่งให้เตรียมกองทัพจะมาตีกรุงศรีอยุธยา

ให้พระมหาธรรมราชากลับมาก่อน และให้เตรียมกองทัพหัวเมืองเหนือไว้ พอปลายฤดูฝน พระเจ้าหงสาวดีก็ยกกองทัพออกจากพระนครในเดือน ๑๑ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๑๑ จัดกระบวนทัพเป็น ๗ ทัพ มีกำลังรี้พลเป็นจำนวนถึง ๕๐๐,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา.

ฝ่ายทางกรุงศรีอยุธยา มิได้จัดกองทัพออกไปตั้งรับที่อื่น ได้แต่เอาพระนครเป็นที่มั่นคอยต่อสู้ข้าศึกอยู่แห่งเดียว กองทัพพระเจ้าหงสาวดีก็ยกลงมาได้โดยสะดวก มาถึงกรุงศรีอยุธยา จึงตั้งค่ายรายล้อมพระนครไว้ แต่พวกไทยชาวกรุงมีปืนใหญ่ที่มีกำลังแรงมากคอยยิงกราดพวกพะม่าข้าศึกไว้ ไม่ยอมให้เข้าไปใกล้ชานพระนครได้.

สมเด็จพระมหินทราธิราช ในขณะนั้นเผอิญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประชวรสวรรคต ชาวพระนครก็มีความว้าเหว่ สมเด็จพระมหินทราธิราชได้รับรัชทายาทครองราชสมบัติแทน แต่ก็ยังช่วยกันรักษาพระนครไว้ได้ พระเจ้าหงสาวดีพยายามตีกรุงศรีอยุธยามาถึง ๕ เดือนยังไม่ได้พระนคร ก็เกิดวิตกเพราะจวนถึงฤดูฝน จึงให้พระมหาธรรมราชามีหนังสือลับเข้าไปถึงพระวิสุทธิกษัตริย์ให้เกลี้ยกล่อมสมเด็จพระมหินทร์ให้ยอมอ่อนน้อม แต่ชาวกรุงเกิดมีมานะขึ้น ทูลอาสาว่าจะสู้รบข้าศึกหงสาวดีต่อไปจนกว่าจะถึงฤดูน้ำหลาก พระเจ้าหงสาวดีก็จะต้องเลิกทัพกลับไปเอง และในขณะนั้นพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุต ซึ่งยกกองทัพลงมาช่วยกรุงศรีอยุธยาก็ถูกพวกพะม่าซึ่งขึ้นไปซุ่มอยู่ในแขวงเมืองสระบุรีออกโจมตีกองทัพหน้าแตกพ่ายยับเยินไป พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นจะสู้ข้าศึกมิได้ ก็ถอยกองทัพกลับไปกรุงศรีสัตนาคนหุต.

พระเจ้าหงสาวดีระดมตีกรุงศรีอยุธยาจนถึง ๗ เดือน ยังตีเอากรุงไม่ได้ ด้วยข้าราชการในเมืองเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน พยายามต่อสู้ข้าศึกเต็มความสามารถ ดังนั้นจึงคิดกลอุบายเอาพระยาจักรี ซึ่งได้ตัวไปจากกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับพระราเมศวรมาเกลี้ยกล่อม พระยาจักรีรับอาสาเข้าไปเป็นไส้ศึกในพระนคร สมเด็จพระมหินทร์สำคัญว่าพระยาจักรีหนีข้าศึกมาโดยสุจริต จึงทรงตั้งให้เป็นผู้บัญชาการรักษาพระนคร พระยาจักรีก็ตั้งต้นคิดอุบายทำการทรยศต่าง ๆ เป็นต้นว่าแกล้งย้ายข้าราชการที่มีฝีมือต่อสู้ข้าศึกเข้มแข็งให้ไปรักษาการทางที่ไม่มีข้าศึกเข้ามา เอาคนอ่อนแอมารักษาหน้าที่ ๆ สำคัญ ครั้นเห็นว่าการรักษาพระนครอ่อนแอมากแล้ว ก็ลอบให้สัญญาณออกไปยังกองทัพพระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงให้เข้าระดมตีพระนครพร้อมกันทุกด้าน ก็เสียกรุงแก่พระเจ้าหงสาวดี เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ คิดเวลาแต่ตั้งล้อมไว้ถึง ๙ เดือน.

การสงครามครั้งนี้ ถ้าหากไทยพยายามรักษากรุงศรีอยุธยาต่อไปอีกสักเดือนเดียว น่าก็จะหลากลงมาท่วมที่ตั้งกองทัพของพระเจ้าหงสาวดี และพะม่าข้าศึกจะต้องเลิกทัพกลับไป น่าเสียใจว่าเพราะไทยทรยศกันเอง หาไม่ก็จะไม่เสียกรุงในครั้งนั้น ส่วนพระยาจักรี ต่อมาพระเจ้าหงสาวดีได้พาตัวเอาผิดให้ประหารชีวิตเสีย ด้วยเกลียดชังว่าเป็นคนคิดคดทรยศต่อบ้านเมืองของตัวเอง.

พระเจ้าหงสาวดีตีกรุงศรีอยุธยาได้ครั้งนั้น ถือว่ารบพุ่งได้เสียรพลเป็นอันมาก จึงให้ทำพระนครศรีอยุธยาอย่างเมืองชะเลย เก็บริบทรัพย์สมบัติทั้งปวงที่ต้องการ และให้รวบรวมผู้คนพลเมืองทั้งชายหญิงกวาดเอาไปเป็นชะเลย เหลือไว้ให้ประจำเมืองเพียง ๑๐,๐๐๐ คน ส่วนสมเด็จ

พระมหินทราธิราชกับทั้งพระญาติพระวงศ์และข้าราชการโดยมาก ก็ให้คุมเอาไปเมืองหงสาวดีด้วย แต่สมเด็จพระมหินทราธิราชไปประชวรสวรรคตเสียกลางทาง หาไปถึงเมืองหงสาวดีไม่ สมเด็จพระมหินทราธิราชทรงราชย์อยู่ได้ปีหนึ่ง นับเป็นกษัตริย์ที่สุดในราชวงศ์สุวรรณภูมิซึ่งมีอยู่ ๑๓ องค์ และซึ่งได้ครองกรุงศรีอยุธยามาเป็นเวลาประมาณ ๑๙๗ ปี.

พระเจ้าหงสาวดีพักอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาจนตลอดฤดูฝน จึงยกทัพกลับไปทางเมืองพิษณุโลก ก่อนเลิกทัพไป ได้มอบเวนราชสมบัติให้พระมหาธรรมราชาครอบครองเช่นเจ้าประเทศราช แต่นั้นกรุงศรีอยุธยาก็ตกเป็นประเทศราชขึ้นแก่พระเจ้าหงสาวดีมาตลอดเวลา ๑๕ ปี แล้วจึงได้กลับเป็นอิสระด้วยพระเดชพระคุณของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งจะได้บรรยายต่อไป.

กรุงศรีอยุธยา ภาคสอง

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระมหาธรรมราชาได้ราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๒ ทรงพระนามว่าพระศรีสรรเพ็ชญ์ แต่ในพงศาวดารเรียกตามพระนามแต่ก่อนว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช นับเป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยที่ครองกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นเชื้อวงศ์พระร่วงดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชา มีโอรสธิดาด้วยกันกับพระวิสุทธิกษัตริย์ ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่เป็นราชธิดาทรงพระนามว่าพระสุวรรณเทวี สมเด็จพระมหาธรรมราชายกถวายพระเจ้าหงสาวดีเป็นพระมเหสี เมื่อได้ขึ้นครองกรุงศรีอยุธยา พระองค์กลางเป็นราชโอรส คนทั้งหลายเรียกกันว่า พระองค์ดำ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีกลับจากเมืองไทยคราวทำสงครามเรื่องช้างเผือก ขอไปเลี้ยงเป็นราชบุตรบุญธรรม (ที่แท้นั้นเป็นตัวจำนำ) อยู่ณเมืองหงสาวดี ตั้งแต่พระชันษาได้ ๙ ปี จนพระชันษาได้ ๑๕ ปี ครั้นพระราชบิดาได้ครองกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดี (ได้พระสุวรรณเทวีไปไว้เป็นตัวจำนำแทนแล้ว) จึงให้กลับมาช่วยราชการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงสถาปนาให้เป็นพระมหาอุปราช ตำแหน่งรัชทายาทขึ้นไปครองหัวเมืองเหนืออยู่ที่เมืองพิษณุโลก พระราชโอรสพระองค์น้อยคนทั้งหลายเรียกว่า พระองค์ขาว พระราชบิดาทรงสถาปนาให้เป็นพระเอกาทศรถราชกุมาร.

กรุงศรีอยุธยายับเยินครั้งนี้ พอถึงฤดูแล้งใน พ.ศ. ๒๐๑๒ พระบรมราชาเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งเคยเป็นประเทศราชขึ้นแก่ไทยมาแต่ก่อน บังอาจ

ยกกองทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา กองทัพเขมรมีพลเพียง ๒๐,๐๐๐ ก็สามารถเข้ามาถึงชานพระนคร แต่พวกรี้พลในกองทัพเขมรเคยกลัวเกรงไทยมาแต่ก่อน ครั้นไทยต่อสู้ยิงพระจำปานายทัพหน้าของเขมรตาย กองทัพเขมรก็เลิกกลับไป แต่กวาดเอาผู้คนตามหัวเมืองรายทางไปเป็นชะเลยเป็นอันมาก ต่อมาอีก ๕ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๗ พระเจ้าหงสาวดียกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ เกณฑ์ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชากับพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไปช่วย เจ้ากรุงกัมพูชาเห็นได้ทียกกองทัพเรือเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง แต่เผอิญพระเจ้าหงสาวดีอนุญาตให้กองทัพสมเด็จพระมหาธรรมราชากลับ เพราะปรากฏว่าพระนเรศวรไปประชวรไข้ทรพิษ มาถึงพระนครศรีอยุธยาทันข้าศึก ก็ตีกองทัพเขมรพ่ายแพ้กลับไปอีกครั้งหนึ่ง.

การที่เขมรยกมาซ้ำเติมครั้งนั้น กลับเป็นคุณทางอ้อม คือกระทำให้พวกไทยที่เที่ยวแตกฉานไปในที่ต่าง ๆ เมื่อครั้งเสียกรุงเป็นจำนวนมาก หนีเขมรเข้ามารวมกันอยู่ที่พระนครศรีอยุธยา เป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาธรรมราชามีกำลังรี้พลมากขึ้นประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเป็นโอกาสให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาคิดอ่านจัดการป้องกันพระนครให้แข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนได้โดยไม่ต้องเกรงพระเจ้าหงสาวดีจะระแวงสงสัยด้วย ปรากฏว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาให้ขุดขยายคลองขื่อหน้าคูพระนครให้กว้างและลึกกว่าแต่ก่อน ขยายเชิงตีกำแพงและสร้างป้อมเพิ่มเติมขึ้นอีก นอกจากนั้นก็จัดหาพาหนะและเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ มีปืนใหญ่เป็นต้น เพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก แต่การทำนุบำรุงกำลังบ้านเมืองในครั้งนั้น สมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ทรงระวังอย่างที่สุดที่จะมิให้พระเจ้าหงสาวดีสงสัยได้เลย.

ฝ่ายทางเมืองเหนือซึ่งพระนเรศวรทรงปกครอง ก็ตั้งหน้าทำนุบำรุงกำลังบ้านเมืองและระมัดระวังอย่างพระนครศรีอยุธยา พระราชประวัติ

และอุปนิสัยในส่วนพระองค์ของพระนเรศวรเหมาะกับเหตุการณ์สำหรับจะกอบกู้เมืองไทยให้กลับเป็นอิสระทุกประการ เบื้องต้นแต่พระชาติประวัติก็เป็นเชื้อวงศ์ทั้งสมเด็จพระร่วงและสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทั้งทรงสมภพและเจริญวัยในเมืองเหนือ จึงเป็นเหตุให้ชาวเมืองเหนือนิยมยิ่งกว่าผู้อื่น ทรงคุ้นเคยกับถิ่นฐานและผู้คนชาวเมืองเหนือมาแต่ยังทรงพระเยาว์ เมื่อเสด็จไปครองก็ไม่มีความยากลำบากแก่พระหฤทัย อีกประการหนึ่งพระนเรศวรได้เคยไปอยู่เมืองหงสาวดี ๖ ปี ได้ทรงทราบทั้งภาษาและนิสัยใจคอตลอดจนล่วงรู้ทฤษฎีของพม่าว่ามีจริงเพียงใดเหมือนมีทุนสำหรับคิดอ่านต่อสู้ ส่วนพระอุปนิสัยก็เป็นนักรบมาแต่กำเนิดไม่ต้องมีใครบังคับหรือชักชวน.

เมื่อพระเจ้าหงสาวดีตีกรุงศรีอยุธยาได้ อ้างว่าข้าราชการโดยมากเกลียดชังสมเด็จพระมหาธรรมราชา ไม่เป็นที่ไว้ใจ จึงพาเอาไปเมืองหงสาวดีเสียด้วย สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ต้องถอนข้าราชการเมืองเหนือเอามาใช้สอยในกรุงศรีอยุธยามากด้วยกัน จำนวนข้าราชการทางเมืองเหนือบกพร่อง ต้องหาตัวตั้งขึ้นใหม่ ขณะนั้นพระนเรศวรกำลังรุ่นหนุ่มก็เลือกสรรผู้คนล้วนที่เป็นรุ่นราวคราวเดียวกันผูกหัดไว้ใช้สอย ข้าราชการชั้นนี้ต่อมาได้เป็นแม่ทัพนายกองของพระนเรศวรเมื่อทำสงครามกู้อิสรภาพล้วนเป็นคนรุ่นหนุ่ม และได้ฝึกฝนตามยุทธวิธีของพระนเรศวรทั้งสิ้น จึงเป็นกำลังของพระนเรศวรยิ่งกว่าข้าราชการในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งคุ้นเคยแต่ยุทธวิธีแบบเก่า.

วิธีรบของพระนเรศวรผิดกับวิธีรบแต่ก่อน คือพระองค์เองออกหน้านำทหารต่อสู้ข้าศึก ครั้งหนึ่งพระนเรศวรลงมากรุงศรีอยุธยา ประจวบ

เวลานั้นขุนนางจีนเมืองเขมร ชื่อพระยาจีนจันตุเข้ามาสามิภักดิ์อยู่ในกรุงได้รู้การงานในพระนครแล้ว ลอบลงเรือสำเภาหนีไปทางทะเล พระนเรศวรกับพระเอกาทศรถลงเรือรีบตามไปทันเรือพระยาจีนจันตุที่ปากน้ำ พระยาจีนจันตุต่อสู้ พระนเรศวรเร่งเรือพระที่นั่งขึ้นหน้าเรืออื่น เสด็จออกยืนทรงปืนนกสับยิงข้าศึกเองที่หน้าเรือ จนข้าศึกยิงมาถูกรางพระแสงปืนที่ทรงนั้นแตกไปก็ไม่หลบเลี่ยง พระเอกาทศรถเห็นสมเด็จพระเชฏฐาทรงกลัวนักเกรงจะเป็นอันตราย ให้เร่งเรือสำที่ทรงเข้าบังเรือพระที่นั่งไว้ พอเรือสำเภาพระยาจีนจันตุได้ลมก็แล่นออกทะเลไปได้ จึงต้องเสด็จกลับพระนคร.

อีกครั้งหนึ่ง เจ้ากรุงกัมพูชายกทัพเขมรมาเที่ยวได้กวาดผู้คนชาวเมืองนครราชสีมา แล้วยกลงมากวาดคนหัวเมืองชั้นใน พระนเรศวรก็ทรงจัดกระบวนช้างเร็วม้าเร็วกับพวกพลทหาร ๓,๐๐๐ รีบเสด็จยกไป แล้วคิดกลอุบายตีกองทัพเขมรแตกฉาน ต้องรีบถอยหนีกลับไปกรุงกัมพูชา การเริ่มรบพุ่งของพระนเรศวรดังกล่าวมาเป็นเหตุให้เลื่องลือความแกล้วกล้าสามารถของพระองค์แพร่หลาย จนทราบไปถึงกรุงหงสาวดี.

ประลองฝีมือ ถึง พ.ศ. ๒๑๒๔ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองประชวรบั้นปลายพระชนม์ มังไชยสิงห์ราชโอรสได้รับรัชทายาทเป็นพระเจ้าหงสาวดี พะม่าเรียกพระนามว่า พระเจ้านันทบุเรง ทรงตั้งมังกะยอชะวาราชโอรสองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราช เจ้าประเทศราชทั้งปวงต่างก็พากันไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดีพระองค์ใหม่ตามประเพณีเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ขณะนั้นพระนเรศวรพระชันษาได้ ๒๖ ปี ทูลอาสาไปเมืองหงสาวดีแทนพระราชบิดา ด้วยประสงค์จะฟังการงานในเมืองพะม่ารามัญ ว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่จะ

เป็นอย่างไรบ้าง ในครั้งนั้นปรากฏว่า เจ้าพ้าไทยใหญ่เมืองคัง ตั้งแข็งเมือง พระเจ้าหงสาวดีประสงค์จะให้เกียรติยศแก่ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชองค์ใหม่ จึงเกณฑ์กองทัพ๓ทัพ คือ พระมหาอุปราชคุมกองทัพเมืองหงสาวดีทัพ ๑ พระสังกทัดคุมกองทัพเมืองตองอูทัพ ๑ พระนเรศวรคุมกองทัพกรุงศรีอยุธยาทัพ ๑ยกไปตีเมืองคังเป็นทำนองประชันฝีมือกัน ทั้ง ๓ กองทัพได้ตกลงกันผลัดเวรเข้าตีเมืองคัง พระมหาอุปราชกับพระสังกทัดผลัดกันเข้าตีก่อน แต่ชาวเมืองคังช่วยกันป้องกันรักษาเมืองไว้ได้ จึงทำการไม่สำเร็จ ครั้นถึงเวรพระนเรศวร ได้ทรงคิดกลอุบายเข้าตีเมืองคังและจับตัวเจ้าพ้าเมืองคังได้ ทั้ง ๓ กองทัพก็เลิกกลับคืนเมืองหงสาวดี พระมหาอุปราชากับพระสังกทัดได้รับความละอายก็เกลียดชังพระนเรศวรแต่นั้นมา ถึงพระเจ้าหงสาวดีก็ไม่พอพระราชหฤทัย แต่มิรู้จะทำประการใด คงพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่พระนเรศวรตามประเพณี.

พระนเรศวรเสด็จออกไปเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ได้สอบสวนการภายในทราบแน่ว่า เจ้าเมืองประเทศราชทั้งหลายไม่เกรงกลัวนับถือพระเจ้าหงสาวดีพระองค์ใหม่เหมือนพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ต่างคิดเอาใจออกหากจากอำนาจพะม่าเหมือนกับไทย ทรงคาดการเห็นว่าไม่ช้านักคงจะมีเรื่องเกิดขึ้นทางเมืองหงสาวดี จึงกลับมาตระเตรียมกำลังอย่างเงียบ ๆ คอยหาโอกาสอยู่.

ประกาศอิสรภาพ ต่อมาไม่ช้านัก เหตุก็เกิดขึ้นทางเมืองหงสาวดีดังพระนเรศวรทรงคาดหมาย ด้วยพระเจ้าอังวะราชบุตรเขยของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเกิดเป็นอริกับพระเจ้าหงสาวดีองค์ใหม่ และตั้งแข็งเมืองขึ้น พระเจ้าหงสาวดีจึงเตรียมกองทัพจะไปตีเมืองอังวะ สั่งให้พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระ

เจ้าเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตและพระเจ้ากรุงศรีอยุธยายกกองทัพไปช่วยทั้ง ๕ องค์ ครั้งนั้นเจ้าเมืองทั้ง ๕ ต่างยกกองทัพไปช่วยพระเจ้าหงสาวดีตามกำหนดนัด ส่วนกรุงศรีอยุธยาบอกไปว่าจะให้พระนเรศวรเสด็จไปแทน แต่กองทัพไทยหาได้ยกไปตามเวลากำหนดไม่ พระเจ้าหงสาวดีนึกระแวงสมเด็จพระนเรศวรว่าจะอุบายคิดร้ายข้างหลัง จึงให้พระมหาอุปราชคุมกองทัพอยู่รักษาพระนคร และสั่งว่าถ้าพระนเรศวรยกกองทัพออกไปถึงเมื่อใด ให้คิดอ่านกำจัดเสียให้จงได้.

ฝ่ายพระนเรศวรยกกองทัพหลวงออกจากเมืองพิษณุโลก เมื่อเดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๒๖ แล้วแกล้งเดินกองทัพไปช้า ๆ จนถึงเดือน ๖ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ จึงได้เสด็จไปถึงเมืองแครงอันเป็นหัวเมืองมอญที่ต่อกับแดนไทย ความมุ่งหมายของพระนเรศวรที่ยกไปให้ช้าครั้งนั้นเพื่อจะรอให้ใกล้ต่อเวลาที่พระเจ้าหงสาวดีจะไปแพ้หรือชนะศึกที่เมืองอังวะ ถ้าพระเจ้าหงสาวดีไปเพลี่ยงพล้ำลงทางโน้น ก็จะตีเมืองหงสาวดีชำทีเดียว ถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีไม่แพ้ ก็จะคิดเอาแต่ครัวไทยที่ตกไปอยู่ในเมืองหงสาวดีแต่ครั้งเสียกรุงกลับมาเป็นกำลังทำสงครามต่อไปข้างหน้า.

ขณะนั้นพระมหาอุปราชาได้คิดกลอุบายกับพวกมอญเมืองแครง จะทำร้ายพระนเรศวร แต่พวกมอญชาวเมืองแครงที่เกลียดชังพม่าพากันลำมิภักดิ์ต่อพระนเรศวรและทูลความจริงให้ทราบ พระนเรศวรทรงดำริเห็นว่า การเป็นอริกับเมืองหงสาวดีถึงเวลาที่จะต้องให้เป็นการเปิดเผยแล้วจึงมีรับสั่งให้หานายทัพนายกองและพวกมอญมาประชุมพร้อมกัน ดำรัสเล่าเรื่องราวที่พระเจ้าหงสาวดีจะยกลงไปทำร้ายให้ปรากฏแก่คนทั้งปวงฟัง

แล้ว จึงทรงหลั่งน้ำลงเหนือแผ่นดินด้วยสุวรรณภิงคาร ประกาศแก่เทวดาต่อหน้าที่ประชุมว่า ตั้งแต่วันนี้กรุงศรีอยุธยาขาดทางไมตรีกับกรุงหงสาวดี มิได้เป็นมิตรกันดังแต่ก่อนอีกต่อไป เมื่อเสร็จพิธีประกาศอิสรภาพที่เมืองแครงครั้งนั้นแล้ว ตำรัสถามพวกมอญชาวเมืองแครงว่าจะเข้าข้างไหน พวกมอญโดยมากยอมเข้าข้างไทย พระนเรศวรจึงให้จับเจ้าเมืองกรมการพะม่า แล้วเอาเมืองแครงเป็นที่ตั้งประชุมทัพ ครั้นกองทัพพร้อมเสร็จ ก็เคลื่อนยกกองทัพหลวงจากเมืองแครงตรงไปยังเมืองหงสาวดี.

อพยพครัวไทยกลับบ้านเมือง พระนเรศวรยกกองทัพข้ามแม่น้ำสะโตงไปจนใกล้จะถึงเมืองหงสาวดีได้ความว่า พระเจ้าหงสาวดีไปรบพุ่งมีชัยชนะได้เมืองอังวะแล้ว จวนจะยกกองทัพกลับคืนมาพระนคร เห็นว่าจะตีเมืองหงสาวดีในคราวนั้นยังไม่ได้ จึงให้กองทัพแยกย้ายกันเที่ยวบอกพวกครัวไทยที่พะม่ากวาดต้อนไปแต่ครั้งก่อน ให้อพยพกลับบ้านเมือง ได้ครอบครัวกลับมาประมาณ ๑,๐๐๐๐ เศษ พระมหาอุปราชาได้ทราบข่าวก็จัดกองทัพให้สุรกรรมาเป็นกองหน้าพระมหาอุปราชาเป็นกองหลวงยกติดตามสมเด็จพระนเรศวรมา กองหน้ามาทันที่แม่น้ำสะโตง พระนเรศวรข้ามฟากมาแล้ว จึงยิงยิงต่อสู้กันอยู่ที่ริมน้ำ พระนเรศวรทรงยิงพระแสงปืนกะบอกหนึ่งยาว ๙ คืบถูกสุรกรรมานายทัพหน้าของข้าศึกตายอยู่กับคอช้าง พวกรี้พลเห็นนายทัพตายก็พากันครั่นคร้าม จึงต้องเลิกทัพกลับไปกรุงหงสาวดี ส่วนพระนเรศวรก็เดินกองทัพกลับมาได้โดยสะดวก และทุกเหตุการณ์ทั้งปวงให้สมเด็จพระราชบิดาทราบทุกประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ทรงมอบการทั้งปวงที่จะตระเตรียมต่อสู้ข้าศึกให้พระนเรศวรทรงบังคับบัญชาสืบขาดแต่นั้นมา.

พระแสงปืนซึ่งทรงยิงถูกสุรกรรมาตายครั้งนั้น มีนามปรากฏว่า พระแสงปืนต้นข้ามแม่น้ำสะโตง นับในพระแสงอัษฎาวุธอันเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับแผ่นดิน สืบมาตราบเท่าทุกวันนี้.

ในขณะนั้นเป็นฤดูฝน ทางเมืองหงสาวดียังยกกองทัพมาไม่ได้ พระนเรศวรมีเวลาตระเตรียมการต่อสู้ประมาณ ๕ เดือน จึงเสด็จกลับไปเมืองเหนือ แล้วแต่งกองทัพเที่ยวขับไล่พะม่าที่เข้ามาตั้งอยู่ในเมืองไทยไปจนได้หมด แต่ยังมีไทยทรยศได้เป็นเจ้าเมืองสวรรคโลกคนหนึ่งและเป็นเจ้าเมืองพิชัยอีกคนหนึ่ง คาดการณ์ว่าพระนเรศวรคงจะสู้พระเจ้าหงสาวดีไม่ได้ จึงตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อม พระนเรศวรต้องเสด็จยกกองทัพไปปราบปรามจับตัวประหารชีวิตเสียทั้งสองคน ครั้นแล้วทรงพระดำริว่า ฝ่ายไทยมีกำลังพลน้อย จะต่อสู้ข้าศึกทั้งที่เมืองเหนือและที่พระนครศรีอยุธยาเหมือนแยกกำลังกันให้อ่อนลงทั้งสองฝ่าย จึงสั่งให้อพยพผู้คนพลเมืองฝ่ายเหนือเอาลงมากรุงศรีอยุธยาทั้งหมด เร่งตระเตรียมการต่อสู้ข้าศึก เอาพระนครศรีอยุธยาเป็นที่มั่นแต่แห่งเดียว.

รบกับพระยาพะสิม ฤดูแล้งปลายปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงสั่งให้เกณฑ์กองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาเป็นสองทาง ให้พระยาพะสิมผู้เป็นอาคุมกองทัพยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทางหนึ่ง ให้พระเจ้าเชียงใหม่ มังนรธาช่อราชอนุชายกกองทัพบกทัพเรือเมืองเชียงใหม่ ลงมาทางเมืองเหนืออีกทางหนึ่ง ให้มาสมทบตีกรุงศรีอยุธยา.

กองทัพพระยาพะสิมยกล่วงแดนไทยเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีก่อน หมายจะยึดเอาเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่มั่น แต่ถูกกองทัพพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถยกออกต่อสู้รบพุ่งตีเอากองทัพหน้าของพระยาพะสิมแตกพ่าย

ถอยหนีกลับไป เจ้าพระยาสุโขทัยแม่ทัพหน้าของพระนเรศวรได้ที่ ติดตามตีพะม่าไปจนปลายแดนเมืองกาญจนบุรี จับได้ช้างเผือกและช้างม้ามากมายเป็นอันมาก.

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ยกกองทัพบกทัพเรือลงมาทางเมืองตาก มาถึงเมืองชัยนาทไม่ทราบว่ากองทัพพระยาพะสิมถอยหนีไปเสียแล้วกว่า ๑๕ วัน จึงให้กองทัพหน้าลงมาตั้งที่ปากน้ำบางพุทราแขวงเมืองพรหม พระนเรศวรได้ทรงทราบก็ยกกองทัพหลวงไปกับพระเอกาทศรถ ให้พระราชมนูเป็นนายทัพหน้ายกขึ้นไปตีกองทัพหน้าของข้าศึกที่ปากน้ำบางพุทรา พระราชมนูยกขึ้นไปถึงเห็นข้าศึกมากเหลือกำลัง ก็คิดอุบายแต่งกองโจรออกเที่ยวคอยฆ่าฟันข้าศึกที่เที่ยวตระเวนหาสะเบียงอาหาร และคอยแย่งช้างม้าพาหนะมิให้เอาไปเลี้ยงที่ค่ายใหญ่ได้ จนทัพหน้าของข้าศึกทนอยู่ไม่ได้ ก็ถอยกลับไปเมืองชัยนาท พอพระเจ้าเชียงใหม่ทราบว่ากองทัพพระยาพะสิมถอยหนีกลับไปแล้ว เห็นจะทำการไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับไป.

พระนเรศวรชนะศึกหงสาวดีครั้งนี้พระเกียรติยศเลื่องลือแพร่หลายออกไปจนถึงเมืองเชมร เวลานั้นนักพระสัตถาเพิ่งได้รับราชทายาทครองกรุงกัมพูชา คิดเห็นว่าเมืองไทยเสียบ้านเมืองแก่พระเจ้าหงสาวดี พระบรมราชาผู้เป็นพระเชฏฐาได้พลอยเข้ามาย่ำยีไทยหลายครั้ง เกรงพระนเรศวรจะยกพยาบาทลงไปปราบปรามแก้แค้น จึงชิงแต่งทูตเข้ามาสารภาพรับผิดยอมอ่อนน้อมต่อกรุงศรีอยุธยาดังเดิมก่อน สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงปรึกษากับพระนเรศวร เห็นว่าไทยจะต้องทำสงครามกับพระเจ้าหงสาวดีต่อไป ไม่ควรให้มีศัตรูขึ้นทางใต้อีกด้านหนึ่ง จึงรับขมายอมดีกับกรุงกัมพูชา.

รบกับพระเจ้าเชียงใหม่ ถึงปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๗ พระเจ้าหงสาวดีสั่งให้พระมหาอุปราชายกกองทัพหลวงน่าเข้ามาตั้งที่เมืองกำแพงเพชร เกณฑ์ผู้คนทำนาตามหัวเมืองเหนือ สะสมสะเบียงอาหารไว้ให้พอต้องการของกองทัพใหญ่ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีจะยกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาในปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ และให้พระเจ้าเชียงใหม่ลงมาตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เมืองชัยนาท พระเจ้าเชียงใหม่หมายจะทำการแก้ความผิดในหนหลัง ก็ยกกองทัพหลวงเลยลงมาตั้งถึงบ้านสระเกศเขตเมืองวิเศษชัยชาญ แล้วแต่งกองอาสาให้แยกย้ายกันเที่ยวไล่จับกุมราษฎรตามหัวเมืองลงมาจนแขวงจังหวัดกรุงฯ เพื่อมิให้ทำไร่นาได้ในปีนั้น พระนเรศวรได้ทรงทราบก็รีบเสด็จคุมพลทหารออกไปกับพระเอกาทศรถเข้ารบพุ่งข้าศึกถึงตะลุมบอน ข้าศึกสู้ไม่ได้ก็พากันแตกหนีไป พระนเรศวรกับพระเอกาทศรถได้เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นตามไป จนปะทะกับทัพพระเจ้าเชียงใหม่ ครั้นแล้วพระองค์ทรงคิดอุบายชุมทหารและล่อให้ข้าศึกถลำลงมา แล้วจึงให้โอบตีกระหนาบรบพุ่งฆ่าฟันข้าศึกล้มตายเป็นอันมาก พระเจ้าเชียงใหม่สู้ไม่ได้ก็ทิ้งค่ายที่บ้านสระเกศหนีไปอยู่กับกองทัพพระมหาอุปราชา การศึกครั้งนั้นไทยจับได้ช้างเลยรวม ๑๐,๐๐๐ เศษ ช้าง ๑๐๐ เชือก ม้า ๑๐๐ เศษ เรือรบและเรือสะเบียงรวม ๕๐๐ ลำ ทั้งได้เครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์สะเบียงอาหารอีกเป็นอันมาก.

รบกับพระเจ้าหงสาวดี ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่แตกทัพหนีไปแล้ว ก็ล้อมรบพุ่งกันมาตลอด ๖ เดือน ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงก็ยกกองทัพหลวงเข้ามาประชุมทัพที่เมืองกำแพงเพชร มีจำนวนพลเบ็ดเสร็จ ๒๕๐,๐๐๐ ให้จัดเป็น ๓ กองทัพคือ พระเจ้าหงสาวดี

ทัพ ๑ พระมหาอุปราชาทัพ ๑ พระเจ้าตองอูทัพ ๑ พระเจ้าเชียงใหม่เป็นพนักงานขนส่งเบี้ยหวัดอาหาร.

ในระหว่างที่ส่งบการรบพุ่ง ๒ เดือนนั้น ไทยได้เตรียมป้องกันพระนครพร้อมมูล กองทัพพระเจ้าหงสาวดียกลงมาถึงพระนครศรีอยุธยาเมื่อเดือนยี่ ตั้งค่ายรายกันอยู่ทางด้านเหนือกับด้านตะวันออกแต่ ๒ ด้าน ด้วยเป็นทางที่เคยเข้าตีพระนครได้สะดวกกว่าด้านอื่น พอตั้งค่ายพร้อมกันแล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็ให้เข้าตีพระนคร แต่ไทยต่อสู้แข็งแรงกว่าครั้งก่อน พะม่ามอญยกเข้ามาครั้งใดไทยก็ตีเอาต้องถอยคืนไปค่ายทุกที ในระหว่างสู้รบกันนั้น พระมหาเรศวรเสด็จนำพลออกไปปล้นค่ายข้าศึกหลายครั้ง ครั้งหนึ่งเสด็จออกไปปล้นค่ายพระเจ้าหงสาวดี ได้ค่ายกองหน้าแล้วไล่ฟันแทงข้าศึกเข้าไปจนถึงค่ายหลวง พระมหาเรศวรเสด็จลงจากม้าทรงคาบพระแสงดาบนำทหารชนบันไดจะเข้าค่ายพระเจ้าหงสาวดี ถูกข้าศึกแทงตกลงมาจึงเข้าไม่ได้ พอข้าศึกกรูกันมามากก็เสด็จกลับคืนเข้าพระนคร พระแสงดาบซึ่งพระมหาเรศวรทรงในวันนั้นจึงปรากฏนามว่า พระแสงดาบคาบค่าย มาจนบัดนี้.

วิธีรบของพระมหาเรศวรล้วนแต่เอาคนน้อยออกรังแกคนมากโดยมิทันรู้ตัว ประสงค์จะให้ข้าศึกอ่อนกำลังโดยเร็ว พระเจ้าหงสาวดีตั้งล้อมกรุงอยู่ ๕ เดือน ถึง พ.ศ. ๒๑๑๑ ก็ยังตีพระนครไม่ได้ จึงสั่งให้ถอนทัพกลับบ้านเมือง พระมหาเรศวรกับพระเอกาทศรถเสด็จโดยกระบวนทัพเรือตามตีกองทัพหลวงพระเจ้าหงสาวดีขึ้นไปจนถึงบ้านโมก แต่ข้าศึกมีรี้พลมากกว่าไทย ตีไม่แตกฉานก็เสด็จกลับพระนคร.

รบเขมร เมื่อกองทัพพระเจ้าหงสาวดีมาล้อมพระนครศรีอยุธยาอยู่นั้น นักพระสัตถา เจ้ากรุงกัมพูชา เชื่อว่ากรุงศรีอยุธยาคงจะบุบสลายเหมือนเมื่อครั้งก่อน

อีก ก็กลับกำเริบละทางไมตรี ให้กองทัพเข้ามาตีเมืองปราจีนบุรี พระนเรศวรทรงขัดเคืองนักพระสัตถา ครั้นถึงฤดูแล้งใน พ.ศ. ๒๑๑๐ จึงเสด็จยกกองทัพลงไปตีกรุงกัมพูชา ตีได้เมืองพระตะบองเมืองโพธิสัตว์ แล้วเลิกทัพกลับมาพระนคร.

ฝ่ายพะม่าเมื่อปราบไทยไม่ได้ พวกชนชาติต่าง ๆ ที่อยู่ในอำนาจก็พากันกระด้างกระเดื่อง พระเจ้าหงสาวดีต้องระงับเหตุร้ายต่าง ๆ ไม่มีโอกาสที่จะมาตีกรุงศรีอยุธยา จึงได้วางสงครามกับพะม่าอยู่ถึง ๓ ปี ในระหว่างนั้น สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชครองกรุงศรีอยุธยามาได้๑๓ ปีก็ประชวรสวรรคตเมื่อเดือน ๘ ปีขาล พ.ศ. ๒๑๑๑.

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระนเรศวร พระชนมายุได้ ๑๕ ปีเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงสถาปนาพระเอกาทศรถ พระราชอนุชาให้เป็นมหาอุปราช แต่ยกย่องให้มีพระเกียรติยศสูงเสมออย่างเป็นพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง.

รบกับพระมหาอุปราชา สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชย์ได้ ๘ เดือน พระเจ้าหงสาวดีได้จัดกองทัพให้ พระยาพะสิม พระยาพุกามเป็นกองหน้าพระมหาอุปราชาเป็นกองหลวงยกมาตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเดือน ๑๒ ปีขาล พ.ศ. ๒๑๑๑ กองทัพหงสาวดียกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ หวังจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา มิให้ไทยทันตระเตรียมป้องกันได้พร้อมพรัก แต่วิสัยสมเด็จพระนเรศวรทรงว่องไวในเชิงศึก รับเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปตั้งรับข้าศึกอยู่ที่ตำบลท่าดอย พระมหาอุปราชาก็จัดกระบวนรบตั้งเป็นหน้ากระดาน พระยาพุกามเป็นปีกขวา พระมหาอุปราชาเป็นกองกลาง พระยาพะสิมเป็นปีกซ้าย หมายจะเข้าตีกองทัพไทยให้พร้อมกันทุกทาง ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรทรงสังเกตเห็นปีกขวาอ่อน ก็ชิงยกกองทัพหลวงเข้าตีโอบข้าศึกกองทัพพระยาพุกามแตกพ่าย ตัวพระยาพุกามตายในที่รบ ครั้นปีกขวาแตกยับเยินแล้วกองหลวงและปีกซ้ายก็พลอยแตกด้วย กอง

ทัพหงสาวดีถูกไทยฆ่าฟันตายเสียเป็นอันมาก ที่เหลือก็พากันพ่ายหนี ไทยไล่ติดตามไปจับพระยาพะสิมได้ ที่บ้านจระเข้สามพันอีกคนหนึ่ง พระมหาอุปราชารวบรวมรี้พลที่เหลือหนีกลับไปเมืองหงสาวดีเสียทัน พวกไทยจึงจับตัวไม่ได้ พระเจ้าหงสาวดีทรงขัดเคืองให้ลงอาชญาแก่นายทัพนายกองแต่พระมหาอุปราชานั้นให้ภาคทัณฑ์ไว้ จะให้ทำการแก้ตัวใหม่.

ยุทธหัตถี ถึงเดือนอ้ายปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ พระมหาอุปราชาถูกพระเจ้าหงสาวดีตรัสตัดพ้อ รู้สึกละอายพระทัย จึงทูลอาสายกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาเป็นการแก้ตัวใหม่ พระเจ้าหงสาวดีก็ให้เกณฑ์กองทัพ ให้เจ้าเมืองจาปะโรเป็นกองหน้า พระมหาอุปราชาเป็นกองหลวงยกมาตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบข่าวศึก ก็เสด็จยกกองทัพไปตั้งรับข้าศึกที่หนองสาหร่ายริมลำน้ำบ้านท่าดอยพร้อมกับสมเด็จพระเอกาทศรถ พระมหาอุปราชาเห็นกองทัพไทยน้อยกว่า จึงปรึกษาแม่ทัพนายกองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่าควรจะเอากำลังคนมากเข้าทุ่มเทตีเสียให้แตกทีเดียว จึงให้ยกกองทัพจากบ้านตระพังตรุวันเดียวกับที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงค่ายหลวงที่หนองสาหร่ายนั้น.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร เมื่อเสด็จไปถึงที่หนองสาหร่าย ตรัสสั่งให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ออกไปคอยสกัดกระหนาบตีขบวนข้าศึกที่ยกมา แล้วทรงจัดทัพเป็นกระบวนเบญจเสนา ๕ ทัพ หวังจะตั้งรับข้าศึกให้เข้าตีก่อน ครั้นถึงวันแรมค่ำ ๑ เดือนยี่ พระยาศรีไสยณรงค์ยกมากราบทูลว่าได้ไปสอดแนมเห็นข้าศึกยกทัพใหญ่พันบ้านจระเข้สามพันมาแล้ว จึงมีรับสั่งให้กองทัพทั้งปวงเตรียมตัวรบในวันรุ่งขึ้น แล้วสั่งไปยังพระยาศรีไสยณรงค์ว่า ถ้ารู้ว่ากระบวนข้าศึกยกมาอย่างไรแล้ว ให้ถอยมาอย่ารบพุ่ง.

รุ่งขึ้นวันจันทร์เดือนยี่แรม ๒ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ สมเด็จพระ

นเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงจัดเตรียมกองทัพทั้งปวงพร้อมแต่เวลาเช้า ทรงทราบข่าวว่า พระยาศรีไสยณรงค์ยกกองทัพเข้าปะทะกับข้าศึก ข้าศึกมากกว่าต้านทานไม่ไหวจึงแตกพ่ายหนีมา สมเด็จพระนเรศวรทรงขัดเคืองว่า พระยาศรีไสยณรงค์ขัดรับสั่งขึ้นไปรบ จึงรับสั่งให้ไปบอกพระยาศรีไสยณรงค์ให้หนีข้าศึกเอาตัวรอด ข้าศึกเห็นกองทัพไทยแตกฉาน ได้ทีก็ตามไล่มาไม่หยุดยั้งจนไม่เป็นกระบวน สมเด็จพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถเข้าตีกองทัพหน้าข้าศึก ซึ่งไล่มาโดยประมาทแตกหนีเป็นอลหม่าน ขณะนั้นช้างพระที่นั่งของสมเด็จพระนเรศวร ชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพกับช้างพระที่นั่งของสมเด็จพระเอกาทศรถ ชื่อเจ้าพระยาปราบไตรจักรเป็นช้างชะนะงาทำลังดกน้ำมันทั้ง ๒ เชือก ครั้นเห็นเหล่าช้างข้าศึกกลับหน้าพากันหนี ก็ออกแล่นไล่ไปโดยเมามัน พาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเข้าไปในกลางหมู่ข้าศึก มีแต่จตุลังคบาทและพวกทหารรักษาพระองค์ตามติดไป ช้างพระที่นั่งวิ่งไล่ข้าศึกไปลัก ๑๐๐ เส้น ทอดพระเนตรเห็นพระมหาอุปราชาทรงพระคชาธารยืนช้างอยู่ในร่มไม้กับเหล่าท้าวพระยา จึงทรงทราบว่าช้างพระที่นั่งพาไล่ตามเข้าไปจนถึงในกองทัพหลวงของข้าศึก แต่สมเด็จพระนเรศวรพระสติมั่นไม่หวั่นหวาด คิดเห็นในทันทีว่า ทางสงครามที่จะเอาชะนะได้มีอยู่อย่างเดียว จึงขับช้างพระที่นั่งตรงไปยังหน้าช้างพระมหาอุปราชา แล้วตรัสไปโดยฐานคุ้นเคยว่า "เจ้าพี่จะยืนช้างอยู่ในร่มไม้ทำไม เชิญเสด็จมาท้ายุทธหัตถีกันให้เป็นเกียรติยศเถิด กษัตริย์ภายหน้าที่จะชนช้างได้อย่างเรา จะไม่มีแล้ว."

ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรประทับอยู่ท่ามกลางข้าศึก ถ้าพระมหาอุปราชาจะสั่งให้กองทัพรุมรบพุ่ง ก็เกือบจะไม่พ้นอันตราย แต่พระมหาอุปราชาพระหฤทัยก็เป็นวีรกษัตริย์เหมือนกัน จึงขับช้างพลายพักตรออกมาชนกับเจ้าพระยาไชยานุภาพ ฝ่ายเจ้าพระยาไชยานุภาพกำลังคลั่งน้ำมัน เห็นช้างข้าศึกตรงออกมาก็เข้าโถมแทงทันทีไม่ยับยั้ง

เสียทีพลายพัทธกอได้ล่างแบกรุนเอาเจ้าพระยาไชยานุภาพเบนจะขวางตัว พระมหาอุปราชาได้ทีฟันด้วยพระแสงของ้าว สมเด็จพระนเรศวรเบี่ยงพระองค์หลบทัน ถูกแต่พระมาลาหนังขาดลิ่วไป พอเจ้าพระยาไชยานุภาพสะบัดหลุดแล้วกลับชนได้ล่างแบกถนัดรุนพลายพัทธกอหันเบนไป สมเด็จพระนเรศวรก็จ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ถูกพระมหาอุปราชาที่ไหล่ขวาขาด ซบลงพระศอม้อยู่กับคอช้าง.

สมเด็จพระเอกาทศรถก็ได้ชนช้างกับเจ้าเมืองจาปะโร ฟันเจ้าเมืองจาปะโรตายเหมือนกัน พวกท้าวพระยาเมืองหงสาวดีเห็นพระมหาอุปราชาเสียทีถูกฟันต่างก็กรูกันเข้ามาช่วยแก้ไข เอาปืนระดมยิงถูกสมเด็จพระนเรศวรที่พระหัตถ์ถึงบาดเจ็บ ขณะนั้นพวกรี้พลกองทัพหลวงและกองทัพเจ้าพระยามหาเสนา พระยาสีหราชเดโชไชยตามไปถึงทัน ก็เข้ารบพุ่งแก้กัน เอาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถออกมาพ้นจากกองทัพข้าศึกได้ ฝ่ายกองทัพหงสาวดีรวบรวมกันได้แล้ว ก็เชิญศพพระมหาอุปราชาเลิกทัพกลับไปเมืองหงสาวดี.

พระแสงของ้าวที่สมเด็จพระนเรศวรทรงประหารพระมหาอุปราชาครั้งนั้นได้นามต่อมาว่า พระแสงแสนพลพ่าย นับถือเป็นพระแสงศักดิ์สิทธิ์สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงพระคชาธารในรัชกาลหลังๆ สืบมา และพระมาลาซึ่งทรงในวันนั้น ก็ปรากฏนามว่า พระมาลาเบี่ยง นับในเครื่องมงคลราชูปโภคมาจนบัดนี้ ส่วนช้างพระที่นั่งที่ชนชะนะศึกก็พระราชทานชื่อว่าเจ้าพระยาปราบหงสาวดี.

การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงชนะยุทธหัตถีในครั้งนั้น จัดว่าเป็นยอดของชัยมงคล เพราะตั้งแต่นั้นมาไม่มีข้าศึกกล้ามาเบียดเบียนพระกรุงสยามแต่ทิศใดๆ อีกตลอดเวลา ๑๕๐ ปี มีแต่ไทยเริ่มกลับเป็นฝ่ายปราบปรามข้าศึกศัตรูถึงต่างประเทศแต่นั้นไป จนมีอำนาจแผ่อาณาเขตต์ของสยาม

ประเทศให้กว้างขวางถึงที่สุด เพราะฉะนั้นสมเด็จพระนเรศวรจึงได้พระเกียรติยศเป็นพระมหาราชเจ้าพระองค์หนึ่ง ในกษัตริย์ซึ่งครองสยามประเทศนี้.

ตีเมืองทะวายเมืองตะนาวศรี สมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีชัยชะนะยุทธหัตถีแล้ว จึงโปรดให้เจ้าพระยาจักรียกกองทัพ จำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองตะนาวศรีทัพหนึ่ง และให้พระยาพระคลังยกกองทัพจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองทะวายอีกทัพหนึ่ง เมืองตะนาวศรี เมืองทะวายเดิมเป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พะม่าชิงเอาไปเสียเมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีได้กรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุนี้พอมีโอกาส สมเด็จพระนเรศวรจึงให้ไปตีก่อนเมืองอื่น กองทัพทั้งสองได้ยกไปเมื่อปลายปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ และตีเมืองตะนาวศรีกับเมืองทะวายกลับคืนมาเป็นของไทยได้อย่างเดิม และต่อมาหัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมืองเมาะตะมะตลอดมาจนต่อแดนไทยก็มาอ่อนน้อมยอมเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาหมดทุกเมือง.

ตีเขมร ครั้นถึงปลายปี พ.ศ. ๒๑๓๖ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงมีพลประมาณ ๕๐,๐๐๐ ไปตีกรุงกัมพูชา เนื่องด้วยได้ทรงผูกพระทัยเจ็บแค้นเขมรที่ได้ละสัตย์สาบานมารุกราญเมืองไทยครั้งพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพใหญ่มาล้อมกรุงโดยคาดว่าไทยจะสู้พะม่าไม่ได้ หัวเมืองรายทางเช่น พระตะบอง เสียมราษฎร์ ก็พ่ายแพ้ เพราะต้านทานกำลังทัพไทยไม่ได้ เวลานั้นนักพระสัตถายู่ที่เมืองละแวกอันเป็นราชธานีของเขมร เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเห็นกำลังของกรุงกัมพูชาอ่อนถึงปานนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัส ให้นักพระสัตถาเข้ามาเฝ้าและถวายสัตย์สาบานว่าจะสวามิภักดิ์ต่อกรุงสยาม นักพระสัตถากลับจับทูตที่นำพระบรมราชโองการขังไว้ แล้วระดมพลต่อสู้อย่างเข้มแข็ง แต่ในไม่ช้ากองทัพไทย ก็ตีละแวกและจับนักพระสัตถาได้ สมเด็จพระนเรศวรให้ประหารชีวิตเสียในพิธีปฐมกรรม แล้วกวาดต้อนครอบครัวเขมรมาเป็น

ชะเลยเป็นอันมาก ครั้นเสด็จกลับมาถึงพระนครจึงดำรัสสั่งให้ตั้งหัวเมืองเหนือที่ได้ทิ้งร้างไว้เมื่อเวลาทำสงครามกู้อิสรภาพอยู่ ๗ บ้านนั้น ให้กลับมีเจ้าเมือง กรมการปกครองดังแต่ก่อน.

ตีเมืองหงสาวดีครั้งแรก วิสัยสมเด็จพระนเรศวรเป็นนักรบ เมื่อได้หัวเมืองมอญฝ่ายใต้มาเป็นเมืองขึ้นของไทย และได้เมืองเมาะตะมะไว้เป็นที่สำหรับตั้งฐานทัพ ในการที่จะยกไปตีเมืองหงสาวดีเป็นการตอบแทนแก่พะม่าบ้าง พระองค์ก็ไม่ทิ้งโอกาสที่จะทำแก่ข้าศึกให้ถอยไปเสียเปล่า พอได้โอกาสจึงเสด็จยกกองทัพไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อ พ. ศ. ๒๑๓๗ จำนวนพลที่ยกไปมีประมาณ ๑๒๐,๐๐๐ ไปจนถึงเมืองเมาะตะมะรวบรวมกองทัพมอญเข้าสมทบแล้วเสด็จยกขึ้นไปล้อมเมืองหงสาวดีไว้.

แต่การเสด็จไปครั้งนี้เป็นการยกจู่ไป ไม่ให้ข้าศึกมีเวลาเตรียมตัวได้ทัน และพระราชประสงค์ของสมเด็จพระนเรศวรที่ยกไปครั้งนี้เป็น ๓ ประการคือ

๑) ถ้าสามารถจะตีเอาเมืองหงสาวดีได้ ก็จะตีเอาทีเดียว

๒) ถ้าตีเอาเมืองหงสาวดียังไม่ได้ในครั้งนี้ ก็ตรวจภูมิลำเนาและกำลังของข้าศึกให้รู้ไว้สำหรับคิดการคราวหน้าต่อไป.

๓) จะต้องคิดกวาดครอบครัวพลเมือง ของข้าศึกมาเป็นชะเลยให้จงมากเพื่อเป็นการตัดทอนกำลัง.

ความปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรล้อมเมืองหงสาวดีอยู่ถึง ๓ เดือน ได้เข้าปล้นเมืองครั้งหนึ่งเข้าไม่ได้ พอได้ข่าวว่าพระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะ พระเจ้าตองอู ยกกองทัพมาช่วยพระเจ้าหงสาวดีทั้ง ๓ เมือง เห็นกำลังข้าศึกมากนัก จึงดำรัสสั่งให้เลิกทัพกลับคืนพระนครศรีอยุธยาเมื่อต้น พ.ศ. ๒๑๓๙ และได้กวาดต้อนครอบครัวในหัวเมืองมณฑลหงสาวดีมาเป็นชะเลยเป็นอันมาก.

ตีเมืองหงสาวดีครั้งที่ ๒ เมื่อตีเมืองหงสาวดีครั้งแรกไม่สำเร็จ สมเด็จพระนเรศวรคงส่งบรรโอกาสอยู่ถึง ๓ ปี จึงยกกองทัพขึ้นไปตีอีกครั้งหนึ่ง

ในระหว่าง ๒ ปีนั้น ทางประเทศพะม่าได้เกิดเหตุยุ่งยากขึ้น เนื่องด้วยพระเจ้าหงสาวดีแพ้สงครามไทย พวกประเทศราชของพะม่าต่างพากันกะด้างกะเดื่อง เมื่อคราวเมืองหงสาวดีถูกล้อม กองทัพทั้งสามทัยกขึ้นไปช่วย ปรากฏว่าพระเจ้าตองอู ซึ่งเป็นลูกของพระบิดาคับพระเจ้าอังวะ ซึ่งเป็นลูกเขยของพระเจ้าหงสาวดียกไปถึงก่อน กองทัพพระเจ้าแปรลูกเขยอีกองค์หนึ่งไปยังหาถึงไม่ พระเจ้าหงสาวดียกย่องกองทัพพระเจ้าตองอูกับพระเจ้าอังวะ และพระราชทานบำเหน็จรางวัลให้ พระเจ้าแปรยกมาถึงกลางทางได้ทราบข่าวก็น้อยพระทัย แต่นับว่าพระเจ้าตองอูเป็นผู้ทุดยุยงจึงหุนหันยกกองทัพไปตีเมืองตองอู แต่นัดจินหน่องราชบุตรพระเจ้าตองอูรักษาเมืองไว้ได้ ก็เลยเลิกทัพกลับไปเมืองแปรแล้วตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระบิดา ต่อมาทางกรุงศรีสัตนาคนหุตก็แข็งเมืองขึ้นบ้าง พระเจ้าหงสาวดีเกรงว่า ประเทศราชและหัวเมืองทั้งอยู่ห่างไกลจะพากันเอาเยี่ยงอย่างกะด้างกะเดื่อง จึงอุบายตักเตือนให้เจ้าประเทศราชเหล่านั้นส่งบุตรหลานเข้าไปฝึกหัดราชการยังกรุงหงสาวดี ตามโบราณราชประเพณี โดยประสงค์จะเอาไว้เป็นตัวจำนำ พระเจ้าตองอู มังนรธาชอค็อพระเจ้าเชียงใหม่ และพระเจ้ายะไข่ ๓ พระองค์นี้เพิกเฉยเสีย แต่อำนาจพระเจ้ากรุงหงสาวดีทรุดโทรมลงมากแล้ว ก็มิรู้ที่จะทำประการใดจึงต้องนิ่งอยู่ ส่วนทางเมืองเชียงใหม่เมื่อตั้งแข็งเมืองแล้ว ก็ให้หาดกลัวกรุงศรีสัตนาคนหุตจะยกมารุกราญ เพราะเป็นอริกัน และทั้งกลัวไทยจะยกขึ้นไปปราบปรามอีกด้วย พระเจ้าเชียงใหม่เห็นว่า ตั้งเป็นอิสระอยู่จะไม่พ้นภัย จึงยอมอ่อนน้อมต่อกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรโปรดเกล้า ฯ ให้พระยารามเดโชขึ้นไปเป็นผู้ช่วยพระเจ้าเชียงใหม่รักษาบ้านเมือง.

การยกกองทัพไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนี้มิใช่เป็นการจู่ยกไป สมเด็จพระนเรศวรตั้งพระราชหฤทัย จะพยายามตีเอาเมืองหงสาวดีให้จงได้ จึงให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ยกไปตั้งที่เมืองเมาะลำเลิง เกณฑ์ผู้คนให้ทำนาในฤดูฝนปีนั้น และตั้งกองต่อเรือสำหรับกองทัพที่จะพายออกแขวงเมืองวังราว (เมืองอัมเอิสต์ทุกวันนี้) ด้วยอีกแห่งหนึ่ง ครั้นแล้วก็ออกเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ยังไม่ขึ้นแก่ไทยให้มาอ่อนน้อมอีกหลายเมือง เมืองยะไข่กับเมืองตองอูรับว่า ถ้าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใดจะยกกองทัพมาช่วย.

เหตุที่เมืองยะไข่กับเมืองตองอูมาเข้ากับไทยครั้งนั้น เพราะเมืองยะไข่อยากได้หัวเมืองชั้นหงสาวดีที่ตอแดนชายทะเลตะวันตกไปเป็นเมืองขึ้นของยะไข่ ครั้นสมเด็จพระนเรศวรทรงรับเป็นไมตรีแล้ว พระเจ้ายะไขได้ยกกองทัพมายึดเมืองสิเรียม อันอยู่ปากน้ำหงสาวดีไว้รอท่ากองทัพไทย ส่วนเมืองตองอูนั้น มีความประสงค์จะเป็นพระเจ้าหงสาวดีแทน ในเมื่อสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงสาวดีได้แล้ว จึงได้ให้ทูตลอบมาทูลสมเด็จพระนเรศวร โดยพระเจ้าหงสาวดีไม่ทราบ.

แต่ที่เมืองตองอูเวลานั้น มีพระภิกษุองค์ ๑ ชื่อ มหาเถรเสียมเพรียม เป็นคนฉลาดในเล่ห์อุบาย ได้ยุยงพระเจ้าตองอูไม่ให้ขึ้นแก่ไทย และแจ้งอุบายให้ทราบ พระเจ้าตองอูเห็นชอบด้วย จึงใช้คนลงมายุยงพวกมอญที่ไทยเกณฑ์มาทำนา ให้เป็นอริกับพวกไทยเพื่อมิให้สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปยังเมืองหงสาวดีได้โดยสะดวก แล้วชวนกองทัพเมืองยะไข่ที่เมืองสิเรียมให้ยกไปตีเมืองหงสาวดี พระเจ้าตองอูจะทำเป็นยกกองทัพลงมาช่วย พอเข้าเมืองได้แล้ว จะอยู่ทัพกับพระเจ้ายะไข่ และยกหัวเมืองชายทะเลให้ตามต้องการ พระเจ้ายะไข่เห็นว่าจะได้กำไรกว่าที่จะรอกองทัพไทย ก็ยอมรับ แล้วยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองหงสาวดี พระเจ้าตองอู

กี่ยกกองทัพมาว่าจะช่วย แต่พระเจ้าหงสาวดีระแวงพระทัยไม่ยอมให้เข้าไปในเมือง กองทัพเมืองตองอุกับเมืองยะไข่ก็ตั้งล้อมเมืองหงสาวดีไว้.

สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพหลวงจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ออกจากพระนครพร้อมด้วยพระเอกาทศรถเมื่อกลาง พ.ศ. ๒๑๔๒ ไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้นเสด็จไปถึงเมืองเมาะตะมะ ต้องหยุดกองทัพปราบปรามพวกมอญ ซึ่งถูกพวกพระเจ้าตองอุยุยงให้เป็นกบฏ อยู่เกือบสามเดือนจึงราบคาบ.

ส่วนทางเมืองหงสาวดีถูกกองทัพทั้งสองตั้งล้อมอยู่ พวกในเมืองแตกแยกกันเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าพระเจ้าตองอุซื่อตรงควรให้กองทัพเข้าเมืองได้ อีกฝ่ายหนึ่งระแวงไม่ไว้ใจ ครั้นได้ทราบข่าวว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปถึงเมืองเมาะตะมะ พระเจ้าหงสาวดีหวาดกลัวเป็นกำลังประกอบกับพวกพระญาติวงศ์ข้าราชการตลอดจนไพร่บ้านพลเมืองต่างพากันหนีไปเข้ากับพระเจ้าตองอุเป็นอันมากแล้ว ก็จำพระทัยอนุญาตให้พระเจ้าตองอุยกกองทัพเข้าไปในพระนคร และมอบให้เป็นผู้บัญชาการแทนพระองค์ พระเจ้าตองอุจึงขออย่าทัพกับพระเจ้ายะไข่ตามที่ตกลงกันไว้ และขอให้ช่วยกีดกันกองทัพสมเด็จพระนเรศวรด้วย ครั้นแล้วพระเจ้าตองอุก็เก็บทรัพย์สมบัติ กวาดต้อนผู้คนในเมืองหงสาวดี เชิญเสด็จพระเจ้าหงสาวดีไปตั้งคอยต่อสู้สมเด็จพระนเรศวรที่เมืองตองอุ.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร ทรงทราบว่ากองทัพเมืองยะไข่กับเมืองตองอุไปล้อมเมืองหงสาวดีไว้ก็ระแวงพระทัย พอปราบปรามพวกมอญเรียบร้อยแล้ว เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจากเมืองเมาะตะมะ ประจวบเวลาที่พระเจ้าตองอุพาพระเจ้าหงสาวดีออกจากพระนคร ทั้งเมืองหงสาวดีให้พวกยะไข่ค้นคว้าหาทรัพย์ที่เหลืออยู่ แล้วเผาปราสาทราชวังวัดวาอาราม ไฟไหม้ลุกลามไปแทบทั่วทุกเมือง พอพระเจ้าตองอุพาพระเจ้าหงสาวดีหนี

ไปได้ ๗ วัน สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จไปถึงเมืองหงสาวดี พวกยะไข่ก็พากันหลบหลีกหนีไป.

สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงสาวดี ทอดพระเนตรเห็นเมืองเหลือแต่ซากโทรมอยู่ก็ขัดพระทัย ตระหนักแน่ว่า พระเจ้าตองอูไม่สุจริตจริง ครั้นหยุดพักผ่อนกองทัพพอสมควรแล้ว จึงโปรดฯให้กองทัพพระยาจันทบุรีอยู่รักษาเมืองหงสาวดี แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองตองอู หนทางที่ยกไปเป็นทางกันดารระยะทางประมาณ ๒,๐๐๐ เส้น มีภูเขาเป็นเขตคันมันคง แต่พระเจ้าตองอูมิได้มาต่อสู้ตามทางจึงขึ้นไปได้โดยสะดวก กองทัพหลวงยกไปถึงเมืองตองอูก็ให้ล้อมเมืองไว้ เมืองตองอูมีคูเมืองกว้างและลึกมาก สมเด็จพระนเรศวรมีรับสั่งให้ขุดเหมืองไขน้ำในคูเมืองให้ไหลไปลงแม่น้ำเสีย เหมืองนั้นยังปรากฏอยู่ พะม่าเรียกว่าเหมืองสยามจนทุกวันนี้ ครั้นไขน้ำคูเมืองออกหมดแล้ว ก็ให้กองทัพยกเข้าปล้นเมืองหลายครั้งแต่ไม่สำเร็จ ด้วยชาวเมืองต่อสู้บ้องกันเมืองเป็นสามารถ ครั้นนานวันเข้าก็เกิดอัตคัดสะเบียงอาหารในกองทัพ ด้วยแต่เดิมการมาเพียงจะตีเมืองหงสาวดี มิได้คิดจะขึ้นไปตีถึงเมืองตองอู สมเด็จพระนเรศวรทรงพยายามตีเมืองตองอูอยู่ ๒ เดือน จนถึงวาดันปี พ.ศ. ๒๑๔๓ เห็นรพดอดอยากซูบผอมถึงล้มตายก็มี ทั้งฝนก็ตกชุก จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับจากเมืองตองอู ข้างฝ่ายพระเจ้าตองอูก็ครั้นครามไม่กล้ายกกองทัพออกติดตาม เพราะที่ในเมืองตองอูก็อดอยากอิดโรยอยู่เหมือนกัน สมเด็จพระนเรศวรจึงอย่าทัพถอยมาโดยสะดวก เสด็จยกกองทัพกลับทางตรอกหม้อ โปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถแบ่งกองทัพแยกมาทางเมืองเชียงใหม่ เพื่อระงับเหตุวิวาทซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างพระเจ้าเชียงใหม่ กับ

พระยารามเดโชผู้เป็นข้าหลวงอยู่เมืองเชียงแสน แล้วสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาเมืองเมาะตะมะ ทรงตั้งพระยาทะละเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะว่ากล่าวหัวเมืองมอญทั้งปวง แล้วเสด็จยกกองทัพกลับพระนคร.

เมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถทรงระงับเหตุวิวาทโดยให้เจ้าเมืองน้อยใหญ่มาเฝ้าอ่อนน้อมยอมตามพระราชประสงค์ ก็เสด็จกลับคืนพระนคร.

สงครามครั้งที่สุดของสมเด็จพระนเรศวร พ.ศ. ๒๑๔๖ พระเจ้าอังวะมังถาดังขึ้นในเมืองอังวะ ทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่าพระเจ้าสีหสุธรรมราชา ตั้งหน้าแผ่อำนาจออกไปทางแคว้นไทยใหญ่ ตีเมืองไทยใหญ่ได้โดยลำดับมาจนถึงเมืองหน่าย ซึ่งเป็นเมืองขึ้นอยู่แก่ไทย พระเจ้าอังวะตีเมืองหน่ายได้แล้ว จะมาตีเมืองแสนหวี สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบก็ขัดเคือง สั่งให้เตรียมรี้พลจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ เข้ากองทัพจะเสด็จไปตีเมืองอังวะ ทรงยกกองทัพขึ้นไปทางเมืองเชียงใหม่ ให้สมเด็จพระเอกาทศรถยกกองทัพขึ้นไปทางเมืองฝาง ส่วนกองทัพหลวงยกไปทางเมืองหาง ครั้นเสด็จไปถึงเมืองหางตั้งค่ายประทับอยู่ทุกแห่ง สมเด็จพระนเรศวรทรงประชวรเป็นฉะดอกขึ้นที่พระพักตร์แล้วกลายเป็นบาดพิษพระอาการหนัก จึงโปรดให้ข้าหลวงไปเชิญสมเด็จพระเอกาทศรถมาเฝ้า สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมารักษาพยาบาลอยู่ ๓ วัน สมเด็จพระนเรศวรก็สวรรคตที่เมืองหางเมื่อวันจันทร์เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๔๘ พระชันษา ๕๑ ปี สมเด็จพระเอกาทศรถก็ดำรัสสั่งให้เลิกกองทัพทั้งปวง เชิญพระบรมศพกลับคืนมายังกรุงศรีอยุธยา.

ในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ได้มีฝรั่งชาติฮอลันดาเข้าทำการค้าขายในกรุงศรีอยุธยาเป็นครั้งแรก ราว พ.ศ. ๒๑๔๑.

สมเด็จพระเอกาทศรถ สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๗ ในเวลานั้นกรุงศรีอยุธยากำลังมีอำนาจเต็มเปี่ยม อาณาเขตก็กว้างขวางกว่าครั้งใด ๆ ที่แล้วมา และเป็นที่เกรงขามของประเทศที่ใกล้เคียงอยู่โดยรอบ ถึงแม้ว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จสวรรคตแล้ว ความยำเกรงก็ยังมีต่อสมเด็จพระเอกาทศรถ ด้วยพระเกียรติยศปรากฏว่าเป็นนักรบ ได้ทำสงครามเป็นคู่พระราชหฤทัยสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ต้นจนปลาย เพราะฉะนั้นเมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นผ่านพิภพจึงไม่มีใครคิดรุกรานเบียดเบียนทั้งภายนอกภายใน.

ทำนุบำรุงบ้านเมือง สมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงเห็นว่าไพร่บ้านพลเมืองทั้งหลายรู้สึกเบื่อหน่ายต่อการรบพุ่ง และประเทศเพื่อนบ้านก็พากันยำเกรงแล้ว จึงไม่ทรงคิดที่จะทำสงครามแผ่อำนาจออกไปอีก แต่ทางการภายในได้ทรงทำนุบำรุงให้ดีขึ้นหลายอย่าง เช่นบัญญัติวิธีการเสียส่วย (ส่งเงินช่วยราชการแทนแรง) อากรขนอน (ภาษีสินค้าร้อยชักสิบ) และอากรตลาด (ภาษีโรงร้าน) ทรงสร้างวัดวาอารามเพื่อเป็นอนุสรณ์สำหรับพระบรมเชษฐาธิราช สร้างพระพุทธรูปสำคัญของพระองค์ พระราชทานที่กัลปนาแก่คณะสงฆ์ เหล่านี้เป็นต้น.

อนึ่งในรัชกาลนี้ปรากฏว่ามีฝรั่งชาติอังกฤษเข้ามาตั้งทำการค้าขายในเมืองไทยเมื่อราว พ.ศ. ๒๑๕๕ และได้ทูลขอให้พระเจ้าแผ่นดินของตนมีพระราชสาส์นมาฝากผู้พวกพ่อค้าที่มาค้าขาย และจัดเครื่องราชบรรณาการมาถวาย สมเด็จพระเอกาทศรถได้ทรงรับทำนุบำรุงโดยทั่วถึงกัน ต่อมา

พวกชอบฉันดาได้ทำความชอบด้วยอาสาสงครามเป็นต้น จึงพระราชทานที่ให้ตั้งภูมิลำเนาทางริมฝั่งแม่น้ำฟากตะวันออก ตรงข้ามกับบ้านพวกโปรตุเกส.

ทางประเทศพะม่า พระเจ้าอังวะองค์ใหม่มีอำนาจขึ้น ได้ขยายอาณาเขตต์ลงมาในแดนมอญ และตีเอาเมืองทะวายซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทยไปด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๑ พระเจ้าอังวะเห็นไม่มีกองทัพไทยไปช่วยเมืองทะวาย เข้าใจว่าไทยอ่อนกำลังลง จึงยกกองทัพเลยลงมาตีเมืองตะนาวศรี แต่มาพบกองทัพไทยตั้งสะกัดอยู่ที่ทำข้ามลำน้ำตะนาวศรี ถูกกองทัพไทยอ้อมไปทางหลังกองทัพพะม่า ไปตัดไม้ล้มทับทางที่พะม่ายกมา พระเจ้าอังวะเห็นว่าไทยจะล้อมจับก็ตกพระทัย รีบให้ยกกองทัพกลับ ไปพบกองทัพไทยตั้งสะกัดอยู่ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ กองทัพพะม่าตีหักออกไปได้ พระเจ้าอังวะจึงรอดกลับไปเมืองเมาะตะมะ ไทยมีชัยชะนะที่เมืองตะนาวศรีแล้ว ก็ได้เมืองทะวายกลับคืนมาเป็นของไทยดังแต่ก่อน.

พะม่าตีเมืองเชียงใหม่ ถึง พ.ศ. ๒๑๕๗ ทางเมืองเชียงใหม่ซึ่งขึ้นอยู่แก่ไทยเกิดวุ่นวายกันในบ้านเมือง พระเจ้าอังวะเห็นเป็นโอกาสซึ่งจะแก้หน้าที่ต้องพ่ายแพ้แก่ไทยเมื่อคราวตีเมืองทะวาย ก็ยกกองทัพเข้ามาตีได้เมืองเชียงใหม่และเมืองลำปาง แต่พอพระเจ้าอังวะยกกองทัพกลับไปแล้ว ก็พอกองทัพไทยยกขึ้นไปถึงเพื่อจะช่วยเหลือ พวกเชียงใหม่ก็พากันกลับมาเข้ากับไทยช่วยกันขับไล่พะม่าที่เข้ามากำกับบ้านเมืองหนีกลับไปหมด เมืองเชียงใหม่และหัวเมืองในอาณาเขตต์ลานนาก็กลับมาเป็นของไทยอย่างเดิม.

สมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงราชย์มาได้ ๑๕ ปี ก็สิ้นชนมพรรคเมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๓.

สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ สมเด็จพระเอกาทศรถมีเจ้าฟ้าราชโอรส ๒ พระองค์

พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าสุทัศน์ พระราชบิดาทรงสถาปนาเป็นที่พระมหาอุปราช แต่ทิวงคตเสียก่อนสมเด็จพระเอกาทศรถราชโอรสพระองค์น้อยทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ จึงได้รับราชทายาทขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๓.

นอกจากเจ้าฟ้าราชโอรสทั้งสองพระนามทั้งสองพระองค์นั้นแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถมีราชโอรสอันเกิดด้วยพระสนมอีก ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงตั้งเป็นที่พระอินทราชา ทรงผนวชอยู่ พระองค์กลางเป็นที่พระศรีศิลป์ พระองค์น้อยได้เป็นที่พระองค์ทอง.

สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์มีพระอัธยาศัยอ่อนแอ ปราศจากความสามารถ เมื่อได้ขึ้นครองราชสมบัติ ข้าราชการก็ไม่ยำเกรง มีแต่คนเกลียดชังโดยมาก ทรงราชย์อยู่ได้ไม่ถึงปี ก็ถูกข้าราชการกำจัดจากราชสมบัติในปี พ.ศ. ๒๑๖๓ นั่นเอง.

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เมื่อกำจัดสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์แล้ว ข้าราชการก็พร้อมกันทูลอันเชิญพระอินทราชาให้ลาผนวชเสด็จขึ้นผ่านพิภพเมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๓ ราชาภิเษกทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ทรงราชย์เมื่อพระชันษาได้ ๒๙ ปี ขณะเมื่อพระเจ้าทรงธรรมขึ้นทรงราชย์ พวกญี่ปุ่นซึ่งเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ในเมืองไทยพากันโกรธแค้นว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแย่งราชสมบัติจากสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ ถึงกับคุมสมัครพรรคพวกจะเข้าไปทำร้ายสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่ทหารไทยมีพระมหาอำมาตย์เป็นหัวหน้าป้องกันรักษาพระองค์ไว้ได้ และได้ฆ่าฟันญี่ปุ่นล้มตายแตกหนีไป สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงตั้งพระมหาอำมาตย์

ผู้มีความชอบให้เป็นพระยาศรีวรวงศ์ ผู้ซึ่งต่อมาได้เป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์ปราสาททองอันจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า.

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นนักปราชญ์ ทรงรอบรู้วิชาการในสมัยนั้นหลายอย่าง ทั้งทรงเคารพในพระพุทธศาสนาและประพฤติราชธรรมมั่นคง แต่ว่าไม่โปรดที่จะทำศึกสงครามจึงได้เป็นไมตรีกับประเทศต่าง ๆ เช่น อังกฤษ, ฮอลันดา, พะม่า, และญี่ปุ่น ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้รับความสุขสบาย จนเป็นเหตุให้กำลังทหารอ่อนลง กรุงกัมพูชาซึ่งเคยขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยามาแต่ก่อน เป็นกบฏแข็งเมืองขึ้น ก็ปราบปรามไม่ได้จนตลอดรัชกาล เลยเป็นเหตุให้ประเทศลานนามีเมืองเชียงใหม่เป็นต้น กลับเป็นอิสระขึ้นอีกทางหนึ่งด้วย.

อนึ่งในรัชกาลนี้ปรากฏว่าพวกฮอลันดาได้ทำความชอบเป็นที่โปรดปรานแก่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม จึงได้พระราชทานที่ทางปากน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตรงริมคลองบางปลากดข้างเหนือเมืองสมุทรปราการให้สร้างเป็นสถานที่ไว้สินค้าอีกแห่งหนึ่ง เรียกชื่อว่าเมืองแอมสเตอร์แดมใหม่ (เดี๋ยวนี้น้ำเซาะพังลงไปหมดแล้ว).

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงราชย์อยู่ ๙ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๑

สมเด็จพระเชษฐาธิราช เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตแล้ว การรับรัชทายาทเกิดเกี่ยงแย่งถึงกับฆ่าฟันกัน ในระหว่างข้าราชการที่เป็นพรรคพวกของพระเชษฐาราชโอรสสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีพระยาศรีวรวงศ์เป็นตัวตั้งตัวดีฝ่ายหนึ่ง กับพรรคพวกของพระศรีศิลป์ราชอนุชาสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ในที่สุดพระเชษฐาได้ขึ้นครองราช

สมบัติ ทรงพระนามว่าพระเชฏฐาธิราช ครั้นจับพระศรีศิลป์มาได้ก็ให้ลำเร็จโทษเสีย แล้วทรงเลื่อนพระยาศรีวรวงศ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์.

ครั้นสมเด็จพระเชฏฐาธิราชทรงราชย์มาได้ปีเศษ มีเหตุเกิดขึ้นด้วยเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ทำการปลงศพมารดา มีข้าราชการไปช่วยในงานนั้นมาก สมเด็จพระเชฏฐาธิราชทรงระแวงพระทัยว่าเจ้าพระยากลาโหมจะคิดกบฏ เพราะมีคนนับหน้าถือตามาก จึงมีพระราชประสงค์จะกำจัดเสีย แต่ความทราบไปถึงเจ้าพระยากลาโหมก่อน เป็นเหตุให้เจ้าพระยากลาโหมคิดน้อยใจจึงประกาศแก่คนทั้งหลายว่า ตัวเป็นคนซื่อตรงต่อแผ่นดินกลับต้องหาว่าเป็นกบฏ เมื่อเช่นนั้นแล้วก็จะต้องกบฏให้สมดังที่ต้องถูกกล่าวหา ครั้นแล้วก็ยกสมัครพรรคพวกเข้าไปในพระราชวัง จับสมเด็จเชฏฐาธิราชลำเร็จโทษเสีย เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๓.

สมเด็จพระเชฏฐาธิราชครองราชสมบัติอยู่ได้ ๑ ปีกับ ๗ เดือน.

สมเด็จพระอาทิตยวงศ์ เมื่อได้ปลงพระชนม์สมเด็จพระเชฏฐาธิราชแล้ว พวกข้าราชการจะมอบเวนราชสมบัติให้แก่เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ แต่เจ้าพระยากลาโหมไม่รับ อ้างว่าไม่ได้ทำการเพื่อแย่งชิงราชสมบัติ ทั้งเชื้อวงศ์กษัตริย์ก็ยังมีอยู่ จึงยกพระอาทิตยวงศ์ราชอนุชาของสมเด็จพระเชฏฐาธิราชพระชันษาได้ ๑๐ ขวบขึ้นครองราชสมบัติ ส่วนเจ้าพระยากลาโหมเป็นผู้ลำเร็จราชการแผ่นดิน.

สมเด็จพระอาทิตยวงศ์ยังทรงพระเยาว์ก็เอาแต่เที่ยวเล่นหัวตามอำเภอพระหฤทัยที่เป็นทารก ไม่นำพารักษาพระเกียรติยศ ครั้นสมเด็จพระอาทิตยวงศ์ทรงราชย์มาได้เดือนเศษ ข้าราชการจึงพากันไปร้องต่อเจ้าพระยากลาโหมให้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินเสียเอง เพราะ

ในเวลานั้นเท่ากับมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ องค์ ถ้านานไปเกรงจะเป็นเหตุให้เกิดอันตรายแก่บ้านเมือง เจ้าพระยากลาโหมก็รับอัญเชิญ จึงให้ปลดสมเด็จพระอาทิตยวงศ์ออกเสียจากราชสมบัติในปี พ.ศ. ๒๑๗๓ นั้น เป็นอันสิ้นสุดราชวงศ์สุโขทัย ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยามาเพียงสมเด็จพระอาทิตยวงศ์เท่านั้นเอง.

พระเจ้าปราสาททอง เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ขึ้นครองราชสมบัติ ราชาภิเษกทรงพระนามว่า พระเจ้าปราสาททอง เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๓ นับเป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์ปราสาททอง ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาสืบไป.

พระเจ้าปราสาททองเดิมเป็นบุตรของพระยาศรีธรรมาธิราช ผู้เป็นพี่ของพระชนนีพระเจ้าทรงธรรม มีเรื่องราวเล่ากันว่า วันหนึ่งสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อยังเป็นพระมหาอุปราช ได้เสด็จประพาสทางลำน้ำ มาถึงเกาะบางปะอิน ฝนพายุใหญ่ เรือพระที่นั่งล่ม ต้องเสด็จขึ้นอาศัยชาวบ้านอยู่ที่เกาะบางปะอิน ได้ทอดพระเนตรเห็นกุลธิดาคนหนึ่งเป็นที่ชอบพระหฤทัย จึงขอมาเลี้ยงเป็นบาทบริจาร์ มีพระโอรสพระองค์หนึ่งคือพระเจ้าทรงธรรม แล้วจึงชุบเลี้ยงญาติวงศ์ของนางนั้นต่อมา พระเจ้าปราสาททอง มีนามเดิมซึ่งคนทั้งหลายมักเรียกว่าพระองค์ใด เกิดในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อราวปีขาล พ.ศ. ๒๑๔๓ ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ได้เข้ามาเป็นมหาดเล็กรับราชการใกล้ชิดพระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังเป็นเด็ก พออายุได้ ๑๗ ปีก็เลื่อนเป็นจมื่นศรีสรรักษ หัวหมื่นมหาดเล็ก จมื่นศรี ฯ เป็นคนฉลาดเฉลียวและใจคอกล้าหาญ แต่ชอบไปข้างทางนักเลง มักหาเหตุวิวาทกับผู้อื่นเนือง ๆ ครั้งหนึ่งไปดูแรกนาขวัญ เกิดวิวาทกับพวกพระยาแรกนา สมเด็จพระเอกาทศรถ

ทรงพระพิโรธ ตำรัสสั่งให้ข้าหลวงไปเอาตัว แต่จมื่นศรี ฯ ซ่อนตัวอยู่ในวัด ไม่ได้ตัวมาถวาย สมเด็จพระเอกาทศรถจึงรับสั่งให้เอาพระยาศรีธรรมาธิราชผู้เป็นบิดามาขังเป็นตัวจำนำ จมื่นศรี ฯ เข้ามาสารภาพผิดและรับสั่งให้จำไว้ ๕ เดือน เจ้าจอมณีจันทร์ซึ่งเป็นพระชายาของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทูลขอโทษ จึงโปรดให้พ้นโทษ ออกรับราชการตามเดิมมาจนตลอดรัชกาล ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ได้เลื่อนเป็นพระมหาอำมาตย์ เมื่อพระเจ้าทรงธรรมเสด็จขึ้นผ่านพิภพ พระมหาอำมาตย์ได้กระทำความชอบคือเป็นหัวหน้าทหารไทยปราบปรามพวกญี่ปุ่น ซึ่งคุมสมัครพรรคพวกเข้าทำร้ายสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมดังกล่าวแล้ว จึงทรงเลื่อนพระมหาอำมาตย์ขึ้นเป็นพระยาศรีวรวงศ์ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก.

ครั้นพระเจ้าทรงธรรมทรงราชย์มาได้ ๗ ปี ก็ประชวรพระยาการหนักเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๐ ทรงปรารภถึงการที่จะสืบพระราชวงศ์ ด้วยครั้งนั้นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คือสมเด็จพระเชษฐาธิราชยังทรงพระเยาว์พระชนมายุเพียง ๑๔ ปี พระเจ้าทรงธรรมใคร่จะให้ราชโอรสนั้นเป็นรัชทายาท แต่ยังกลัวพระศรีศิลป์ราชอนุชาซึ่งดาอยู่ทรงผนวชอยู่ เกรงว่าบรรดาข้าราชการทั้งปวงจะมิพร้อมใจกัน จึงโปรดให้พระยาศรีวรวงศ์เชิญกระแสรับสั่งออกมาปรึกษาในที่ประชุมข้าราชการ บรรดาข้าราชการก็แสดงความเห็นแตกต่างกันเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นว่า ควรจะโปรดให้พระราชโอรส อีกฝ่ายหนึ่งมีเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม พระยาท้ายน้ำ พระยาธรรมไตรโลกกับขุนนางแขกคือพระศรีเนาวรัตน์ และพระอุพาหเหล่านี้เป็นต้น ออกความเห็นว่าพระราชโอรสยังทรงพระเยาว์นัก

จะว่าราชการบ้านเมืองยังไม่ได้ ควรโปรดให้พระศรีศิลป์ครองราชสมบัติก่อน พระเจ้าทรงธรรมทรงทราบว่าข้าราชการทั้งปวงไม่นิยมในพระราชโอรสพร้อมกัน จึงตำรัสสั่งเป็นความลับให้พระยาศรีวรวงศ์เป็นผู้อุปการะพระราชโอรสและให้คิดอ่านหากำลังวังชาไว้ให้พอป้องกัน พระยาศรีวรวงศ์จึงเกลี้ยกล่อมได้สมัครพรรคพวกผู้ซึ่งเต็มใจจะเข้ากับพระราชโอรสเป็นอันมาก.

ครั้นถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๗๑ พระเจ้าทรงธรรมสวรรคต พระยาศรีวรวงศ์จึงเชิญพระเชฏฐาเด็จออกขุนนาง ให้ข้าราชการทั้งปวงถวายบังคมและถือน้ำกระทำสัตย์ถวาย ครั้นแล้วก็สั่งให้จับเจ้าพระยามหาเสนาและข้าราชการที่ไม่เห็นชอบด้วยแต่ก่อนเอาตัวไปประหารชีวิตเสีย เมื่อปราบปรามพวกขุนนางแล้ว สมเด็จพระเชฏฐาธิราชจึงทรงตั้งพระยาศรีวรวงศ์เป็นเจ้าพระยามหาเสนา เสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม หรือเรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่า เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ครั้นสมเด็จพระเชฏฐาธิราชครองราชสมบัติมาได้ปีเศษ มีเหตุเกิดขึ้นด้วยเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์จัดการปลงศพมารดา ทำเป็นการใหญ่โตหลายวัน ข้าราชการพากันไปช่วยมาก ไม่มีข้าราชการเข้าเฝ้าเต็มตามตำแหน่ง ทั้งนี้เป็นเหตุให้เกิดขัดใจกันขึ้นกับสมเด็จพระเชฏฐาธิราช ที่สุดเจ้าพระยากลาโหมคุมพรรคพวกเข้าไปจับพระเชฏฐาธิราชปลงพระชนม์เสีย แล้วมอบราชสมบัติให้แก่สมเด็จพระอาทิตยวงศ์ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น.

ในปีที่พระเจ้าปราสาททองขึ้นครองราชย์ทางประเทศพะม่า พระเจ้าสุทโธธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติ ได้ปราบปรามหัวเมืองไทยใหญ่และ

ต่ได้บ้านเมืองลงมาโดยลำดับจนถึงเชียงใหม่ ซึ่งตั้งแข็งเมืองเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่ไทยในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม พะม่าทราบว่ากรุงศรีอยุธยาไม่ได้เกี่ยวข้องป้องกันเมืองเชียงใหม่อย่างแต่ก่อนแล้ว เห็นได้ทีจึงยกกองทัพเข้าตีเมืองเชียงใหม่ พระยาเชียงใหม่ต่อสู้ไม่ไหวก็เสียเมืองแก่พะม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๓ หัวเมืองทั้งปวงเขตต์ลานนาก็กลับขึ้นกับพะม่าอีก.

ต่อมาเมืองตานี เป็นกบฏ คบคิดกับแขกที่ปลายแหลมมะลายู มาตีเมืองส่งขลาเมืองพัทลุง ต้องรบพุ่งปราบปรามอยู่หลายปีจึงได้คืนมา แล้วยกกองทัพออกไปปราบปรามเมืองเขมรจนได้กรุงกัมพุชามาขึ้นแก่ไทยดังแต่ก่อน.

พระเจ้าปราสาททอง ครองราชสมบัติอยู่ ๒๕ ปี เมื่อประชวรหนัก ทรงมอบราชสมบัติประทาน เจ้าฟ้าไชยราชโอรสพระองค์ใหญ่ แล้วเสด็จสวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๑.

สมเด็จเจ้าฟ้าไชย ขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๑ ทรงราชย์อยู่ได้ ปี ๑ พระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าอากับพระนารายณ์พระอนุชาช่วยกันจับปลงพระชนม์เสีย ในปี พ.ศ. ๒๑๗๑.

สมเด็จพระศรีสุธรรมราชา เมื่อได้ปลงพระชนม์สมเด็จเจ้าฟ้าไชยแล้ว พระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติอยู่ได้ ๓ เดือน เกิดวิวาทกับพระนารายณ์ ซึ่งทรงตั้งเป็นพระมหาอุปราช โดยเหตุที่สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาทรงกระทำการมิดีมิร้ายต่อพระราชกัลยาณีซึ่งเป็นราชนัดดาและเป็นกนิฏฐาของพระนารายณ์ ๆ ทรงขัดเคือง จึงคุมพรรคพวกเข้าไปในวัง ถึงกับได้เกิดรบ

กันขึ้นเป็นศึกกลางเมือง ที่สุดพระนารายณ์ชนะจับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาได้ให้สำเร็จโทษเสียในปี พ.ศ. ๒๑๙๙.

สมเด็จพระนารายณ์ เสด็จขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๙๙ จัดว่าเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งพระองค์หนึ่งในจำนวนกษัตริย์ที่ครองกรุงศรีอยุธยา มีพระปรีชาสามารถในการปกครอง ขณะเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ครองราชย์ ปรากฏว่ายังมีศัตรูอยู่ทั้งในพระราชวงศ์และข้าราชการ ต้องชำระสะสางกำจัดศัตรูภายในและเปลี่ยนตัวข้าราชการเก่าเสียเป็นอันมาก แต่ข้าราชการที่ตั้งขึ้นใหม่ซึ่งปรากฏว่าสามารถมีหลายคน เช่น เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ชุนเหล็ก) พระเพทราชาข้าหลวงเดิมอันเป็นลูกพระนมทั้ง ๒ คน และข้าราชการอื่นที่เป็นไทยบ้าง เป็นเชื้อสายหรือเป็นชาวต่างประเทศก็มีศาสนาอื่นก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก.

ในรัชกาลนี้ ทางเมืองเชียงใหม่ซึ่งตกไปเป็นเมืองขึ้นของพะม่าแต่ครั้งรัชกาลพระเจ้าสุทโธธรรมราชาเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๑ มีเหตุเกิดขึ้น พระเจ้าสุทโธธรรมราชาสวรรคตในปี พ.ศ. ๒๑๗๑ มังรากยอซวาราชอนุชาขึ้นพระชนม์เสียก่อน ราชสมบัติจึงได้แก่มังเรนันทมิตรราชบุตร เมื่อราชาภิเษกแล้วทรงพระนามว่าพระเจ้าสิริธรรมราชา ทรงราชย์ต่อมาจนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ใน พ.ศ. ๒๒๐๓ พวกย่อยกทัพลงมาตีเมืองพะม่าและมีข่าวมาถึงเมืองเชียงใหม่ว่า ย่อจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่อีกทางหนึ่ง พระยาเชียงใหม่จึงขอให้พระเจ้าอังวะสิริธรรมราชายกทัพมาช่วย ครั้นย่อยกไปถึงเมืองพะม่า พระเจ้าอังวะเห็นเป็นศึกใหญ่หลวง ก็เรียกกองทัพที่จะมาช่วยเมืองเชียงใหม่ให้กลับไปช่วยรักษาพระนคร.

ตีเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายพระยาเชียงใหม่ครั้นกองทัพเมืองอังวะกลับไปแล้ว ก็หวาดหวั่นคาดว่าเมืองอังวะคงจะเสียแก่ย่อ จะหมายพึ่งพะม่าต่อไปไม่ได้

จึงแต่งให้แสนสุรินทร์ไมตรีเป็นทูตมาขออ่อนน้อมยอมเป็นข้ากรุงศรีอยุธยา และขอกองทัพขึ้นไปช่วยรบช่วยรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ ขณะนั้นสมเด็จพระนารายณ์ทรงราชย์มาได้ ๔ ปี ทรงดำริว่าเป็นโอกาสจะได้เมืองเชียงใหม่มาเป็นของไทยดังแต่ก่อน จึงเสด็จยกทัพหลวงขึ้นไป ให้แสนสุรินทร์ไมตรีเป็นคนนำทัพ.

ครั้นพวกข่อเข้าตั้งล้อมเมืองอังวะอยู่ได้แล้ว ก็ได้พยายามตีหลายครั้งแต่ไม่สำเร็จจนสะเบียงอาหารในกองทัพขาดแคลน จึงเลิกทัพกลับไป พระยาเชียงใหม่ทราบว่า พะม่ามีชัยชะนะก็ตกใจกลัว รีบให้คนเร่งลอบลงมาบอกให้แสนสุรินทร์ไมตรีหลบหนีจากกองทัพไทยในระหว่างที่ยกมากลางทาง สมเด็จพระนารายณ์เสด็จยกกองทัพไปถึงเมืองพิษณุโลกทรงทราบว่า พระยาเชียงใหม่กลับใจไม่สวามิภักดิ์ก็ทรงขัดเคือง จึงให้พระยาสีหราชเดโชไชยกับเจ้าพระยากลาโหมยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ แต่กำลังที่ยกไปน้อยนัก ไม่สามารถจะตีเมืองเชียงใหม่ได้ สมเด็จพระนารายณ์ก็รับสั่งให้เรียกกองทัพกลับมาเมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๔.

ในปี พ.ศ. ๒๒๐๔ นั้นเองทางเมืองอังวะเกิดจลาจลขึ้น พระเจ้าแปรราชอนุชาพระเจ้าอังวะเข้าปล้นพระราชวัง จับพระเจ้าอังวะปลงพระชนม์เสีย แล้วขึ้นครองราชย์ปัติราชาภิเษกทรงพระนามว่า พระเจ้ามหาสีหสุรสุธรรมราชา ข่าวที่เกิดจุ้นวายในเมืองพะม่าทราบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕ สมเด็จพระนารายณ์ทรงเห็นโอกาสที่จะไปตีเมืองเชียงใหม่ได้ จึงตั้งให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี(ชุนเหล็ก)เป็นแม่ทัพคุมพล ๔๐,๐๐๐ ขึ้นไปตีเชียงใหม่ ครั้นแล้วสมเด็จพระนารายณ์ก็เสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวน ๖๐,๐๐๐ ตามขึ้นไปอีกทัพ ๑.

เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ขุนเหล็ก) ยกขึ้นไปตีเมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูนไปเป็นลำดับ แล้วก็ยกขึ้นไปตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ แต่พวกเมืองเชียงใหม่พยายามป้องกันรักษาเมืองไว้เป็นสามารถ ยังตีเอาไม่ได้ พอกองทัพสมเด็จพระนารายณ์ยกขึ้นไปถึง จึงพร้อมกันเข้าปล้นทุกด้านก็เข้าเมืองเชียงใหม่ได้ จับได้พระยาเชียงใหม่กับท้าวพระยาอื่นๆ อีกเป็นอันมาก เมื่อได้เมืองเชียงใหม่แล้ว กองทัพพะม่าเมืองอังวะยกมาเพื่อจะช่วยตีเอาเมืองคืน แต่ถูกกองทัพไทยที่ซุ่มอยู่นอกเมืองยกเข้าตีกระหนาบจนต้องแตกหนีกลับไป.

เมื่อยกกองทัพกลับจากเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระยานารายณ์ให้เชิญพระพุทธรูปอันทรงพระนามว่า พระพุทธสิหิงค์ ซึ่งเป็นสมบัติของสมเด็จพระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัย กลับคืนมากรุงศรีอยุธยาด้วย.

รบพะม่าที่ไทรโยก ถึง พ.ศ. ๒๒๐๒ พวกมอญเมืองเมาะตะมะเป็นกบฏต่อพะม่า พร้อมใจกันปล้นเมืองเมาะตะมะ และจับเอาเจ้าเมืองจำไว้ พะม่าเกณฑ์กองทัพเมืองหงสาวดีลงมาปราบปราม พวกมอญเห็นสู้ไม่ได้ก็ทิ้งเมืองเมาะตะมะอพยพครอบครัวคนประมาณ ๑๐,๐๐๐ เศษ เข้ามาอาศัยพึ่งบารมีกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนารายณ์ทรงรับไว้และให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านสามโคกปลายเขตต์จังหวัดกรุง ฯ.

พระเจ้าอังวะสงสัยว่าไทยให้ที่ท้ายอุดหนุนมอญให้เป็นกบฏ จึงจัดกองทัพยกมาจะแย่งเอาพวกมอญคืน สมเด็จพระนารายณ์ให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ขุนเหล็ก) ยกกองทัพไปต่อสู้พะม่าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ และให้พระยาสีหราชเดโชไชย ซึ่งยังอยู่ที่เชียงใหม่ยกกองทัพลงมาช่วยอีกทัพหนึ่ง กองทัพพะม่ายกลงมาตั้งอยู่ที่เมืองไทรโยก ถูกกองทัพเจ้าพระยา

โกษาธิบดี (ขุนเหล็ก) กับพระยาสีหราชเดโชไชยโอบตีกระหนาบแตกยับเยินไป ทั้งช้างม้าศัสตราวุธและสะเบียงอาหารได้เป็นอันมาก กองทัพไทยรวบรวมระเดยและสิ่งของแล้วยกกลับเข้ามากรุงศรีอยุธยา.

ตีเมืองพะม่า เหตุที่ไทยยกไปตีเมืองพะม่าครั้งนี้ เพราะพะม่าบังอาจยกกองทัพตามครัวมอญมาตีเมืองไทยก่อน จึงไปตีพะม่าเป็นการตอบแทนบ้าง สมเด็จพระนารายณ์มีรับสั่งให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ขุนเหล็ก) เป็นแม่ทัพใหญ่คุมกองทัพจำนวนพลประมาณ ๖๐,๐๐๐ ยกไป ๓ ทาง คือ พระยารามเดโชคุมกองทัพเมืองเชียงใหม่ไปทางเมืองผาปูนทาง ๑ พระยากำแพงเพ็ชรคุมกองทัพหัวเมืองเหนือยกไปทางด่านแม่ละเมาทาง ๑ เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ขุนเหล็ก)เป็นแม่ทัพใหญ่ พระยาสีหราชเดโชไชยเป็นนายทัพหน้า ยกไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทาง ๑ กองทัพทั้งปวงยกไปประชุมกันที่เมืองเมาะตะมะเมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๗ ขณะนั้นพวกมอญพากันมาเข้ากับไทยเสียเป็นอันมาก กองทัพไทยตีหัวเมืองรายทางได้โดยง่าย เมื่อได้เมืองจิตตอง เมืองสิเรียม เมืองร่างกุ้งแล้ว จึงจัดกองทัพเรือขึ้นไปตีเมืองหงสาวดี เมืองแปร ได้เป็นลำดับไป.

ฝ่ายพระเจ้าอังวะได้สั่งให้มังจาเดราชบุตรคุมกองทัพลงมาตั้งต่อสู้ไทยอยู่ที่เมืองพุกาม ครั้นกองทัพไทยยกขึ้นไปถึง มังจาเดให้กองทัพพะม่ายกมาตี ได้รบกันกลางแปลงหลายครั้ง พะม่าสู้ไทยไม่ได้ต้องถอยหนีไปทุกที ด้วยพระยาสีหราชเดโชไชยนายทัพหน้าเข้มแข็งในการศึกนัก มังจาเดจึงให้รักษาค่ายมั่นไว้ไม่ออกไปรบกลางแปลงอีก พระยาสีหราชเดโชไชยได้พยายามเข้าปล้นค่ายพะม่าหลายครั้ง ถูกอุบายพะม่าจับตัวไปคุมขังไว้ครั้งหนึ่ง แต่หนีออกมาได้.

เจ้าพระยาโกษาฯ (ขุนเหล็ก) ตั้งล้อมเมืองพุกามอยู่จนเข้าปี พ.ศ. ๒๒๐๗ ตีเมืองไม่ได้ ระเบียงอาหารก็อัดคับเข้าทุกที จึงออกอุบายทำเป็นถอยทัพไปซุ่มอยู่ พะม่าไม่ทราบอุบายยกกองทัพออกตามตี ถูกกองทัพไทยตีกระหนาบเอาแตกยับเยินกลับไป ครั้นแล้วกองทัพไทยก็ยกกลับพระนคร พะม่าเกรงจะเป็นอุบายอีกก็ไม่กล้ายกตามออกมา.

เหตุการณ์ภายในและติดต่อกับต่างประเทศ หลังจากไทยไปตีเมืองพะม่าครั้งสุดท้ายดังกล่าวแล้วนั้น ไทยกับพะม่าก็ไม่ได้รบพุ่งกันอีกจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์และทั้งรัชกาลต่อ ๆ มาเป็นเวลานานถึง ๗๕ ปี แต่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์แม้ว่าจะได้หยุดการกระทำสงครามแล้ว เหตุการณ์ภายในบ้านเมืองมีข้อเกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศหลายอย่าง เนื่องจากในรัชกาลนี้ ไทยได้ทำการค้าขายกับต่างประเทศเจริญถึงที่สุด ซึ่งได้เคยมีในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ชาวต่างประเทศทั้งจีนจามแขกฝรั่งที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยก็มากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน จึงเป็นปัจจัยให้เกิดเหตุสำคัญ ๆ แก่บ้านเมืองหลายครั้งหลายคราว ถ้าหากสมเด็จพระนารายณ์ไม่ทรงพระปรีชาสามารถ ก็จะปกครองบ้านเมืองไว้ได้โดยยาก ด้วยเหตุนี้ทั้งไทยและชาวต่างประเทศจึงยกย่องสมเด็จพระนารายณ์ว่าเป็นมหาราชพระองค์หนึ่ง.

ในจำพวกฝรั่งต่างชาติที่มาทำการค้าขายทางทะเลนอกนั้น ชาวโปรตุเกสเป็นผู้มาถึงก่อน และเข้ามาทำการค้าขายถึงเมืองไทยในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เมื่อราว พ.ศ. ๒๐๖๑ พวกฮอลันดาเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระเชษฐาราว พ.ศ. ๒๑๕๑ พวกอังกฤษเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถราว พ.ศ. ๒๑๕๕ แต่ฝรั่งเศสเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ราว พ.ศ. ๒๒๐๕ และได้เป็นไมตรีกันสนิทกว่าฝรั่งชาติอื่น.

เหตุที่ไทยจะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสนั้น เป็นด้วยโป๊ปที่กรุงโรมต้องการจะแผ่ศาสนาคริสตังลัทธิโรมันคาโธลิคให้รุ่งเรือง ทางประเทศตะวันออกจึงทูลขอความช่วยเหลือพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ เจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ซึ่งในเวลานั้นมีอานุภาพยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่น ๆ ที่ถือลัทธิโรมันคาโธลิคด้วยกัน พระเจ้าหลุยจึงทรงรับธุระแล้วเลือกสรรบาดหลวงฝรั่งเศส ๖ รูป ตั้งเป็นบิชอบคือบิชอบเบรีธรูป ๑ บิชอบเดลิโอโปลิสรูป ๑ บิชอบเมเตโลโปลิสรูป ๑ กับบาดหลวงและฤหัสถ์เป็นบริวารอีกหลายคน ให้ออกมาตรวจดูว่าควรจะจัดการกู้ศาสนาทางตะวันออกอย่างไรดี พวกบาดหลวงฝรั่งเศสออกเดินทางมาหลายปีถึงมรณภาพเสียกลางทาง รูป ๑ เหลืออีก ๕ รูปกับบริวารได้เข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕ เห็นว่าเมืองไทยเหมาะที่จะตั้งทำการแผ่ศาสนาดีกว่าประเทศอื่น ๆ เพราะรัฐบาลไทยไม่รังเกียจกีดกันการถือศาสนาอื่น ๆ ก็อาศัยอยู่กับพวกคริสตัง (ซึ่งเป็นพวกโปรตุเกส) ที่ในกรุงศรีอยุธยาตั้งต้นเรียนภาษาไทยและประพฤติการสงเคราะห์แก่คนทั้งหลายด้วยประการต่าง ๆ เพื่อจะให้คนทั้งหลายชอบพอและเกิดความนิยม.

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ กรมพระคลังสินค้าจัดการเพิ่มเติมขึ้นอย่างหนึ่ง คือ ให้ต่อเรือกำปั่นหลวงขึ้นหลายลำ ประสงค์จะบรรทุกสินค้าของหลวงไปขายเองถึงเมืองจีนและญี่ปุ่น แต่ก่อนนั้นพวกฝรั่งไปค้าขายถึงเมืองญี่ปุ่นไม่ได้ เพราะญี่ปุ่นรังเกียจว่าฝรั่งไปเที่ยวชักชวนให้พลเมืองเข้ารีตถือศาสนาคริสตัง ภายหลังพวกฮอลันดาพยายามไปแสดงแก่ญี่ปุ่นว่า มิได้ถือศาสนาโรมันคาโธลิค (พวกฮอลันดาถือลัทธิโปรเตสแตนต์) ญี่ปุ่นเลยเข้าใจว่า ฮอลันดามิได้ถือศาสนาคริสตัง ก็อนุญาตให้เข้าไปค้าขายถึงเมืองญี่ปุ่นได้ตั้งแต่เมื่อปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ครั้น

พวกฮอลันดาทราบว่ารัฐบาลไทยจะเอาสินค้าไปขายแข่งขันก็ไม่พอใจ ถือตัวว่ามีกำลังมากกว่า พอไทยติดรบพะม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๗ เห็นเป็นโอกาส ก็หาเหตุตั้งวิวาทให้เรือรบเที่ยวทำลายเรือของพระคลังสินค้าเสียบ้าง จับเอาไปบ้าง แล้วให้กองทัพเรือมาปิดปากน้ำเจ้าพระยา ฝ่ายไทยไม่ทันรู้ตัว และเห็นเสียทีก็รีบทำสัญญาปรองดองกับฮอลันดาว่าจะไม่ค้าขายแข่งขันพวกฮอลันดาทางตะวันออก เหตุการณ์ก็เป็นอันสงบไป.

เมื่อพวกฮอลันดามาทำพิษสงขึ้นเช่นนั้น สมเด็จพระนารายณ์ก็ไม่ไว้พระทัยพวกฝรั่ง ทรงพระราชดำริว่า กรุงศรีอยุธยาอยู่ใกล้ทะเลนัก ข้าศึกอาจจะเอาเรือกำลังรบเข้ามาถึงได้ จึงให้สร้างเมืองลพบุรีขึ้นเป็นราชธานีอีกแห่งหนึ่ง สำหรับไว้เป็นที่ตั้งต่อสู้ข้าศึกซึ่งจะมาจากทางทะเล และสร้างป้อมปราการที่เมืองชนบุรี เมืองนนทบุรี ให้เป็นที่กีดกันข้าศึกในระยะที่จะยกขึ้นมาถึงกรุงฯ ด้วย.

ขณะนั้นพวกบาดหลวงฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงศรีอยุธยาได้ ๓ ปี ฝรั่งเศสไม่เข้ากับฮอลันดา เพราะถือลัทธิศาสนาต่างกัน เห็นเป็นโอกาสที่จะเข้ากับไทยได้สนิท จึงให้บาดหลวงคนหนึ่งชื่อโทมาสเป็นผู้มีความรู้วิชาสร้างป้อมปราการไปหาเจ้าพระยาโกษาฯ (ขุนเหล็ก) รับอาสาช่วยราชการที่จะสร้างป้อมปราการที่เมืองลพบุรี สมเด็จพระนารายณ์ต้องพระทัยในแบบแผนของบาดหลวงโทมาส จึงพระราชทานบ้านเรือนให้อยู่ในพระนคร และโปรดให้สร้างโรงสวดพระราชทานในบ้านนั้นด้วย บิชอบเบริชซึ่งเป็นหัวหน้าในเวลานั้น เห็นสมเด็จพระนารายณ์ทรงเมตตาบาดหลวงโทมาส และไม่ทรงรังเกียจศาสนาคริสตัง จึงจัดคนให้ไปทูลขอพระราชศาสน์พระเจ้า

หลุยที่ ๑๔ ให้มีมายังสมเด็จพระนารายณ์เพื่อฝากฝังพวกฝรั่งเศสที่มาอาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนารายณ์ทรงเห็นว่าถ้าเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสก็จะเป็นการป้องกันมิให้พวกฮอลันดาถือดีมาเบียดเบียนอีก ก็ทรงยินดีรับทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ต่อไป ในระหว่างนั้น พวกอังกฤษซึ่งกำลังเจริญการค้าขายอยู่ทางตะวันตกของประเทศสยาม เห็นพวกฮอลันดาแข็งขึ้นแก่ไทยได้ ก็จะทำตามอย่างฮอลันดาบ้าง ถึงกับจะคิดยึดเอาเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดซึ่งเป็นเมืองท่าค้าขายของไทยทางตะวันตก แต่ประจวบกับไทยได้เป็นไมตรีกับฝรั่งเศส ก็มิกล้าจะมารุกรานไทย เมื่อพวกฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงศรีอยุธยาแล้วเป็นเวลา ๑๓ ปี ก็มีวิชเยนทร์เข้ามารับราชการและได้ชักโยงให้ไทยเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นอีก.

ประวัติของวิชเยนทร์นั้นว่าเป็นคนชาติกรีก ชื่อคอนสแตนติน นามสกุล เยรากี ได้ไปรับจ้างเป็นลูกเรืออังกฤษออกมาค้าขายทางตะวันออก ตั้งแต่อายุ ๑๖ ปี และเปลี่ยนชื่อเป็นคอนสแตนติน ฟอลคอน มาถึงเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๒๑๗ เป็นบท ๑๙ ในรัชชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ภายหลังได้ลาออกจากบริษัทค้าขายของอังกฤษและสมัครเข้ารับราชการในกรมพระคลังสินค้าอยู่กับเจ้าพระยาโกษาฯ (ขุนเหล็ก) วิชเยนทร์เคยค้าขายเข้าใจเล่ห์กลของพวกพ่อค้า ไม่ช้าก็ทำความชอบให้ปรากฏ และเป็นที่ไว้วางใจแก่เจ้าพระยาโกษาฯ (ขุนเหล็ก)ฯ กราบทูลยกย่องต่อสมเด็จพระนารายณ์ จึงทรงตั้งเป็นหลวงวิชเยนทร์ และได้เลื่อนเป็นพระ พระยา ในฐานที่กระทำความชอบขึ้นเป็นลำดับไป.

ถึง พ.ศ. ๒๒๒๓ บริษัทฝรั่งเศสเข้ามาตั้งค้าขายในกรุงศรีอยุธยาเป็นที่แรก สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงอุปการะเป็นอย่างดี เพราะได้มีทาง

พระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ อยู่แล้ว และโปรดให้แต่งทูตไปเมืองฝรั่งเศสกับบริษัทฝรั่งเศสเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๔ แต่ทูตที่ไปคราวนี้เรือแตกกลางทางเสียศูนย์หายไปหมด หาได้ไปถึงเมืองฝรั่งเศสไม่.

ครั้นเจ้าพระยาโกษาฯ (ขุนเหล็ก) ถึงอสัญญกรรมลงเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๖ ข้าราชการไทยที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงไว้วางพระทัยรองลงมา คือ พระเพทราชา แต่พระเพทราชาถนัดแต่การทหาร ไม่ถนัดและไม่ชอบเกี่ยวข้องกับฝรั่ง ข้าราชการที่มีสติปัญญาถนัดทางการต่างประเทศ มีแต่วิชเยนทร์คนเดียว สมเด็จพระนารายณ์จะทรงตั้งวิชเยนทร์เป็นที่โกษาธิบดี แต่วิชเยนทร์ทูลขอตัวเลี่ย ด้วยเกรงข้าราชการจะพากันริษยา จึงทรงตั้งให้ขุนนางเชื้อแขกคนหนึ่งเป็นที่โกษาธิบดี แต่ทำงานไม่ได้อย่างเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ขุนเหล็ก) เพราะฉะนั้นมีราชการที่เกี่ยวกับต่างประเทศจึงตกมาอยู่ในหน้าที่วิชเยนทร์ ในเวลานั้นมีข้าราชการบางพวกเกลียดวิชเยนทร์ ด้วยเดิมวิชเยนทร์ถือศาสนาคริสโปรเตสแตนต์ แล้วกลับมาเข้ารีตถือคริสโรมันคาโธลิคตามพวกฝรั่งเศส เมื่อก่อนนี้สักปีหนึ่งจึงมีข้าราชการแตกแยกเป็น ๒ พวก คือพวกวิชเยนทร์เป็นพวกชอบฝรั่งเศส พวกพระเพทราชาเป็นพวกชังฝรั่งเศส แต่ยังไม่เกิดเป็นอริกันเพราะมีความยำเกรงสมเด็จพระนารายณ์อยู่.

เมื่อปี พ.ศ. ๒๒๒๔ สมเด็จพระนารายณ์ได้โปรดให้ราชทูตไปเจริญทางไมตรีกับฝรั่งเศสครั้งหนึ่ง แต่ไม่แน่ว่าทูตจะเป็นอันตรายหรืออย่างไร จึงโปรดให้จัดข้าราชการ ๒ คนไปสืบข่าวทูตที่ไปคราวก่อน วิชเยนทร์เป็นผู้จัดการครั้งนี้ และขอให้ส่งราชทูตฝรั่งเศสมาในเมื่อไทยช่วยเพื่อทูตให้พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แต่งราชทูตพิเศษต่างพระองค์เข้ามาเจริญทางไมตรี ตามแบบ

อย่างประเทศที่มีเกียรติยศเสมอกัน และให้มายกย่องพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ด้วย ทั้งนี้จะเป็นการตอบแทนการแผ่ศาสนาคริสตังยิ่งขึ้น ทูตไทยครั้งที่ ๒ ออกเดินทางเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๖ เมื่อไปถึงเมืองฝรั่งเศส รัฐบาลก็ต้อนรับเป็นอันดี.

ครั้งนั้นจะเป็นเพราะสังฆราชฝรั่งเศสทูลชี้แจงไปจากเมืองไทยว่ากระไรไม่ปรากฏ พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ เข้าพระทัยว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงเลื่อมใสศรัทธาจะเข้ารีตถือศาสนาคริสตัง แต่ยังกลัวเกรงจะเป็นที่ครหา จึงแต่งให้เชวาเลียเดอโชมองเป็นเอกอัครราชทูตมาเจริญทางไมตรี และให้มาทูลเชิญสมเด็จพระนารายณ์เข้ารีตเป็นคริสตัง ราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๗ และรับทูตไทยคราวที่ ๒ กลับมาด้วย สมเด็จพระนารายณ์ทรงรับรองราชทูตให้เป็นเกียรติยศ และเมื่อทรงทราบว่าพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ให้ราชทูตมาชักชวนเข้ารีตเป็นคริสตังก็ทรงผ่อนผันโดยพระปรีชาญาณ ให้ประกาศพระราชกฤษฎีกาพระราชทานอนุญาต แล้วแต่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินคนใด ใครจะมีใจศรัทธาถือศาสนาคริสตังก็ไม่ห้ามปราม แต่ส่วนพระองค์รับสั่งให้ราชทูตนำความไปกราบทูลพระเจ้าหลุยว่า การถือศาสนาไม่ได้อยู่ในอำนาจมนุษย์ที่เลือกเอาเองได้ ต้องแล้วแต่ศรัทธาจะเกิดขึ้นในใจเป็นใหญ่ ที่พระเจ้าหลุยทรงชักชวนมากก็ไม่ขัดขวางจะตั้งพระราชหฤทัยไว้เป็นกลาง ถ้าเกิดศรัทธาขึ้นในพระหฤทัยเมื่อใด ก็จะยอมเข้ารีตแต่นั้นไป.

เมื่อราชทูตฝรั่งเศสกลับไป สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงฝากคณะทูตไทยอีกชุดหนึ่งให้ โกษาปาน น้องเจ้าพระยาโกษาฯ (จุนเหล็ก) ควบคุมไปฝรั่งเศสในปลายปี พ.ศ. ๒๒๒๗ ทูตไทยคราวโกษาปานครั้งนั้น เดือง

ถือในยุโรปมาก เพราะเป็นที่แรกที่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินทางตะวันออกแต่งราชทูตไปยังราชสำนักพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยจึงทรงรับรองยกย่องเกียรติยศเป็นอย่างสูง ถึงให้ศิลปินเขียนรูปราชทูตไทยเข้าเผ้าไว้เป็นที่ระลึก.

โกษาปานผู้นี้ มีประวัติว่าเป็นบุตรเจ้าแม่วัดดุสิต ซึ่งเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตอนหนุ่มได้ทำราชการอยู่กับเจ้าพระยาโกษาฯ (ขุนเหล็ก) ซึ่งเป็นพี่ชาย ครั้น พ.ศ. ๒๒๐๗ สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้เป็นราชทูตออกไปเจริญพระราชไมตรีในราชสำนักพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แห่งประเทศฝรั่งเศส เวลานั้น โกษาปานเป็นที่ออกพระวิสุทรสุนทร กลับมาจากประเทศฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๒๑๐ ก่อนสมเด็จพระนารายณ์สวรรคต เพียง ๘ เดือน ได้เลื่อนเป็นพระยาโกษาธิบดีอยู่ได้ ๕ เดือนก็ต้นรัชกาล โกษาปานเป็นคนมีรูปงาม กิริยามรรยาทเรียบร้อย มีไหวพริบดี รู้จักโต้ตอบข้อความได้ถูกเรื่องราวและกาละเทศะ ไม่มีประหม่า สรรพสิ่งเห็นเก้อเขิน เป็นคนช่างสังเกต เห็นอะไรแล้วเป็นต้องจดจำไว้ทุกอย่าง.

ครั้นเมื่อมีอายุมากขึ้น และเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไป มีเรื่องกล่าวว่า ถูกพระเจ้าแผ่นดิน (เข้าใจว่าในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา) กริ้วด้วยเรื่องต่าง ๆ และถูกลงพระราชอาชญาโบยด้วยเชือก จนหลังแทบจะไม่มีเนื้อดี กล่าวกันว่า โกษาปานมีความเกรงกลัวพระเจ้าแผ่นดินจนไม่กล้ากราบทูลเรื่องสำคัญ ๆ อะไรได้ เพราะหวาดกลัวในพระราชอาชญาอย่างยิ่ง ที่สุดโกษาปานก็ถึงแก่อสัญญกรรมเนื่องจากความโทมนัสที่ถูกโบยและลงอาชญาเนื่อง ๆ นั้น.

ส่วนทางการค้าขายของเมืองไทยวิชเยนทร์ได้คิดอ่านสร้างกำปั่นหลวงเพิ่มเติมขึ้น แล้วชักชวนพวกอังกฤษให้ออกจากบริษัทมารับเดินเรือโดยยอมอนุญาตให้เอาสินค้าของตนไปในเรือหลวงได้ด้วย ครั้นแล้วได้ทูลขอให้สมเด็จพระนารายณ์จัดตั้งเมืองมะริดเป็นสถานีค้าขายของหลวง และสร้างป้อมประจำท่าเหมือนสถานีที่ฝรั่งตั้งทั้งปวง การที่ไทยจัดการค้าขายอย่างที่กล่าวนี้ ย่อมไม่เป็นที่พอใจแก่บริษัทอังกฤษ เพราะไทยแย่งเอาคนอังกฤษไปจากบริษัทอย่างหนึ่งและอังกฤษเองต้องการเมืองมะริดไปเป็นเมืองท่าของตนอย่างหนึ่ง บริษัทจึงบอกไปยังรัฐบาลอังกฤษ กล่าวโทษวิชเยนทร์ว่าเป็นพวกฝรั่งเศส และคิดอ่านเกลี้ยกล่อมคนอังกฤษไปตั้งซ่อง เพื่อเป็นประโยชน์แก่ตัวเอง หาใช่เป็นความคิดของไทยไม่ รัฐบาลอังกฤษขัดเคืองก็เรียกคนอังกฤษที่มาทำงานกับไทยให้กลับหมด บริษัทได้ทีจึงแต่งเรือรบออกจับเรือไทยที่ไปค้าขายอยู่ทางอินเดีย แล้วยื่นคำขาด ให้พระยาตะนาวศรีส่งมากราบทูลสมเด็จพระนารายณ์กล่าวโทษวิชเยนทร์ ว่าทำการแกล้งบริษัทต่าง ๆ จนเสียหายทรัพย์ไปถึง ๔๐,๐๐๐ ปอนด์ ให้ใช้ทรัพย์ภายในกำหนด ๒ เดือน ไทยยังมิทันตอบ พวกอังกฤษได้ส่งเรือรบมาเมืองมะริด แล้วให้ทหารรื้อป้อมและแย่งเอาเรือกำปั่นของไทยไปเสีย ๓ ลำ พระยาตะนาวศรีเห็นอังกฤษก่อการสงครามขึ้นก่อนก็ยกกองทัพเข้าปล้นเมืองมะริดในเวลากลางคืน ฆ่าฟันพวกอังกฤษตายเสียเป็นอันมาก ที่เหลืออยู่ก็ลงเรือหนีไปได้ พอข่าวทราบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา ก็ได้ประกาศเป็นสงครามกับบริษัทอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๐ อังกฤษกับไทยจึงเลยเป็นข้าศึกกันมาจนตลอดรัชชกาลสมเด็จพระนารายณ์.

ครั้นถึงเดือน กันยายน พ.ศ. ๒๒๓๐ โกษาปานราชทูตไทยกลับ

จากประเทศฝรั่งเศสโดยพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ทรงจัดราชทูตฝรั่งเศสมาส่งอีกครั้งหนึ่ง ในครั้งนี้พระเจ้าหลุยทรงจัดทหารฝรั่งเศสมีจำนวน ๑,๕๐๐ คน ให้มารับราชการของสมเด็จพระนารายณ์ด้วย แต่รัฐบาลไทยมิได้ให้อยู่ในกรุงศรีอยุธยา ให้แบ่งส่งไปรักษาป้อมที่เมืองมะริด ๒ กองร้อย นอกนั้นให้อยู่ประจำการรักษาเมืองธนบุรี แล้วให้จัดสร้างป้อมใหญ่ขึ้นทางฝั่งตะวันออก (ตรงที่ตั้งโรงเรียนราชินีทุกวันนี้) อีกป้อม ๑ ส่วนทางเมืองมะริดเมื่อมีทหารฝรั่งเศสไปอยู่รักษาแล้ว พวกบริษัทอังกฤษก็ไม่กล้ามาบุกรุกอีก ราชทูตฝรั่งเศสครั้งหลังได้อยู่ในเมืองไทย ๓ เดือนก็กลับไป สมเด็จพระนารายณ์ทรงตั้งพระวิสุทรสุนทรเป็น พระยาโกษาธิบดี (ปาน) แล้วแต่งทูตส่งไปกับราชทูตฝรั่งเศสอีกคราวหนึ่ง ให้เฝ้าพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ และไปเฝ้าโป๊ปที่กรุงโรมด้วย ปรากฏว่าได้ทรงจัดเด็กไทยไปเล่าเรียนวิชาที่เมืองฝรั่งเศสอีกหลายคน.

ราชทูตฝรั่งเศสกลับไปได้ ๕ เดือนนั้น ทางสมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงประชวรเมื่อราวต้นปี พ.ศ. ๒๒๓๑ แล้วเลยเกิดจลาจลขึ้นในเมืองไทย มูลเหตุเพราะสมเด็จพระนารายณ์ไม่มีพระราชโอรสที่จะรับราชทายาท มีแต่ราชธิดาซึ่งทรงตั้งเป็นกรมหลวงโยธาเทพ กับน้องเธออีก ๓ องค์ คือ เจ้าฟ้าหญิงทรงตั้งเป็นกรมหลวงโยธาทิพองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าชายทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าอภัยทศองค์หนึ่ง กับพระองค์น้อยไม่ปรากฏพระนามอีกองค์หนึ่ง สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงชุบเลี้ยงเจ้าราชนิกุลองค์หนึ่งซึ่งตั้งเป็นที่พระปีย์ ทรงเมตตาเหมือนอย่างพระราชบุตร วิชเยนทร์เข้าใจว่า ถ้าถึงเวลาสมเด็จพระนารายณ์จะทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระปีย์ จึงเกลี้ยกล่อมพระปีย์ให้เข้าเป็นพรรคพวกฝรั่ง นัยว่าให้เข้ารีดเป็นคริสตังด้วย

พวกข้าราชการพากันระแวงว่าวิชเยนทร์จะคิดร้ายต่อบ้านเมือง จึงไปเข้ากับพระเพทราชา ซึ่งเป็นพวกชังฝรั่ง.

สมเด็จพระนารายณ์ทรงประชวรอยู่ที่เมืองลพบุรี พระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์เห็นว่าพระอาการหนัก จะไม่คืนดีได้เป็นแน่แล้ว ก็สั่งให้ตั้งกองล้อมวังรักษาพระราชวังให้กวดขัน ต่อเอาตัวพระปีย์ไปประหารชีวิตเสีย แล้วจับตัววิชเยนทร์มาได้สอบหาว่าวิชเยนทร์เป็นกบฏจะชิงราชสมบัติให้พระปีย์ด้วยประสงค์จะเป็นผู้ดำเร็จราชการแผ่นดิน ให้เอาตัวไปประหารชีวิตเสียที่ทะเลชุบศร สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงทราบเมื่อทั้งสองสิ้นชีวิตเสียแล้ว แต่ก็ไม่สามารถจะทำอย่างไรได้เพราะกำลังประชวรอยู่ในที่บรรทม.

เมื่อพระเพทราชาได้ประหารชีวิตพระปีย์และวิชเยนทร์แล้ว จึงให้ลงมาเชิญพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง ๒ องค์ซึ่งอยู่ณกรุงศรีอยุธยา เจ้าพ้อภัยทศดำคัญว่าจะได้ราชสมบัติก็ตีพระทัย จึงชวนน้องยาเธออีกองค์หนึ่งขึ้นไปเมืองลพบุรี พระเพทราชาก็จัดรับรองเป็นอันดี แต่ต่อมาอีก ๒ วัน หลวงสรศักดิ์บุตรพระเพทราชาก็ปลงพระชนม์เสียทั้งสองพระองค์ โดยประสงค์จะให้พระเพทราชาจำต้องชิงราชสมบัติเสียเอง ครั้นแล้วพระเพทราชาก็ตั้งหน้ากำจัดพวกฝรั่งเศสต่อไปอีก ถึงกับเกิดรบพุ่งกันขึ้นกับทหารฝรั่งเศสที่อยู่รักษาป้อมเมืองบางกอก.

ในระหว่างที่เกิดรบกับพวกฝรั่งเศส สมเด็จพระนารายณ์ สวรรคตที่เมืองลพบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ ทรงราชย์สมบัติมาได้ ๓๒ ปี พระชันษา ๕๙ ปี.

สมเด็จพระเพทราชา เมื่อสมเด็จพระนารายณ์เสด็จสวรรคตแล้ว เจ้านายที่ได้รับราชทายาทก็หมดสิ้น ทั้งเป็นเวลากำลังรบพุ่งกับฝรั่ง ข้าราชการ

ทั้งปวงก็จำต้องเชิญพระเพทราชาขึ้นครองราชสมบัติ เป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวง สมเด็จพระเพทราชาได้ทรงตั้งหลวงสรศักดิ์เป็นพระมหาอุปราช ส่วนพวกที่คิดการช่วยเหลือสมเด็จพระเพทราชาในการแย่งชิงราชสมบัติก็ได้ให้รับฐานันดรอย่างสูงอีกหลายคน ครั้นจัดการเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์ลงมายังกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็รบกับฝรั่งเศสต่อมา ฝรั่งเศสถูกล้อมอยู่ในบ้อมจนบุรี ๒ เดือนขัดสนเบียงอาหาร จึงให้มาขอเลิกรบกับนายทัพไทย ว่าไม่ได้คิดจะทำร้ายเมืองไทย ปรารถนาแต่จะกลับไปบ้านเมืองของตนเท่านั้น สมเด็จพระเพทราชาก็ทรงยอมตกลง แต่ยึดตัวบิชอบเมเตโลโปลิสที่เป็นสังฆราชกับพวกพ่อค้าฝรั่งเศสไว้เป็นตัวจำนำ จนกว่าราชทูตไทยที่ไปอยู่เมืองฝรั่งเศสกลับมาถึง จึงได้ปล่อยตัวไป ทหารฝรั่งเศสที่อยู่เมืองมะริดก็ปล่อยไปด้วย ครั้นแล้วให้รื้อบ้อมใหญ่เมืองธนบุรีทางฝั่งตะวันออกเสีย คงเหลือไว้แต่บ้อมวิชัยประสิทธิ์ ซึ่งสร้างขึ้นก่อนแต่บ้อมเดียว.

พอเสร็จเรื่องฝรั่ง พระยายมราชเจ้าเมืองนครราชสีมา กับพระยารามเดโชเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ทราบว่าสมเด็จพระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์เป็นกบฏต่อสมเด็จพระนารายณ์ ก็พากันโกรธแค้น ต่างตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระเพทราชาทั้ง ๒ เมือง ต้องรบพุ่งปราบปรามกันอยู่หลายปีจึงราบคาบ.

ต่อมามีมอญคนหนึ่งชื่อธรรมเถียร ปลอมตัวเป็นเจ้าพ้อภัยทศ พระเจ้าน้องยาเธอของสมเด็จพระนารายณ์ จะเข้ามาชิงราชสมบัติ มีคนเชื่อถือไปเข้าด้วยเป็นอันมาก จนยกกองทัพเข้ามาได้ถึงชานพระนคร แต่มา

พ่ายพักลับไป การกบฏธรรมเถียรคราวนี้ สมเด็จพระเพทราชาทรงระแวงสงสัยพวกข้าราชการ จนถึงกับประหารชีวิตผู้ซึ่งเคยช่วยเหลือร่วมคิดชิงราชสมบัติให้แก่พระองค์ คือ นายจบคชประสิทธิ์ ซึ่งเป็นกรมพระราชวังหลัง กับเจ้าพระยาสุรสงครามรวม ๒ คน บ้านเมืองจึงสงบเรียบร้อยเป็นปกติ.

สมเด็จพระเพทราชา มีพระโอรส กับเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพราชกนิฐาของสมเด็จพระนารายณ์ องค์หนึ่งทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าพระขวัญ มีคนรักใคร่มาก เพราะเป็นเชื้อสายของสมเด็จพระนารายณ์ หลวงสรศักดิ์ ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชแคลงใจ จึงต่อลวงเอาไปสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ ในระหว่างที่สมเด็จพระเพทราชากำลังประชวรหนัก ครั้นความทราบถึงพระกรรณสมเด็จพระเพทราชาก็ทรงพิโรธหลวงสรศักดิ์ ถึงกับทรงมอบเวนราชสมบัติให้กับเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ ซึ่งเป็นราชนัดดา.

สมเด็จพระเพทราชา ทรงราชย์อยู่ได้ ๑๕ ปี ก็สวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๒๔๖ เจ้าพระพิชัยสุรินทร์เห็นว่าไม่ปลอดภัยในการที่จะขึ้นครองราชสมบัติ จึงตกลงยอมถวายให้กับหลวงสรศักดิ์โดยดี.

สมเด็จพระเจ้าเสือ หลวงสรศักดิ์ได้ขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๒๔๖ ทรงพระนามว่า ขุนหลวงสรศักดิ์ แต่มีอีกพระนามหนึ่งซึ่งใช้เรียกกันอยู่ทั่วไปว่า สมเด็จพระเจ้าเสือ ๆ มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ ทรงตั้งเจ้าฟ้าเพ็ชรพระองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราช ตั้งเจ้าฟ้าพรพระองค์น้อยเป็นพระบัณฑูรน้อย.

ประวัติหลวงสรศักดิ์แต่เดิมมามีข้อความทาบทามถึงเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์ ทรงกริ้วทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๒๐๕ ครั้นมีชัยชำนะ

ตีได้เมืองเชียงใหม่แล้ว ทรงพระราชทานบำเหน็จรางวัล แก่ข้าราชการที่มีความชอบในครั้งนั้นทั่วกัน การปูนบำเหน็จครั้งนี้มีเรื่องปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อเสด็จประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ได้กุลธิดาชาวเชียงใหม่เป็นบาทบริจาริกาคนหนึ่ง นางนั้นมีครรภ์ขึ้น จะทรงเลี้ยงดูก็ละอายพระทัย เมื่อคราวปูนบำเหน็จข้าราชการจึงพระราชทานนางนั้นแก่พระเพทราชา ด้วยได้รับพึ่งมีความชอบ นางคลอดบุตรเป็นชาย พระเพทราชาให้ชื่อว่า นายเดื่อ แล้วถวายเป็นมหาดเล็กสมเด็จพระนารายณ์ ๆ ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงทำนุบำรุงอย่างเป็นพระราชบุตร และทรงตั้งให้เป็นหลวงสรศักดิ์ๆ เลยถือตัวว่าเป็นพระราชบุตร จึงทะนงองอาจต่าง ๆ จนที่สุดคิดอ่านให้พระเพทราชาชิงราชสมบัติ เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ดังกล่าวแล้ว แต่จดหมายเหตุของฝรั่งซึ่งแต่งไว้ครั้งนั้นเป็นอันมาก ไม่มีเลยที่จะกล่าวว่าหลวงสรศักดิ์เป็นพระราชบุตรสมเด็จพระนารายณ์ ดังนั้น ข้อความที่อ้างจากพงศาวดารจึงไม่น่าเชื่อ.

ในรัชกาลนี้ไม่ปรากฏว่าได้ทำนุบำรุงกิจการบ้านเมืองอย่างใด นอกจากขุดคลองโคกขามแห่งเดียว สมเด็จพระเจ้าเสือมีพระทัยโหดร้ายทารุณปราศจากศีลธรรม ดุอำนาจแก่ราษฎรนัก นอกจากนี้ยังโปรดการต้อมช้างล่าสัตว์และตกปลา ซึ่งพลเมืองถือว่าเป็นการทำบาปหยาบช้า จึงไม่พอใจ กับทรงโปรดการชกมวย ถึงกับปลอมพระองค์เข้าไปชกมวยเอาชะนะกับคนสามัญก็เคยปรากฏ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือ มีตำนานควรทราบอยู่เรื่องหนึ่ง คือ ความซื่อสัตย์กตัญญูของพันท้ายนรสิงห์ มีเรื่องว่า ครั้งหนึ่งสมเด็จพระเจ้าเสือ เสด็จทางชลมารคไปประพาสทรงเบ็ดณปากน้ำเมืองสาครบุรี ครั้นเรือพระที่นั่งไปถึงตำบลโคกขามคลองที่นั้นคดเคี้ยวมาก พันท้ายนรสิงห์ถือท้ายด้วยอาการตำบาก หัวเรือพระที่นั่งจึงไปกะทบกิ่งไม้อันใหญ่ถึงกับหักตกลงในน้ำ พันท้ายนรสิงห์

เห็นดังนั้นก็ตกใจ จึงกะโดดขึ้นจากเรือร้องกราบทูล ให้สมเด็จพระเจ้าเลือตัดศีรษะของตนเสียตามพระราชกำหนด สมเด็จพระเจ้าเลือทรงพระราชทานอภัยโทษ แต่พันท้ายนรสิงห์กลับกราบทูลว่า จะเสียขนบธรรมเนียมตามพระราชกำหนดกฎหมายไป เป็นการมิบังควร นานไปภายหน้าคนทั้งปวงจะคิดเตียนดูหมิ่นได้ ขอให้ทรงพระกรุณาตัดศีรษะของตนเสีย สมเด็จพระเจ้าเลือจึงรับสั่งให้ผีพายทั้งปวงนั้นมุนดินเป็นรูปพันท้ายนรสิงห์ขึ้นแล้ว ก็ให้ตัดศีรษะรูปดินนั้นแทนการตัดศีรษะพันท้ายนรสิงห์ๆ มีความละอาย และกลัวจะเสียขนบธรรมเนียมโบราณไปดุจเสียสละชีวิตของตนโดยมิอาลัย ก็กราบทูลขอให้ตัดศีรษะตนให้จงได้ สมเด็จพระเจ้าเลือทรงอ้อนวอนเป็นหลายครั้งก็มิยอม จึงจำเป็นต้องรับสั่งให้ประหารชีวิตพันท้ายนรสิงห์เสีย ตามพระราชกำหนดกฎหมายอันมีมาแต่โบราณว่า ถ้าแหละพันท้ายผู้ใดถือท้ายเรือพระที่นั่ง ให้ตัดเรือพระที่นั่งนั้นหัก ท่านว่าพันท้ายผู้นั้นถึงมรณโทษให้ตัดศีรษะเสีย.

สมเด็จพระเจ้าเลือ ทรงราชย์อยู่ได้ ๗ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๒๕๑ เมื่อกำลังประชวรหนัก ทรงพระพิโรธเจ้าฟ้าเพชรซึ่งเป็นพระมหาอุปราช จึงมอบเวนราชสมบัติให้แก่พระบัณฑุรน้อย แต่พระบัณฑุรน้อยยอมถวายราชสมบัติให้สมเด็จพระเชษฐา.

สมเด็จพระภูมินทรราชา เจ้าฟ้าเพชร ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชได้ครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๒๕๑ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระภูมินทรราชา แต่คนทั้งหลายเรียกว่า ขุนหลวงท้ายสระ เพราะเสด็จอยู่พระที่นั่งข้างท้ายสระ ทรงตั้ง

พระบัญฑุรน้อยราชอนุชาเป็นพระมหาอุปราช ขุนหลวงท้ายสระมีพระราชโอรส อยู่ ๓ พระองค์ องค์ใหญ่ทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าเรนทร์ ทรงตั้งให้เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ องค์กลางทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าอภัย องค์น้อยทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าปรเมศวร์ อยู่ต่อมาตอนปลายรัชชกาล ขุนหลวงท้ายสระทรงแคลงพระทัยในพระราชอนุชา จึงทรงดำริจะยกเจ้าฟ้าเรนทร์เป็นผู้รับรัชชทายาท เจ้าฟ้าเรนทร์ไม่เต็มพระทัย ด้วยเห็นว่าพระมหาอุปราชควรจะได้เป็นรัชชทายาท พอครบชันษาก็ออกทรงผนวช หาดาออกจากผนวชไม่ ครั้นใกล้สวรรคต ขุนหลวงท้ายสระจึงทรงมอบเวนราชสมบัติให้เจ้าฟ้าอภัยราชโอรสองค์กลาง การทั้งนี้ย่อมไม่เป็นที่พอพระทัยพระบัณฑุรน้อย ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ครั้นขุนหลวงท้ายสระเสด็จสวรรคต ก็เกิดการแย่งชิงราชสมบัติกันขึ้นระหว่างเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศวร์พวกหนึ่ง กับพระบัณฑุรน้อยอีกพวกหนึ่ง ต่างตั้งค่ายยกพวกรบราฆ่าฟันกันจนเป็นสงครามกลางเมืองครั้งใหญ่ที่สุดที่เคยมีมาแต่ก่อน เลียชีวิตผู้คนลงเป็นอันมาก รบพุ่งกันอยู่หลายวัน พระมหาอุปราชจึงมีชัยได้ครองราชสมบัติ.

สมเด็จพระภูมินทรราชา ทรงราชย์อยู่ได้ ๒๔ ปี สวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๕.

สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ พระบัณฑุรน้อย ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๕ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช แต่คนทั้งหลายภายหลังเรียกกันเป็นสามัญว่า ขุนหลวงบรมโกษฐ์บ้าง พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษฐ์บ้าง.

เนื่องจากสงครามกลางเมืองครั้งนั้น พวกข้าราชการวังหลวงเข้ากับเจ้าพ้อภัย เจ้าพ้าปรเมศวร์แทบทั้งนั้น ครั้นพระเจ้าบรมโกษฐ์มีชัยชะนะข้าราชการวังหลวงจึงถูกกำจัดมากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน พวกที่เป็นศัตรูซึ่งพากันหลบหนีกะจัดกะจายไปจากพระนครมีจำนวนมาก จึงเป็นเหตุให้พระนครอ่อนกำลังลง หากว่ามีศึกสงครามต่างประเทศมาในเวลานั้นก็จะเป็นการลำบาก แต่เผอิญในสมัยนั้นนานาประเทศที่ใกล้เคียงก็กำลังเลื่อมทรามทรุดโทรมอยู่ตามกัน ดังเช่น กรุงกัมพูชาก็ต้องยอมขึ้นแก่ไทยโดยไม่ต้องรบพุ่งปราบปราม และทางเมืองลังกาก็หมดสิ้นสมณวงศ์ ต้องมาขอพระสงฆ์ไทยไปให้อุปสมบท ทางพะม่าก็ต้องมาง้อขอให้ไทยช่วยสงเคราะห์ เพราะเกิดจลาจลขึ้นในเมือง.

เหตุที่ไทยจะเป็นไมตรีกับพะม่าครั้งนี้ เพราะพวกมอญมีหัวหน้านามว่าสมิงทอ ราชาภิเษกเป็นพระเจ้าหงสาวดี แข็งข้อตั้งเป็นอิสระไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้าอังวะ และได้มาสู่ขอพระราชธิดาพระเจ้าบรมโกษฐ์กับพระเจ้าเชียงใหม่ไปเป็นมเหสี พระเจ้าบรมโกษฐ์ทรงขัดเคืองและไม่ยอมยกให้ ส่วนพระเจ้าเชียงใหม่ประสงค์จะเป็นไมตรีกับเมืองหงสาวดี ได้ยอมยกธิดาให้ไปอภิเษกเป็นมเหสีสมิงทอ.

ขณะเมื่อพวกมอญพากันตั้งแข็งเมืองขึ้นครั้งนั้น มีพวกพะม่าตกค้างอยู่ในเมืองเมาะตะมะเป็นจำนวนมาก จะหนีกลับไปเมืองอังวะก็ไปไม่ได้ เพราะต้องผ่านหัวเมืองมอญซึ่งเป็นกบฏหลายเมือง จึงชวนกันอพยพครอบครัวประมาณ ๓๐๐ ลงเรือหนีมายังเมืองตะนาวศรี พระเจ้าบรมโกษฐ์ก็โปรดให้รับพวกพะม่าเข้ามายังกรุง พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้วัดมนเทียร บำรุงให้มีความสุขทั่วกัน ครั้นความนั้นทราบถึง

พระเจ้าอังวะ ๆ จึงแต่งราชทูตมาขอบพระมหากรุณาธิคุณพระเจ้าบรมโกษฐ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๗.

พระเจ้าอังวะพยายามจะปราบปรามพวกมอญให้ราบคาบ แต่ในขณะนั้นพะม่าก็มีกำลังอ่อนแอลง ภายหลังพระยาทะละซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ของสมิงทอได้แย่งชิงราชสมบัติครองเมืองหงสาวดีเสียเอง แล้วตั้งหน้าทำศึกปราบปรามพะม่า จนที่สุดพะม่าก็ต้องเสียเมืองอังวะแก่มอญเมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๔ แต่ต่อมามีพะม่าคนหนึ่งเป็นพรานชื่อมังอองไจยะ ได้ล้องสุมผู้คนไว้เป็นอันมาก เพื่อจะกู้บ้านเมืองให้กลับเป็นของพะม่าตามเดิม พวกมอญได้จัดกองทัพไปปราบปรามก็พ่ายแพ้ มังอองไจยะจึงสร้างเมืองเป็นที่มั่นขึ้นที่บ้านมุดโชโบ ซึ่งเป็นที่อยู่ของตน ขนานนามว่า เมืองรัตนสิงค์ แล้วตั้งตัวเป็นใหญ่ ใช้นามว่า พระเจ้าอลองมินตยาคยี่ แต่คนทั้งหลายเรียกว่า พระเจ้าอลองพญา ครั้นมีกำลังจะทำสงครามบุกรุกมอญได้ พระเจ้าอลองพญาก็ให้มังระราชบุตรที่ ๒ คุมกองทัพมาตีเมืองอังวะได้เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๖ แล้วเลยลงมาตีได้เมืองแปรอีกเมืองหนึ่ง.

ครั้งถึง พ.ศ. ๒๒๗๓ พระเจ้าอลองพญา ยกกองทัพบกทัพเรือลงมาตีได้เมืองร่างกุ้ง เมืองพะสิม เมืองสิเรียม แล้วเลยยกกองทัพไปล้อมเมืองหงสาวดีไว้ ขณะนั้นที่เมืองหงสาวดีข้าวแพงอัตคัดสะเบียงอาหาร พวกมอญสู้ไม่ได้ก็ต้องเสียเมืองหงสาวดีแก่พะม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๐ เมื่อได้เมืองหงสาวดีแล้ว ประเทศพะม่ารามัญก็รวมอยู่ในอำนาจพระเจ้าอลองพญาทั้งหมด.

ส่วนพวกมอญที่พ่ายแพ้แก่พะม่าพากันแตกหนีเข้ามาพึ่งพระบารมีหลายคราว พระเจ้าบรมโกษฐ์ก็โปรดให้รับไว้ตามเคย พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในชานพระนคร เช่นที่บ้านโพธิ์สามต้นเป็นต้น.

พระเจ้าบรมโกษฐ์มีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ องค์ใหญ่ทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ทรงตั้งเป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ และเป็นพระมหาอุปราช องค์กลางทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าเอกทัศน์ ตั้งเป็นกรมขุนอนุรักษ์มนตรี องค์น้อยทรงพระนามเจ้าฟ้าอุทุมพร ตั้งเป็นกรมขุนพรพินิต และยังมีพระองค์เจ้าชายฉกรเจออีก ๔ องค์ ทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าแขก เป็นกรมหมื่นเทพพิพิธองค์ ๑ พระองค์เจ้ามังคุด เป็นกรมหมื่นจิตต์สุนทรองค์ ๑ พระองค์เจ้ารถ เป็นกรมหมื่นสุนทรเทพองค์ ๑ พระองค์เจ้าปาน เป็นกรมหมื่นเสพย์ภักดีองค์ ๑ พระองค์เจ้าต่างกรม ๔ องค์นั้น กรมหมื่นเทพพิพิธขอบกับพระมหาอุปราช แต่อีก ๓ องค์เป็นอริและกราบทูลกล่าวโทษพระมหาอุปราชว่าเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาลอันเป็นพระชายาองค์ ๑ ของพระเจ้าบรมโกษฐ์ พิจารณาเป็นสัตย์ พระมหาอุปราชต้องรับพระราชอาชญาเฉียดสิ้นพระชนม์ในระหว่างโทษ แต่นั้นมาเจ้าฟ้าทั้งสองอีก ๒ องค์ ก็เป็นอริกับเจ้าสามกรม.

พระเจ้าบรมโกษฐ์ ทรงเห็นว่าเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีโฉดเขลาไม่มีสติปัญญาและความเพียร จึงโปรดให้ไปทรงผนวชเสีย แล้วทรงตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต เป็นที่พระมหาอุปราชเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๐ ต่อมาพระเจ้าบรมโกษฐ์ก็ประชวรหนัก เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี ซึ่งต้องออกไปทรงผนวชอยู่ก็ลอบลาผนวชกลับเข้ามาอยู่ในพระราชวัง ฝ่ายเจ้าสามกรมก็ตระเตรียมผู้คนแล้วรวบรวมสิ่งของเครื่องราชูปโภคเอาตามพลการ.

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๐๑ พระเจ้าบรมโกษฐ์เสด็จสวรรคต ทรงราชย์อยู่ได้ ๒๖ ปี พระชันษา ๗๗ ปี.

สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ซึ่งเป็นกรมขุนพรพินิตพระมหาอุปราช ได้เสด็จขึ้นผ่านพิภพใน พ.ศ. ๒๓๐๑ พอจัดการพระบรมศพเสร็จแล้ว ก็ให้จับกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสพย์ภักดิ์ ลำเร็จโทษเสียทั้ง ๓ องค์ ได้สมเด็จเจ้าอุทุมพรหาได้ทรงราชย์เป็นปกติไม่ ปรากฏว่า เจ้าพ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีดำองค์เป็นอิสระอยู่บนพระที่นั่งสุริยามรินทร์เอาโดยพลการ ทำท่วงทีเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงว่าคาญ และเกรงจะเป็นที่เดือดร้อนขึ้นภายหลัง จึงทูลถวายราชสมบัติแก่เจ้าพ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวชที่วัดศรีโยธยา แล้วมาประทับอยู่ที่วัดประดู่โรงธรรม.

สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงราชย์อยู่ได้ ๑ เดือนเศษ ก็เสด็จออกทรงผนวช.

สมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เจ้าพ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี ขึ้นทรงราชย์ราชาภิเษกทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช แต่คนทั้งหลายเรียกกันว่า ขุนหลวงเอกทัศน์ บ้าง ขุนหลวงสุริยามรินทร์ บ้าง ขุนหลวงขี้เรือน บ้าง (เพราะเป็นโรคกลากเกลื้อนประจำพระองค์) ส่วนพระเจ้าอุทุมพร เมื่อทรงผนวชแล้ว คนทั้งหลายเรียกว่า ขุนหลวงหาวัด ในครั้งนั้นจึงเหมือนมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ด้วยกัน.

การเปลี่ยนรัชชกาลครั้งนี้ เป็นเหตุให้กรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งออกทรงผนวชอยู่วัดกะโลมไม่พอพระทัย จึงคบคิดกับเจ้าพระยาอภัยราชา พระยายมราช และพระเพ็ชบุรี เป็นกบฏ โดยประสงค์จะเชิญพระเจ้า

อุทุมพรคืนมาครองราชสมบัติดังเก่า พระเจ้าอุทุมพรทรงทราบก็นำความไปกราบทูลสมเด็จพระเชฏฐาให้รู้พระองค์ แต่ขออย่าให้ฆ่าฟันพวกที่คิดร้ายจึงให้เนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธไปเสียยังดังกาทวีป แล้วเอาข้าราชการทั้งนั้นจำไว้ พระเจ้าเอกทัศน์ทรงราชย์ยังไม่ทันถึงปี ประจวบเป็นเวลาข้าราชการกำลังบ่วนปั่นกันดังกล่าวมา ก็มีศึกพะม่ามาติดพระนคร.

พะม่าล้อมกรุงครั้งที่ ๑ เหตุที่พะม่าจะมาตีเมืองไทยคราวนี้ เพราะมีพวกมอญคุมพรรคพวกไปปล้นเมืองสิเรียมอันตั้งอยู่ปากน้ำเมืองหงสาวดี ข่าวทราบถึงพวกพะม่าที่อยู่ใกล้เคียง ก็ยกกองทัพมาจะตีเอาเมืองสิเรียมคืน พวกมอญเห็นตัวไม่ได้ ก็รวบรวมทรัพย์สมบัติโดยสำเภากำปั่นฝรั่งเศสหนีไปจากเมือง กำปั่นถูกพายุพัดมาทางตะวันออก จึงแวะมาอาศัยซ่อมเรือในแดนไทยที่เมืองมะริด พะม่าขอให้ไทยจับตัวพวกกบฏส่งไปให้ แต่ไทยไม่มีเหตุอันใดที่จะจับกุม ครั้นซ่อมแซมเสร็จแล้วก็ปล่อยให้ไป พระเจ้าอลองพญาได้ทราบความก็ขัดเคืองไทย แต่ยังนิ่งอยู่.

ครั้นถึง พ. ศ. ๒๓๐๒ พระเจ้าอลองพญาให้พระราชบุตรที่ ๒ ยกกองทัพมาตีเมืองทะวายซึ่งยังตั้งแข็งเมืองอยู่ แล้วเลยยกมาตีเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี พะม่าตีเมืองทั้งสองได้โดยง่าย จนประหลาดใจว่าไทยทำไมจึงอ่อนแอถึงเพียงนั้น เลยเป็นเหตุให้พะม่ากำเริบคิดจะมาตีเมืองไทยต่อไปอีก พระเจ้าอลองพญาจึงตระเตรียมกองทัพ ให้มังระราชบุตรเป็นทัพหน้า พระเจ้าอลองพญาเป็นทัพหลวงยกเข้ามาทางด่านสิงขร เมืองตะนาวศรี.

ทางกรุงศรีอยุธยาเมื่อได้ทราบข่าวศึก ก็มิได้สอบสวนหลักฐานให้แน่นอน เข้าใจว่าพะม่าจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ และทางด่านแม่ละเมา จึงจัดกองทัพไปตั้งตักอยู่ทางนั้น ครั้นภายหลังทราบว่าพะม่ามา

ทางด่านสิงขรทางเดียว กว่าจะเรียกกองทัพไทยที่ต้องไปเสียเวลาเปล่าๆ กลับมาสบทบกันได้ ก็พอพวกพะม่ายกกองทัพล่วงเลยมาถึงเมืองกุย เมืองปราณเสีย พวกไทยมิได้เตรียมต่อสู้ กองทัพพะม่าจึงล่วงเข้ามาถึงเมืองราชบุรีได้โดยสะดวก.

สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ได้จัดกองทัพออกไปต่อสู้พวกพะม่าที่เมืองราชบุรี ก็ต้องพ่ายแพ้กลับมา ทางบ้านเมืองก็เกิดจุ้นจ้านวายกันขึ้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเกรงจะเกิดจลาจล จึงมีรับสั่งให้ไปทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวชแล้วมอบราชการทั้งปวงให้บังคับบัญชาต่างพระองค์ สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงทรงจัดให้เจ้าพระยามหาเสนาเป็นแม่ทัพคุมทหารไทยออกไปตั้งรับพะม่าที่เมืองสุพรรณบุรี แล้วตระเตรียมป้องกันพระนครให้มั่นคงแข็งแรงยิ่งขึ้น เพื่อเอาไว้ต่อสู้ข้าศึกอย่างแต่ก่อน.

เจ้าพระยามหาเสนายกกองทัพไปถึงเมืองสุพรรณ ได้รบพุ่งกับพะม่าเป็นสามารถ แต่พวกไทยน้อยกว่า ก็ต้องพ่ายแพ้กลับมา ตัวเจ้าพระยามหาเสนาก็ตายในระหว่างรบ พระเจ้าอลองพญาจึงยกกองทัพตามเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยาเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๐๓ ตั้งค่ายล้อมกรุงอยู่เกือบเดือน พระเจ้าอลองพญามาทรงบัญชาการและจุดปืนใหญ่เอง เผอิญปืนแตกถูกพระองค์บาดเจ็บสาหัส ก็ประชวรหนักในเวลานั้น รุ่งขึ้นพะม่ายกกองทัพกลับขึ้นไปทางเมืองเหนือ หวังจะออกทางด่านแม่ละเมา แต่ไปยังไม่พ้นแดนเมืองตาก พระเจ้าอลองพญาก็สิ้นพระชนม์ในกลางทาง การที่พะม่ายกกลับไปครั้งนั้น ไทยเข้าใจว่าเป็นอุบาย จึงมิได้ยกออกตาม ๆ พะม่าก็กลับไปได้โดยสะดวก.

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา เมื่อพะม่ายกทัพกลับไปแล้ว ก็ลงมือซ่อมแปลงป้อมปราการ และจัดหาเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์เพิ่มเติมสำหรับรักษา

พรรนค แต่ทว่าได้เกิดแตกความสามัคคีกันขึ้นอีก โดยพวกข้าราชการที่ไม่เข้ากับสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร พากันยุยงส่งเสริมสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ให้เกิดรังเกียจกินแหนงสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรต่าง ๆ จนสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทนความรำคาญไม่ไหวก็เสด็จกลับไปทรงผนวชอย่างเดิมอีก และในครั้งนี้พวกข้าราชการที่เข้ากับสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็ได้ตามเสด็จออกบวชเสียด้วยเป็นอันมาก ราชการบ้านเมืองก็กลับเลื่อมทรามลงดังแต่ก่อน.

พะม่าล้อมกรุงครั้งที่ ๒ (เสียกรุง) ถึง พ.ศ ๒๓๐๖ มังระราชบุตรที่ ๒ ของพระเจ้าอลองพญาขึ้นทรงราชย์ แทนพระเจ้ามังลอกซึ่งเป็นพระเชฏฐา กลับย้ายราชธานีมาตั้งที่เมืองอังวะอย่างเดิม * พระเจ้ามังระนิยมในการทำศึกสงคราม จึงคิดอ่านจะแผ่อำนาจปราบปรามต่างประเทศที่ใกล้เคียงต่อไป รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งได้จัดกองทัพให้ไปตีเมืองเชียงใหม่เมืองเวียงจันทน์ และหัวเมืองลาวได้ทั้งหมด แล้วจึงจัดกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาเป็นสองทาง ให้เนเมียวสีหบดีเป็นแม่ทัพเข้าทางเมืองเชียงใหม่ ล่องตามลำน้ำเจ้าพระยาลงมาทางหนึ่ง ให้มังมหานรธาเป็นแม่ทัพยกมาทางเมืองทะวายมาเข้าเมืองสุพรรณบุรีอีกทางหนึ่ง// กองทัพที่ยกมาจากเมืองเชียงใหม่ต้องรบพุ่งที่เมืองตากแห่งเดียว พอตีเมืองตากได้แล้วที่เมืองกำแพงเพชรเมืองนครสวรรค์ก็ไม่มีใครต่อสู้ ด้วยเวลานั้นเจ้าเมืองกรมการถูกเกณฑ์เข้ามารักษากรุงเหลือแต่กรมการผู้น้อยก็พากันอพยพหลบหนีไปโดยมาก ที่หนีไม่ทันก็ยอมอ่อนน้อมแก่พะม่า ๆ จึงตั้งค่ายอยู่ที่เมืองกำแพงเพชรแห่งหนึ่ง ที่เมืองนครสวรรค์แห่งหนึ่ง.

ส่วนกองทัพมังมหานรธายกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ มาถึงเมืองกาญจนบุรีพบกองทัพพระพิเรนทรเทพตั้งรักษาเมืองอยู่ พะม่ามากกว่าก็

ก็กองทัพพระพิเรนทรเทพแตกยับเยิน แล้วยกตามเข้ามาถึงตำบลราชบุรี มาตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลลูกแกแห่งหนึ่ง ตำบลดอกละออมแห่งหนึ่งและข้ามฟากมาตั้งอยู่ที่ตลิ่งรังหนองขาวอีกแห่งหนึ่ง กองทัพพะม่าที่ยกเข้ามาทั้งสองทางยังมิได้คิดที่จะเข้ามารบพุ่งถึงพระนคร ได้แต่เที่ยวปล้นสะดมตามหัวเมืองและริบทรัพย์จับชะเลยส่งไปเมืองพะม่า สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์จัดกองทัพออกไปรบพุ่งก็ต้องพ่ายแพ้กลับมาเสมอ กระทำให้พะม่าทำเริบได้ใจ ครั้นได้กองทัพเพิ่มเติมมาอีกมีกำลังมากขึ้น ก็คงยกบุกรุกเข้ามาจนกระทั่งตีได้เมืองธนบุรี ในขณะนั้นมีเรือกำปั่นอังกฤษเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุง นายเรือรับอาสาช่วยรบพะม่า โดยเอาปืนใหญ่รายแคมเรือยิงค่ายข้าศึกในเวลากลางคืน กระทำความลำบากแก่พะม่าอยู่พักหนึ่ง แต่ครั้นต่อมาก็ถูกอุบายพวกพะม่าตีเอากองทัพไทยและพวกอังกฤษพ่ายแพ้ นายเรืออังกฤษเห็นต่อสู้ไม่ไหวก็ถอยเรือล่องออกทะเลไป พะม่าจึงขึ้นบกและตีได้เมืองนนทบุรีอีกเมืองหนึ่ง ฝ่ายกองทัพเนเมียวสีหบดียกออกจากเมืองนครสวรรค์มาทางเมืองชัยนาททางหนึ่ง ทางเมืองอุทัยธานีเมืองสรรค์ทางหนึ่งเข้าถึงเขตต์กรุงในเวลาเดียวกับกองทัพมังมหานรธา แล้วตั้งค่ายอยู่ที่วัดบ้านฝ้ายปากน้ำพระประแดงข้างด้านเหนือฝั่งตะวันออกฝ่ายหนึ่ง.

ครั้นกองทัพทั้งสองยกเข้ามาถึงเขตต์กรุง และตั้งค่ายอยู่ห่าง ๆ ยังไม่เข้าประชิดติดพระนครดังกล่าวแล้ว— จึงแต่งกองโจรออกเที่ยวรวบรวมทรัพย์จับชะเลยตามเขตต์แขวงรอบจังหวัดพระนคร แต่ก็ไม่ปรากฏว่ากองทัพฝ่ายในกรุง ฯ ได้ยกออกรบพุ่งอย่างใดเลย

เนเมียวสีหบดีได้ให้พลพะม่ากองหนึ่งไปเที่ยวค้นทรัพย์จับผู้คนทางเมืองวิเศษชัยชาญ เมื่อรู้ว่าใครมีลูกสาวก็บังคับเรียกเอาลูกสาวด้วย

พวกราษฎรพากันโกรธ กลุ้มรุมกันฆ่าพะม่าที่ไปตายประมาณ ๒๐ คน แล้วจึงพากันหนีไปยังบ้านบางระจัน เวลานั้นพวกราษฎรชาวเมืองวิเศษชัยชาญ เมืองสิงห์ และเมืองสรรค์ หลบหนีพะม่าไปอาศัยอยู่ที่บ้านบางระจันมากด้วยกัน จึงคุมกำลังกันขึ้นเพื่อต่อสู้กับพวกพะม่า เนเมียวสีหบดีได้ทราบความก็แต่งนายทัพนายกองคุมกองทหารออกไปปราบปรามเป็นหลายครั้ง แต่ถูกพวกชาวบ้านบางระจันต่อสู้ฆ่าฟันพวกทหารพะม่าล้มตายและพ่ายแพ้ไปทุกที่ พะม่าต้องปราบปรามพวกไทยชาวบ้านบางระจันอยู่ถึง ๕ เดือน ไทยไม่มีอาวุธอันใหญ่ใช้ต่อสู้ข้าศึก จึงต้องพ่ายแพ้แก่พะม่าในที่สุด.

ทางกรุงศรีอยุธยา เมื่อพะม่าเข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านลุ่มแดที่ปากน้ำพระประแดนั้น ปรากฏว่าได้ให้กวาดต้อนราษฎรและขนสะเบียงอาหารเข้าไปไว้ในพระนครทั้งสิ้น สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรซึ่งทรงผนวชอยู่ที่วัดประดู่โรงธรรม ก็เสด็จเข้าไปประทับอยู่ที่วัดราชประดิษฐาน มีข้าราชการไปทูลวิงวอนให้ลาผนวชออกบัญชาการพระนครไม่ขาด แม้เวลาออกบิณฑบาตก็มีราษฎรเขียนหนังสือใส่บาตรเชิญลาผนวชทุกๆวัน แต่ท่านองจะเห็นสมเด็จพระเชฏฐาทรงเฉยอยู่ ก็มิได้ลาผนวชตลอดเวลาสงคราม.

ครั้นถึงราวต้นปี พ.ศ. ๒๓๐๙ เมื่อได้ข่าวว่า พวกชาวบ้านบางระจันรบชนะพะม่าหลายครั้ง พวกที่อยู่ในกรุงก็พากันมีใจ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์จึงทรงจัดกองทัพให้พระยาพระคลังเป็นผู้ควบคุมออกไปตีค่ายพะม่าที่ตั้งอยู่ปากน้ำพระประแดข้างฝ่ายเหนือ ก็ไปเสียทีถูกอุบายพะม่าโอบตีแตกกลับมาแต่ยังไม่ถึงกับยับเยินทีเดียว เพราะมีกองทัพพระยาตากสินช่วยรบป้องกันข้าศึกมาข้างหลัง เนเมียวสีหบดีเห็นได้ทีก็ยกกองทัพหน้าลงมาตั้งค่ายที่บ้านโพธิ์สามต้น ให้ใกล้พระนครเข้ากว่าแต่ก่อน ฝ่ายมังมหานรธา

ส่งกองทัพหน้าขึ้นไปตั้งที่วัดอโยธยาใกล้พระนครเข้าอีก.

ครั้นถึงฤดูฝน พวกนายทัพนายกองพะม่าพากันไปร้องทุกข์ต่อมังมหานรธา ขอให้เลิกทัพกลับไปเสียสักคราวหนึ่ง, เมื่อถึงฤดูแล้งจึงกลับมาตีกรุงศรีอยุธยาใหม่ แต่มังมหานรธาเห็นไทยอ่อนกำลังลงมากแล้ว ก็ไม่ยอมกลับ ให้เที่ยวตรวจหาที่ตอนเช่นโคกวัดอันมีอยู่รอบพระนครแล้วกะบั่นหน้าที่ให้กองทัพไปตั้งค่ายสำหรับที่จะอยู่เวลาฤดูน้ำหลาก รวบรวมเรือใหญ่น้อยมาไว้ใช้ในกองทัพเป็นอันมาก แต่ขณะที่ตระเตรียมอยู่นั้นมังมหานรธาก็ป่วยลง แล้วถึงแก่ความตายที่ค่ายบ้านสี่กุก.

การที่มังมหานรธาถึงแก่ความตายลงนั้น กลับเป็นโทษแก่ฝ่ายไทยด้วยแต่ก่อนกองทัพพะม่าข้างเหนือกับข้างใต้มักเกี่ยงแย่งด้วยเป็นอิสระแก่กัน ครั้นมังมหานรธาตายเนเมียวสีหบดีได้เป็นแม่ทัพใหญ่ บังคับบัญชากองทัพพะม่าทั้งหมดแต่ผู้เดียว ก็สั่งให้กองทัพทั้งฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้เข้าตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยา // ตัวเนเมียวสีหบดีย้ายจากค่ายปากน้ำพระประแดงมาอยู่ค่ายโพธิ์สามต้น ให้กองทัพหน้ามาตั้งค่ายที่วัดภูเขาทอง แล้วให้รุกเข้ามาตั้งค่ายวัดท่าการ้องอีกแห่งหนึ่ง ทางกรุงได้จัดกองทัพเรือออกไปตีค่ายพะม่าแต่พอพวกพะม่ายิงปืนมาถูกทหารไทยคนหนึ่ง ชื่อนายฤกษ์ซึ่งยืนรำดาบอยู่ข้างหน้าเรือตกน้ำตาย พวกไทยก็ใจฝ่อ พากันถอยกองทัพเรือกลับเข้ากรุงทั้งหมด แต่การรบพุ่งก็เป็นแต่เอาปืนใหญ่ตั้งยิงกันทั้ง ๒ ข้าง ฝ่ายไทยเอาปืนขนาดใหญ่ๆ ขึ้นตั้งยิงบนป้อม แต่ถึงคราวที่กรุงศรีอยุธยาจะเสื่อมทราม พวกเจ้าหน้าที่ยิงปืนกลับปืนจะแตกมากกว่ากลับกรุงแตก ไม่กล้ายัดดินดำให้เต็มขนาด เมื่อยิงไปกะสุนปืนไปตกไม่ถึงคูเมือง ฝ่ายที่กล้าก็

ตรงกันข้ามขนยัดดินปืนทวีขึ้น ๒ เท่า เมื่อยิงได้นัดเดียวก็เลยร้างรานใช้การต่อไปไม่ได้ดังนี้เป็นต้น ที่สุดมีกฎประกาศว่า ถ้าใครจะยิงปืนใหญ่ต้องให้ไปขออนุญาตที่ศาลาลูกขุนเสียก่อน ครั้งหนึ่งพระยาตากสินเป็นเจ้าหน้าที่รักษาการด้านตะวันออก เห็นพะม่ายกเข้ามาก็เอาปืนใหญ่ยิงข้าศึกโดยไม่มาบอกศาลาลูกขุน มีโจทก์ฟ้องเกือบจะต้องถูกลงโทษหากเคยมีความชอบมาจึงได้รับกรุณาเพียงภาคทัณฑ์ไว้ แต่นั้นพระยาตากสินก็ท้อใจจึงคิดหนีจากพระนคร.

ถึงฤดูน้ำหลากท่วมทุ่ง พะม่ายกทัพเรือดัดทุ่งหนีทางปืนมาจากค่ายท่านองจะมาตรวจเตรียมล้อมกรุงข้างด้านตะวันออก สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์จึงตรัสสั่งให้พระยาเพชรบุรีคุมกองทัพเรือกองหนึ่ง พระยาตากสินคุมอีกกองหนึ่งยกออกไปตั้งที่วัดบ้านแก้วคอยสกัดตีกองทัพพะม่าที่ยกมาทางทุ่ง ครั้นพะม่ายกมาอีก พระยาเพชรบุรีจึงระดมกองทัพเรือออกตีกองทัพพะม่าที่วัดสังฆาวาส กองทัพพะม่ามากกว่าก็เข้าล้อมพระยาเพชรบุรีไว้แล้วเอาหม้อดินดำทิ้งลงไปในเรือ ดินปืนระเบิดเรือแตก พระยาเพชรบุรีตายในที่รบ พวกกองทัพที่เหลือตายก็แตกหนี ฝ่ายพระยาตากสินได้ห้ามปรามพระยาเพชรบุรีแล้ว เมื่อไม่ฟังจึงออกรบ จึงถอยกลับมาตั้งอยู่ที่วัดพิชัย แต่นั้นพระยาตากสินก็ไม่เข้าไปในพระนครอีก พอน้ำลดดินแห้งก็พาสมัครพรรคพวกประมาณ ๕๐๐ คนตีฝ่าพะม่าหนีไปทางทิศตะวันออก.

พอถึงฤดูแล้ง พะม่าได้กองทัพเพิ่มเติมมาอีก จึงยกเข้าตีค่ายไทยที่ออกไปตั้งป้องกันพระนครข้างด้านเหนือแตกกลับเข้ากรุงหมดทุกค่าย แล้วพะม่าก็เข้ามาตั้งค่ายประชิดพระนครอยู่ทางด้านเหนือ ปลูกหอรบเอาปืนขึ้นจังกายิงเข้าไปในพระนครทุกวันมิได้ขาด ส่วนทัพพะม่าข้างใต้ก็ยกเข้าตี

ค่ายไทยได้ตลอดขึ้นมาเป็นลำดับ ไทยถูกพะม่าล้อมพระนครอยู่ช้านาน ระเบียงอาหารอัตคัดเข้า เกิดเป็นโจรผู้ร้ายแย่งชิงกันชุกชุมขึ้นทุกที ต่อมาเกิดไฟไหม้ในพระนคร ไหม้ตั้งแต่ท่าทรายริมกำแพงข้างด้านเหนือ ลุกลามมาทางประตูข้าวเปลือกแล้วข้ามมาติดบ้านเรือน วัดวาอารามในพระนครรวมกว่า ๓๐,๐๐๐ หลัง ผู้คนพลเมืองก็ยิ่งอัตคัดคับแค้นหนักขึ้น ไม่มีกะใจจะต่อสู้ข้าศึก สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ให้ทูตออกไปว่ากล่าวขอเลิกรบโดยจะยอมเป็นเมืองขึ้นต่อพะม่า แต่แม่ทัพพะม่าไม่ยอมเลิก ด้วยประสงค์จะได้เอาทรัพย์สมบัติผู้คนไปให้สิ้นเชิง ชาวพระนครอดอยากหนักเข้าก็พากันปีนข้ามกำแพงหนีไปเป็นอันมาก ที่หนีไม่พ้นก็ตรงไปยอมให้พะม่าจับพอได้มีอาหารกินก็มาก เนเมียวสีหบดีเห็นว่าชาวพระนครอ่อนกำลังและระส่ำระสายมากแล้ว ก็พยายามทำสะพานเรือกจนเสร็จแล้วยกอุโมงค์เดินเข้ามาจนถึงกำแพงเมือง ขนเอาปืนมากองใส่ได้รากกำแพงเมือง เตรียมบันไดที่จะพาดกำแพงปีนปล้นเมืองไว้เป็นอันมาก.

ครั้นถึงต้นปี พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นวันเนาว์สงกรานต์ พะม่าก็จุดไฟสุมรากกำแพงเมืองตรงหัวรอริมป้อมมหาชัยและยิงปืนใหญ่ระดมเข้าไปในพระนครจากค่ายที่รายล้อมทุก ๆ ค่าย พอกำแพงเมืองตรงที่เอาไฟสุมทรุดลง พะม่าก็เอาบันไดพาดปีนเข้าได้ตรงกำแพงทรุดนั้นก่อน พวกไทยที่รักษาหน้าที่เหลือกำลังจะต่อสู้ พะม่าก็เข้าพระนครได้ในเวลาค่ำวันนั้นทุกทาง นับเวลาแต่พะม่ายกมาตั้งล้อมพระนครได้ปี ๓ กับ ๒ เดือน จึงเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พะม่าข้าศึก.

เมื่อพะม่าเข้าพระนครได้นั้นเป็นเวลากลางคืน ไปถึงไหนก็เอาไฟจุดเผาบ้านเรือนของชาวเมืองเข้าไปจนกระทั่งปราสาทราชมนเทียร ไฟไหม้ลุกลามมีแสงสว่างดังกลางวัน ครั้นแล้วก็เที่ยวเก็บรวบรวมทรัพย์จับผู้คนอลหม่านไปทั่วพระนคร แต่เพราะเป็นเวลากลางคืนพวกชาวเมืองจึงหนีรอดไปได้มาก พะม่าจับได้สัก ๓๐,๐๐๐ คน ส่วนสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์นั้นมหาดเล็กพาลงเรือน้อยหนีไปซุ่มซ่อนอยู่ในสุมทุมพุ่มไม้ที่บ้านจิกริมวัดสังฆาวาส แต่พะม่ายังหารู้ไม่ จับได้แต่สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรซึ่งทรงผนวชกับเจ้านายข้าราชการและภิกษุสามเณรที่หนีไปไม่พ้น เมื่อเอาไปรวมคุมไว้แล้วก็เที่ยวตรวจเก็บบรรดาทรัพย์สมบัติทั้งสิ้นของหลวงของราษฎร์ ตลอดจนทองคำที่หุ้มพระศรีสรรเพชญดาญาณ พะม่าก็เอาไฟสุมให้ละลายเก็บเอาไปจนสิ้น ส่วนผู้ที่เป็นเจ้าของทรัพย์ถ้าไม่บอกที่ซ่อนทรัพย์สมบัติให้โดยดี พะม่าก็เฆี่ยนตีและทำทัณฑกรรมต่าง ๆ จนถึงล้มตายก็มี ความเดือดร้อนของพวกไทยในคราวเสียกรุงครั้งหลังนี้ สุดแสนสาหัสเหลือที่จะพรรณนา.

กองทัพพะม่าพักอยู่ประมาณเก้าวันสิบวัน พอรวบรวมชะเลยและทรัพย์สิ่งของเสร็จแล้วก็เลิกทัพกลับไป ตั้งให้นายทหารมอญชื่อสุกเป็นนายทัพคุมพลพะม่ามอญรวม ๓,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น คอยสืบจับผู้คนและเก็บทรัพย์สิ่งของส่งตามต่อไป ต่อมาพวกพะม่าไปพบสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ที่บ้านจิก เวลานั้นอดอาหารมากว่า ๑๐ วันแล้ว พอรับเสด็จไปถึงค่ายโพธิ์สามต้นก็สวรรคต.

กรุงศรีอยุธยาได้มีกษัตริย์ครอบครองสืบกันมา ๓๓ พระองค์ ดำรงศักดิ์เป็นราชธานีของสยามประเทศตลอดเวลา ๔๑๗ ปี มาถึงความพินาศด้วยภัยพิบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐.

กรุงธนบุรี

เหตุการณ์จลาจลหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยา

ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ กรุงศรีอยุธยา ได้เสียแก่พะม่าเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อพะม่ายกกองทัพเข้ากรุงศรีอยุธยาได้แล้วก็แย่งชิงเก็บริบเอาทรัพย์สิ่งของอันมีค่าต่าง ๆ ทั้งของหลวงและของราษฎรไปเกือบหมด และได้เอาไฟเผาผลาญบ้านเรือนและสถานที่เสียมากมายตลอดถึงองค์พระพุทธรูปที่หุ้มด้วยทองคำก็ถูกเอาไฟสุมลอกเอาทองไป ทั้งได้จับเอาพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการและราษฎรไปเป็นชะเลย ในครั้งนี้พะม่ามิได้คิดที่จะรักษาเมืองไทยไว้เป็นประเทศราช เพื่อขยายอาณาเขตให้กว้างขวางออกไปเหมือนครั้งพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าอังวะรบครั้งนี้หวังจะยึดทรัพย์จับชะเลยเป็นกำไรเพราะฉะนั้นในครั้งนี้กรุงศรีอยุธยาจึงยับเยินยิ่งกว่าคราวก่อนมาก แต่เดชะที่มิได้เสียเมืองแก่พะม่าทั้งหมดเหมือนคราวก่อน ก่อนที่พะม่าจะเดินทัพกลับบ้านเมืองได้ตั้งให้สุกี้เป็นแม่ทัพควบคุมพล ๓,๐๐๐ คน รักษากรุงศรีอยุธยาอยู่ณค่ายโพธิ์สามต้น ซึ่งอยู่เหนือกรุงแห่งหนึ่ง กับให้คนไทยคนหนึ่งชื่อนายทองอินควบคุมพลรักษากรุงธนบุรีอีกแห่งหนึ่ง ให้ช่วยกันคอยค้นหาผู้คนและทรัพย์สมบัติที่ตกค้างอยู่ส่งไปยังพะม่า แต่อย่างไรก็ดี พะม่าคงมีอำนาจอยู่ฉะเพาะแต่ในกรุงศรีอยุธยาและหัวเมืองใกล้เคียงเท่านั้น สุกีคนนี้เป็นมอญเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระนายกองเป็นผู้ที่เคยทำความชอบไว้ คือเป็นผู้ปราบราษฎรชาวบ้านบางระจันพะม่าให้คุมพลอยู่โดยอิสระ สุกีให้โพ่พลออกติดตามสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์พบที่พุ่มไม้ใกล้บ้านจิก พระองค์มิได้เสวยพระกระยาหารมา ๑๑–๑๒ วัน เมื่อเชิญพระองค์เสด็จมาถึง

ค่ายโพธิ์สามต้นก็สวรรคต สุกจึงเชิญพระศพไปฝังไว้ที่โคกพระเมรุ แล้วได้รวบรวมราษฎรที่แตกฉานซ่านเซนไว้เป็นพรรคพวกเป็นอันมาก.

เมื่อพะม่าเลิกทัพกลับไปแล้ว เนื่องด้วยพลเมืองพากันอดอยากข้าวปลาอาหาร จึงเป็นเหตุให้เกิดการจลาจลรบพุ่งแย่งชิงอาหารกันวุ่นวายต่าง ๆ ผู้คนในท้องที่ที่พะม่ามีอำนาจอยู่ (ในจังหวัดกรุงศรีอยุธยาและหัวเมืองใกล้เคียง) ซึ่งพะม่ายังจับไม่ได้ ใครมีกำลังพาหนะหรือว่าเป็นโสดอยู่แก่ตัว ก็หนีออกไปอาศัยอยู่ตามหัวเมืองที่ยังเป็นสิทธิ์แก่ไทย พวกที่มีกำลังพาหนะน้อยหรือห่วงใยอยู่ด้วยครอบครัวไม่สามารถจะหนีไปต่างเมืองได้ ก็หลบหลีกซุ่มซ่อนอยู่กับครอบครัวและสมัครพรรคพวกของตน ที่พรรคพวกน้อยก็ได้แต่คอยหลบหลีกพอรอดตัวไปวันหนึ่ง ๆ ที่มีพรรคพวกมากก็ตั้งต้องปกครองกันเป็นหมวดหมู่ ช่วยกันบ้องกันภยันตรายตามกำลังเป็นดังนี้ทั่วไปในบรรดาหัวเมืองที่เสียแก่พะม่า ส่วนหัวเมืองที่มิได้เสียแก่พะม่าเมื่อไม่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็กลายเป็นเมืองอิสระด้วยกันทั้งนั้น ที่เป็นเมืองน้อยผู้ว่าราชการเมืองเห็นจะปกครองอยู่โดยลำพังไม่ได้ก็ยอมอ่อนน้อมแก่เมืองใหญ่ที่อยู่ใกล้เคียง ผู้ที่เป็นเจ้าเมืองใหญ่หรือที่มีกำลังพาหนะมากก็คิดตั้งตัวเป็นเจ้า โดยหวังจะเป็นใหญ่ในเมืองไทยต่อไป เพราะฉะนั้นในหัวเมืองไทยที่มิได้เสียแก่พะม่าข้าศึกจึงมีผู้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าถึง ๕ ชุมนุมด้วยกัน.

๑ ชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก เจ้าพระยาพิษณุโลกตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นที่เมืองพิษณุโลก มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองพิชัย (จังหวัดอุตรดิตถ์) จนถึงเมืองนครสวรรค์ เจ้าพระยาพิษณุโลกนี้ชื่อเดิมชื่อเรือง เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีความสามารถก่อนเสียกรุงผู้หนึ่ง เมื่อคราวรบกับพะม่าได้แสดงฝีมือเข้มแข็ง ประกอบกับเมืองพิษณุโลกเคยเป็นราชธานีจึงมีผู้คนนับถือมาก

ตลอดจนราษฎรในกรุงศรีอยุธยาก็ได้ไปเข้าเป็นพรรคพวกด้วยเป็นอันมาก นับว่าเป็นชุมนุมใหญ่ฝ่ายเหนือชุมนุมหนึ่ง.

๒ ชุมนุมพระสังฆราชา พระสังฆราชาเมืองสวางคบุรี (คือเมืองสางอยู่ในจังหวัดอุตรดิตถ์) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเจ้าพระฝาง ชื่อเดิมชื่อเรือน มีกำเนิดเป็นชาวเหนือ มาเล่าเรียนอยู่ในกรุง ได้เลื่อนเป็นพระพากุลเถระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนาธุระอยู่ณวัดศรีอโยธยาในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ ภายหลังได้โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสังฆราชาเมืองสวางคบุรี มีคนนับถือมาก เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกแล้วได้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าทั้งพระ แต่แปลงเครื่องนุ่งห่มเป็นสีแดง ได้แต่งตั้งพระสงฆ์มีคุณวุฒิให้เป็นนายทัพนายกอง มีอาณาเขตตั้งแต่พิษณุโลกไปจดแดนลาว จึงเป็นชุมนุมเหนืออีกชุมนุมหนึ่ง.

๓ ชุมนุมพระปลัดผู้รั้งเมืองนครศรีธรรมราช พระปลัดตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าที่เมืองนครศรีธรรมราช มีอาณาเขตตั้งแต่แดนมะลายูขึ้นไปจนถึงเมืองชุมพร คนทั้งหลายเรียกกันว่าเจ้านคร ชื่อเดิมชื่อหนู เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ได้เข้ามารับราชการอยู่ในกรุง ภายหลังได้เป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาพระยาราชสุภาวดีเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชมีความผิดต้องออกจากราชการ พระปลัดจึงได้รั้งตำแหน่งเจ้าเมืองอยู่จนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พะม่า จึงได้ตั้งตัวเป็นเจ้า.

๔ ชุมนุมเจ้าพิมาย เจ้าพิมายตั้งชุมนุมอยู่ที่เมืองพิมายมณฑลนครราชสีมา มีอาณาเขตตั้งแต่อยุโมมณฑลนครราชสีมา ทั้งตลอดลำน้ำมูลลงมาจนถึงเมืองสระบุรี นับว่าเป็นชุมนุมใหญ่ภาคตะวันออกชุมนุมหนึ่ง เจ้าพิมายเป็นพระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ พระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าแขก ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหมื่นเทพพิพิธ ต่อมาในแผ่นดินพระ

เจ้าเอกทัศน์คิดการจะเป็นกบฏต่อพระเจ้าแผ่นดิน จึงรับสั่งให้เอาตัวไปปล่อยเสียที่เกาะดังกา เมื่อพะม่ายกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธได้ข่าวว่ากรุงศรีอยุธยาเสียแก่พะม่า จึงได้หนีกลับมาประเทศสยาม แต่กรุงศรีอยุธยายังหาได้เสียแก่พะม่าตามข่าวเดิมไม่ จึงถูกพระเจ้าเอกทัศน์รับสั่งให้คุมตัวไว้ที่เมืองมะริด ครั้นพะม่าตีเมืองมะริดกรมหมื่นเทพพิพิธได้หนีพะม่ามาอยู่ที่เมืองเพชรบุรี พระเจ้าเอกทัศน์จึงมีรับสั่งให้เอาตัวไปคุมขังไว้ที่เมืองจันทบุรี กรมหมื่นเทพพิพิธเกลี้ยกล่อมได้ผู้คนเป็นสมัครพรรคพวกเป็นอันมาก คิดจะไปช่วยกรุงศรีอยุธยา แต่ถูกทัพพะม่าตีตัดกำลังเสียก่อน จึงได้พาครอบครัวหนีไปอยู่ด่านโคกพระยาในเมืองนครราชสีมา แล้วก็เริ่มเกลี้ยกล่อมพระยานครราชสีมาให้เข้าเป็นพรรคพวก พระยานครราชสีมาไม่ยินยอมและจะจับตัวส่งกรุงศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธจึงลอบให้คนเข้าไปฆ่าพระยานครราชสีมาเสียแล้วตนนั่งเมืองแทน หลวงแพ่งน้องชายพระยานครราชสีมาหนีไปเกณฑ์กองทัพเมืองพิมายมาตีเมืองนครราชสีมากลับคืน จับได้ตัวกรมหมื่นเทพพิพิธพร้อมด้วยครอบครัว คิดจะปลงพระชนม์กรมหมื่นเทพพิพิธเสีย แต่พระพิมายขอชีวิตไว้ เพราะเห็นว่าเป็นเชื้อพระวงศ์กรุงศรีอยุธยา ด้วยในเวลานั้นเชื้อพระวงศ์ถูกพะม่าจับไปเป็นชะเลยหมด แล้วพระพิมายยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเป็นเจ้าเมืองพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธจึงตั้งพระพิมายเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ต่อมา เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คิดอุบายจับหลวงแพ่งฆ่าเสีย กรมหมื่นเทพพิพิธก็ได้อาณาเขตตั้งแต่เขตต์นครราชสีมา แต่ตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองพิมาย.

๕ ชุมนุมเจ้าตาก (สิน) พระยาตากชื่อเดิมชื่อสิน ลงไปตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองจันทบุรี มีอาณาเขตต์ตั้งแต่แดนเขมรจนไปขึ้นถึงเมืองชลบุรี นับว่าเป็นชุมนุมใหญ่ฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ชุมนุมหนึ่ง คนทั้งหลายเรียกพระยาตากว่า เจ้าตาก.

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ประวัติเบื้องต้น เจ้าตากเกิดเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๗ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ บิดาเป็นจีน ชื่อไหฮอง นายอากรบ่อนเบี้ย ตั้งบ้านเรือนอยู่หน้าบ้านเจ้าพระยาจักรีตำแหน่งสมุหนายก เจ้าพระยาจักรีได้ขอมาเลี้ยงไว้เพราะชอบในรูปร่างลักษณะของเจ้าตาก จึงให้ชื่อว่านายสินอย่างคนไทย และได้เลี้ยงดูทำนุบำรุงอย่างบุตรบุญธรรม / พออายุได้ ๗ ขวบก็จัดการให้ได้เล่าเรียนในสำนักพระอาจารย์ทองดีวัดโกษาวาส, ครั้นอายุได้ ๑๓ ปีก็นำเข้าถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ ได้รับราชการเริ่มต้นแต่เป็นมหาดเล็ก ขณะนั้นนายสินอุตส่าห์เรียนหนังสือจีนญวนและแขกจนพูดได้คล่อง เมื่ออายุครบอุปสมบทเจ้าพระยาจักรีก็จัดการอุปสมบทให้ อุปสมบทอยู่ได้ ๓ พรรษาก็ลาออกมารับราชการตามเดิม ต่อมาได้เป็นมหาดเล็กรายงานจนถึงพระเจ้าแผ่นดินเอกทัศน์ นายสินรับราชการมีความดีความชอบจึงได้เป็นหลวงยกกระบัตรเมืองตากช่วยราชการพระยาตาก ครั้นต่อมาพระยาตากถึงแก่กรรมได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพระยาตาก ซึ่งเวลานั้นเมืองตากขึ้นกับเมืองกำแพงเพชร เมื่อพะม่าเข้ามาล้อมกรุงพระยาตากถูกเกณฑ์ลงมาช่วยรักษาพระนคร ผู้มีอุปนิสัยกล้าหาญเข้มแข็งมีบำเหน็จความชอบในสงครามจึงได้เลื่อนที่เป็นพระยาวิเชียรปราการ (พระยากำแพงเพชร) ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองกำแพงเพชร แต่คนทั้งหลายคงเรียกว่า พระยาตาก

หนีออกจากกรุงไปตั้งตัวเป็นใหญ่ ครั้งรบกับพะม่ารักษาพระนครต่อมาขณะที่กรุงศรีอยุธยาจวนเสียแก่พะม่า มีเหตุทำให้พระยาตากเกิดความท้อใจหลายคราว คราวหนึ่งพระยาตากออกไปรบพะม่าตีได้ค่ายพะม่า ผู้บัญชาการรักษาพระนครมิได้ส่งกำลังหนุนไปช่วยรบ พระยาตากต้องถอยทัพกลับเข้ากรุง

อีกคราวหนึ่งเพราะเหตุที่กะสุนดินดำในกรุงมีน้อย ผู้บัญชาการรักษาพระนครจึงออกกฎแก่นายทัพนายกองทั้งปวงว่า ผู้ใดจะยิงปืนใหญ่จะต้องได้รับอนุมัติจากศาลาลูกขุนเสียก่อน พระยาตากเป็นเจ้าหน้าที่รักษาพระนครทางด้านตะวันออกอยู่ที่วัดเกาะแก้ว (ตรงหน้าวัดสุวรรณข้าม) เห็นพม่ายกพลเข้ามาก็เอาปืนใหญ่ยิงโดยมิได้ขออนุญาตศาลาลูกขุน เป็นการฝ่าฝืนกฎข้อบังคับเกือบจะต้องถูกลงโทษ แต่หากว่าพระยาตากได้เคยทำความดีความชอบมาแล้ว จึงได้รับความกรุณาลดหย่อนผ่อนโทษลงเป็นภาคทัณฑ์

อีกคราวหนึ่งสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ได้โปรดให้พระยาตากคุมกองทัพเรือกองหนึ่ง พระยาเพชรบุรีคุมกองหนึ่งคอยสกัดทัพพม่าซึ่งจะยกมาทางวัดใหญ่ พม่ายกกองทัพเรือลัดทุ่งมา พระยาตากเห็นว่าเหลือกำลังจะต่อสู้แต่พระยาเพชรบุรีไม่พังขึ้นยกไปรบพม่า พม่าเอาดินดำทิ้งลงในเรือพระยาเพชรบุรี ดินดำระเบิดขึ้นเผาพระยาเพชรบุรีตาย พระยาตากถูกหาว่าทอดทิ้งพระยาเพชรบุรีให้เป็นอันตราย จึงรู้สึกเสียใจและท้อใจเป็นกำลังเห็นว่าจะสู้รบพม่าต่อไปคงไร้ประโยชน์ ทำดีกลับจะเป็นร้าย (พระนครศรีอยุธยาคงไม่แตกง่ายเสียแก่พม่าเพราะความอ่อนแอของผู้บัญชาการ) พระยาตากจึงรวมสมัครพรรคพวกได้ประมาณ ๕๐๐ ในเดือนยี่ขึ้น ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๐๙ เวลาค่ำก็ยกออกจากค่ายวัดพิชัย ตีแหกค่ายพม่าไปทางทิศตะวันออกมีข้าราชการที่ออกไปด้วย คือ พระเชียงเงิน พระพรหมเสนา หลวงพิชัยอาสา หลวงราชเสน่หา ขุนอภัยภักดีและหมื่นราชเสน่หา พม่าไล่ติดตามไปทันพระยาตากที่บ้านโพธิ์สังหารเวลารุ่งเช้า พระยาตากก็ออกนำหน้าทหารเข้าต่อสู้ฆ่าฟันพม่าล้มตายแตกพ่ายไป แล้วพระยาตากจึงพาโพรงพลไปตั้งชุมนุมอยู่ที่บ้านพรานนกแขวงเมืองนครนายก ให้ทหารออกเที่ยวหาสะเบียง

อาศัยระยะทางนั้นมีทหารพม่ากองหนึ่งมีจำนวนพลขี่ม้าราว ๑๐ พลเดินเท้าประมาณ ๑๐ ยกล่วงทางมาพบทหารพระยาตากกำลังหาสะเบียงอาหารอยู่ที่ใต้ค่าย ทหารไทยพากันหนีกลับเข้าค่าย พระยาตากจึงขี่ม้ากับทหารขี่ม้าพร้อมด้วยทหารเดินเท้าไล่ฟันแทงพม่าแตกพ่ายหนีไป.

* โพรบ้านพลเมืองที่พากันหลบหนีพม่าเมื่อได้ทราบว่าพระยาตากรบชนะพม่าต่างก็มีความยินดี เข้าเป็นสมัครพรรคพวกด้วยพระยาตากเป็นอันมาก ตลอดจนนายล้อนายชุมนุมต่างๆ ก็พากันมาอ่อนน้อมยอมเข้าด้วย ถ้าล้อใดชุมนุมใดไม่ยอมเข้าด้วยพระยาตากก็ใช้กำลังเข้าปราบปรามได้ไว้ในอำนาจ ในที่สุดก็รวบรวมไพร่พลได้เป็นกองทัพ แล้วยกไปทางดงศรีมหาโพธิ์

* ฝ่ายกองทัพพม่าที่ถูกพระยาตากตีแตกไปจากบ้านพรานนกก็ยกกองทัพติดตามมาตีทัพพระยาตากที่ดงศรีมหาโพธิ์อีก เมื่อพระยาตากทราบว่าพม่ายกมาก็ตั้งปืนใหญ่น้อยรายไว้ในที่ชัยภูมิอันเหมาะ คอยตีกองพม่าที่ยกติดตามมา แล้วพระยาตากออกนำหน้าทหารประมาณ ๑๐๐ คนออกรบพม่าได้หน่อยก็แกล้งถอยหนี พม่าไม่รู้ว่าเป็นกลอุบายก็ไล่ติดตามเข้าไป พอได้ทางปืนไทยก็ยิงปืนใหญ่น้อยออกไปพร้อมกัน ถูกพม่าล้มตายแตกกระจัดกระจายไป พม่าติดตามมาอีกก็ถูกยิงอีก พม่าถูกยิงเช่นนี้ถึง ๓ ยกก็ถอยหนี แต่นั้นพม่าก็มิได้ติดตามอีกต่อไป พระยาตากก็ยกทัพเดินต่อไปจนถึงเมืองระยอง ชาวเมืองตามระยะทางที่พระยาตากผ่านไปมาเข้าเป็นพรรคพวกด้วยเป็นอันมาก ทั้งพระยาระยองก็ยอมอ่อนน้อม พระยาตากจึงยกทัพเข้าตั้งอยู่ในเมืองระยอง ขณะนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่พม่า พวกกรมการเมืองระยองพากันเห็นว่าพระยาตากคิดประทุษ

ร้ายต่อแผ่นดิน จึงคบคิดกันจะต่อสู้ พระยาระยองห้ามปรามก็ไม่เชื่อฟัง พอพระยาตากเข้าไปอยู่ในชานเมืองระยองได้ ๒ วัน กรมการเมืองเหล่านั้นคิดจะปล้นค่ายพระยาตากในเวลากลางคืน เผอิญมีผู้นำความมาบอกพระยาตาก พระยาตากจึงถามพระยาระยอง พระยาระยองก็มิได้รู้เห็นด้วย มีกิริยาอาการพิรุธ จึงจับพระยาระยองไว้ในค่าย พอเวลาค่ำพระยาตากให้เตรียมการป้องกันค่าย ให้ดับไฟในค่ายให้มืด ห้ามมิให้ทหารโห่ร้องและยิงปืนโต้ตอบ ครั้นเวลากลางคืนพวกกรมการเมืองไม่ทราบว่าพระยาตากรู้ตัวจึงยกกองเข้าปล้นค่ายพระยาตาก ไม่เห็นทหารฝ่ายพระยาตากยิงปืนโต้ตอบ เข้าใจว่ากำลังตื่นตกใจ ขุนจ่าเมืองจึงคุมทหาร ๓๐ คนเข้าแหกค่ายพระยาตาก ถูกทหารพระยาตากยิงตายหมด พวกที่ตามเข้ามาที่หลังเห็นเช่นนั้นก็ตกใจพากันถอยหนี พระยาตากเห็นเป็นโอกาสเหมาะจึงให้ไพร่พลโห่ร้องไล่ติดตามตีข้าศึกแตกพ่ายหนีไป พระยาตากก็ได้เมืองระยองโดยสิทธิ์ขาดในคืนนั้น จึงตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองนั้น พรรคพวกพระยาตากก็เรียกพระยาตากว่าเจ้าตาก ตั้งแต่นั้นมา//

ฝ่ายขุนรามหมื่นซ่องกรมการเก่าเมืองระยองหนีไปตั้งอยู่ในเขตต์เมืองแกลงอันเป็นเมืองขึ้นของเมืองจันทบุรี เจ้าตากเห็นว่าการที่จะตั้งตัวอยู่ได้ จำเป็นต้องใช้กำลังปราบปรามพวกที่เป็นศัตรู จึงยกกองทัพลงไปรบพวกขุนรามหมื่นซ่องที่เมืองแกลง ขุนรามหมื่นซ่องสู้ไม่ได้ก็พาสมัครพรรคพวกหนีไปอยู่กับพระยาจันทบุรี แล้วเจ้าตากได้ยกทัพกลับจากเมืองแกลงตรงเข้าไปยังเมืองชลบุรี ซึ่งนายทองอยู่นกเด็กตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ที่นั้น พยายามเกลี้ยกล่อมนายทองอยู่นกเด็กจนยอมอ่อนน้อมเข้าด้วยโดยดี เจ้าตากจึงตั้งนายทองอยู่นกเด็กเป็นที่พระยาอนุราชบุรี

ตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดชลบุรี แล้วเจ้าตากก็เดินทัพกลับลงไปยังเมืองระยอง.

เจ้าตากชักชวนพระยาจันทบุรีให้ช่วยกันรบพม่าแก้ไขพระนครให้พ้นจากอำนาจข้าศึก ครั้งแรกพระยาจันทบุรีรับว่าจะเป็นไมตรีด้วย แต่ภายหลังได้เปลี่ยนความคิดเดิม คบคิดกับขุนรามหมื่นซ่องคิดเป็นกลอุบายลวงเจ้าตากให้ยกทัพเข้าไปในเมือง ครั้นเจ้าตากรู้ว่าพระยาจันทบุรีไม่ซื่อตรงคิดร้ายต่อก็ไม่ยกทัพเข้าไปในเมือง ตั้งชุมนุมไพร่พลอยู่เพียงนอกเมือง ตกเวลาเย็นจึงประชุมนายทัพนายกองสั่งว่า "เราจะตีเมืองจันทบุรีในค่ำวันนี้ เมื่อกองทัพหุงข้าวเย็นกินเสร็จแล้วทั้งนายและไพร่ให้เททิ้งอาหารที่เหลือและต่อยหม้อเสียให้หมด หมายไปกินข้าวเช้าด้วยกันที่ในเมืองเอาพรุ่งนี้ ถ้าตีเมืองไม่ได้ในค่ำวันนี้ก็จะได้ตายเสียด้วยกันให้หมดทีเดียว" ครั้นเวลา ๓ ยามกึ่งบันเป็นสัญญาขึ้น ทหารไทยจีนก็ยกเข้าปล้นเมืองพร้อมกัน ส่วนตัวเจ้าตากก็ขับช้างพังคีรีบัญชรเข้าชนบานประตูเมืองพังทะลายลง ทหารก็กรูกันเข้าเมืองได้ (ส่วนพระยาจันทบุรีก็พาครอบครัวเล็ดลอดหนีออกจากเมืองไปเมืองบันทายมาศ (ฮาเตียน) ซึ่งสมัยนั้นขึ้นกรุงศรีอยุธยา เจ้าตากก็ตั้งฐานทัพอยู่ที่เมืองจันทบุรี เมื่อเจ้าตากตีเมืองจันทบุรีได้นั้นเป็นเดือนเจ็ด พ.ศ. ๒๓๑๐ กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พะม่าแล้วได้ ๒ เดือน ครั้นเห็นว่าเมืองจันทบุรีเรียบร้อยอย่างเดิมแล้ว จึงยกกองทัพเรือไปยังเมืองตราษ พวกกรมการและราษฎรพากันเกรงกลัวยอมอ่อนน้อมโดยดีทั่วทั้งเมือง และขณะนั้นมีสำเภาจีนมาทอดอยู่ปากน้ำเมืองตราษหลายลำ เจ้าตากให้ไปเรียกนายเรือมาเฝ้า พวกจีนขัดขืนแต่งคนเป็นศัตรู จึงเกิดรบพุ่งกันขึ้น รบกันอยู่ครึ่งวันเจ้าตากก็ได้เรือสำเภาจีนได้ทั้งหมด ได้ทรัพย์สิ่งของเป็น

กำลังการทัพเป็นอันมาก แล้วกลับขึ้นมาตั้งอยู่ณเมืองจันทบุรี แต่นั้นไปเจ้าตากก็มีอำนาจสิทธิ์ขาดตลอดทุกหัวเมืองชายทะเลตะวันออก จึงตั้งต้นตระเตรียมการที่จะเข้ามาทำสงครามกู้กรุงศรีอยุธยา.

ฐานะของเจ้าตากเสียเปรียบผู้ที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๔ ชุมนุม เพราะไม่ได้อาศัยชาติสกุลอุดหนุนเหมือนอย่างเจ้าพิมาย และไม่มีถิ่นฐานภูมิลำเนาที่จะตั้งตัวเหมือนอย่างเจ้าพิษณุโลกเจ้านครและเจ้าพระฝาง แม้ที่สุดจนผู้คนที่จะได้ใช้สอยเป็นกำลังในเบื้องต้นก็มีเพียงสักสี่ห้าร้อยคน ด้วยเหตุนี้เมื่อคิดดูจึงเห็นว่าขณะเมื่อเจ้าตากยกไปจากกรุงศรีอยุธยานั้น ความมุ่งหมายเห็นจะมีเพียงคิดจะหนีให้พ้นภัยจากข้าศึก ไปคิดหาภูมิลำเนาตั้งรักษาตัวเท่านั้น ยังหาได้คิดที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองไทยไม่ ข้อที่เจ้าตากได้เปรียบชุมนุมอื่นก็มีอีกหลายอย่าง ข้อแรกนั้นก็คือเจ้าตากหนุ่มแน่นกว่าเจ้าชุมนุมอื่นทั้งหมด มีอายุย่างเข้า ๓๔ ปี เป็นเวลาวังวนทั้งกำลังกายและกำลังปัญญา อีกอย่างหนึ่งเจ้าตากเป็นชาวกรุงศรีอยุธยา เจริญวัยในกรุง ได้คุ้นเคยคบหามิตรสหายและข้าราชการชั้นรุ่นเดียวกัน เป็นเหตุให้ได้ข้าราชการหนุ่มเหล่านั้นเข้าด้วยช่วยเป็นกำลังโดยมาก อีกอย่างหนึ่ง เมื่อรบพุ่งรักษากรุงเจ้าตากได้แสดงฝีมือรบพุ่งเข้มแข็งเป็นที่ยกย่องยำเกรงแก่คนทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ทหารของเจ้าตากมียุทธวินัยและชำนิชำนาญกระบวนยุทธยิ่งกว่าพวกอื่นๆ เนื่องด้วยมีโอกาสรบพุ่งหลายครั้งเป็นการฝึกซ้อมอยู่ในตัว แต่ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือเจ้าตากเป็นนักรบโดยอุปนิสัย.

ในขณะที่เจ้าตากเตรียมกองทัพอยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้น ข้าราชการเก่าในกรุงศรีอยุธยาที่หลบหนีพ้นพม่าได้ไปเข้าด้วยหลายคน มีหลวงศักดิ์

นายเวรมหาดเด็กและนายสุดจินดาหุ้มแพรมหาดเด็กเป็นต้น นายสุดจินดา (คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) นั้นหนีออกไปสำนักอยู่ณเมืองชลบุรี ครั้นรู้ข่าวว่าเจ้าตากออกไปตั้งอยู่ณเมืองจันทบุรี จึงพาพรรคพวกบ่าวไพร่เข้าไปพึ่งอยู่ด้วย เจ้าตากก็รับไว้ชุบเลี้ยงตั้งเป็นพระมหามนตรี เพราะรู้จักคุ้นเคยกันมาแต่กรุงยังไม่แตก เจ้าตากจึงได้นายทัพนายกองมากขึ้น.*

กู้อิสรภาพสยาม เจ้าตากตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรี เตรียมต่อเรือรบได้ ๑๐๐ ลำ รวบรวมทหารทั้งไทยจีนได้ ๕,๐๐๐ คน ดำริการที่จะต่อสู้กู้อิสรภาพของสยามให้หลุดพ้นจากพะม่าโดยถ่องแท้ ก็ยกกองทัพเรือออกจากจันทบุรีในเดือน ๑๑ พ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อมาถึงเมืองชลบุรี ทราบว่าพระยาอนุราฐประพฤติเป็นโจร ชำระได้ความเป็นสัตย์ เจ้าตากก็ให้ประหารชีวิตเสีย แล้วเจ้าตากก็ยกกองทัพเรือมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยา นายทองอินซึ่งพะม่าตั้งให้รักษาเมืองธนบุรีได้รบพุ่งต่อสู้พ่ายแพ้แก่เจ้าตาก เจ้าตากจับตัวนายทองอินได้ให้ประหารชีวิตเสีย โพ่พลก็แตกหนีขึ้นไปค่ายโพธิ์สามต้น เจ้าตากจึงยกกองทัพเลยขึ้นไปรบกับสุกกี้ค่ายโพธิ์สามต้น สุกกี้ต่อสู้จนตัวตายในที่รบอีกคนหนึ่ง เจ้าตากก็ได้โพ่พลที่เหลือตายของสุกกี้เพิ่มกำลังเข้ามาอีก เจ้าตากตีได้ค่ายพะม่าที่โพธิ์สามต้นก็ได้กรุงศรีอยุธยากลับคืนมาเป็นของไทย.

สร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี เมื่อเจ้าตากมีชัยชะนะพะม่าแล้วก็ตั้งพักกองทัพอยู่ในค่ายพะม่าที่โพธิ์สามต้น ขณะนั้นมีพวกข้าราชการที่พะม่าจับเอาไปกรุงอังวะรวบรวมไว้ในค่ายหลายคน มีพระยาจักรีเป็นต้น ต่างพากันมาเฝ้าถวายตัวเจ้าตาก นอกจากนี้ยังมีเจ้าหญิงอีก ๔ องค์ คือพระราชธิดาของ

สมเด็จพระบรมโกษฐ์ ๔ องค์ หลานเธอ ๔ องค์ เจ้านาย ๘ องค์ นี้ เมื่อพะม่าจับได้ประชวรอยู่จึงมิได้ส่งไปยังเมืองอังวะ เจ้าตากจึงได้จัดที่ให้เจ้านายประทับตามสมควร และให้ปล่อยคนทั้งปวงที่ถูกพะม่ากักขังไว้แล้วแจกจ่ายทรัพย์สิ่งของประทานด้วยกันทั้งนั้น ให้จุดพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์เชิญลงพระโกษฐ์ ทำการถวายพระเพลิงตามเยี่ยงอย่างสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา.

พระเจ้าตากทำการพระบรมศพเสร็จแล้ว ก็คิดจะปฏิสังขรณ์พระนครศรีอยุธยาดังเป็นราชธานีอย่างแต่ก่อน ได้เสด็จเข้าไปประทับแรมอยู่ที่พระที่นั่งทรงปืน เจ้าตากทรงพระสุบินว่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมาขับไล่มิให้อยู่ จึงละทิ้งกรุงศรีอยุธยาลงมาสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ตั้งพระราชวังอยู่ระหว่างวัดอรุณราชวรารามกับวัดโมลีโลก ข้าราชการไทยจีนจึงพร้อมกันอัญเชิญให้พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ในเวลานั้นพระองค์มีพระชนมายุได้ ๓๕ พรรษา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาที่ ๕.

เมื่อพิเคราะห์ดูตามเหตุการณ์ เห็นว่าที่เจ้าตากมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีนั้นเหมาะแก่ประโยชน์ทุกอย่าง หากว่าเจ้าตากทรงพระสุบินจริง เชื่อว่าเจ้าตากคงพอพระทัยในพระสุบินนั้นด้วย.

เหตุที่เจ้าตากล้มความคิดไม่ตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีมีดังนี้:—

(๑) รี้พลของเจ้าตากที่มีอยู่ไม่พอจะรักษากรุงศรีอยุธยาต่อสู้ข้าศึก (๒) กรุงศรีอยุธยาอยู่ในทางที่ข้าศึกจะมาถึงได้สะดวกทุกทาง ถ้ากำลังไม่พอจะรักษาขึ้นตั้งอยู่ก็กรุงศรีอยุธยาก็คงเป็นอันตราย (๓) กรุงศรีอยุธยาทรุดโทรมเหลือกำลังที่จะปฏิสังขรณ์ (๔) พะม่ารู้หนทางเข้ามาได้สะดวกแล้ว.

เหตุที่เจ้าตากลงมาตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี คือ:— (๑) กรุงธนบุรีตั้งอยู่ในที่น้ำลึกใกล้ทะเล แม้ข้าศึกมาทางบกก็ยากที่จะมาตีกรุงธนบุรีได้ (๒) เมืองธนบุรีมีป้อมปราการและเป็นเมืองขนาดย่อมพอกำลังกองทัพบกกองทัพเรือของเจ้าตากจะรักษาได้ (๓) ถ้ารักษาไว้ไม่ได้จริงก็อยู่ใกล้ปากน้ำอาจจะลงเรือล่าทัพกลับไปเมืองจันทบุรีอย่างเดิมได้โดยสะดวก (๔) เมืองธนบุรีตั้งปิดปากน้ำทางหัวเมืองเหนือทั้งปวงจะไปมาค้าขายกับต่างประเทศก็เป็นทางกีดกันมิให้หัวเมืองเหนือที่ตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่หาเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์มาจากต่างประเทศได้ (๕) เมืองธนบุรีเป็นที่ประชุมการค้าขาย และอยู่ใกล้ทะเลสะดวกแก่การไปมาค้าขายกับต่างประเทศ.

ในการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงตั้งพระองค์เป็นกษัตริย์นั้น ย่อมมีพระราชกรณียกิจที่จะต้องกระทำอยู่ถ้วนแต่เป็นพระราชภาระอันเหนื่อยหนัก คือพระองค์ต้องทรงก่อกู้ทำนุบำรุงทั้งฝ่ายพุทธจักรและราชอาณาจักรให้เป็นปึกแผ่นแน่นหนาเจริญรุ่งเรืองขึ้น เป็นต้นว่า ต้องหาข้าวปลาอาหารไปแจกจ่ายแก่พลเมืองที่อดอยาก ต้องพยายามเกลี้ยกล่อมพลเมืองที่แตกฉานซ่านเซนให้กลับมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามเดิม และรับสั่งให้เอาตัวภิกษุสงฆ์ที่ประพฤติผิดศีลสมาจารมาชำระสะสางลงโทษ แต่งตั้งสงฆ์ที่มีศีลสมาจารบริสุทธิ์และมีความรู้ให้มีสมณศักดิ์ดำรงตำแหน่งสูงต่ำในสังฆมณฑลตามสมควร.

ขณะนั้นพระมหามนตรีจึงกราบทูลว่า จะขอไปรับหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีผู้พี่เข้ามาถวายตัวทำราชการ จึงโปรดให้ไปรับเข้ามา แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็นพระราชวรินทร์ หลวงยกกระบัตรเป็นขุนนางกรุงศรีอยุธยาชั้นรุ่นเดียวกับพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นผู้คุ้นเคยสนิทสนมกันมาก่อน.

เมื่อตีกองทัพพระยาทะกายที่บางกุ้ง ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งจะใช้ให้ตรวจตราดูเดาแตกพ่ายไปสิ้นแล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ถึงมือปราบชุมนุมต่าง ๆ ที่ยังมิได้อ่อนน้อมยอมขึ้น ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้.

การปราบปรามชุมนุมต่างๆ เมื่อพระเจ้าตากได้ครองราชสมบัติเป็นพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว ได้ทรงเป็นแม่ทัพยกกองทัพเรือสรรพด้วยทหารไทยจีนขึ้นไปปราบปรามชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลกในพ.ศ. ๒๓๑๑ เจ้าพระยาพิษณุโลกให้หลวงโกษาซื่อยัง (เข้าใจว่าเป็นเจ้าเมืองพิจิตรหรือนายทหารคนหนึ่งที่มีฝีมือเข้มแข็ง) ยกกองทัพมาตั้งรับที่ตำบลเกยชัยแขวงเมืองนครสวรรค์ ได้สู้รบกันจนพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกกะสุนปืนข้าศึกที่พระชงฆ์ ต้องยกกองทัพกลับกรุงธนบุรี เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเลิกทัพกลับกรุงแล้ว เจ้าพระยาพิษณุโลกก็มีใจกำเริบสำคัญว่าคนเก่งกล้าพระเจ้ากรุงธนบุรีสู้ไม่ได้ จึงตั้งตัวเป็นพระมหากษัตริย์ แต่อยู่มาไม่ช้าก็ถึงแก่กรรมลง พระอินทร์อากรน้องชายได้ปกครองพิษณุโลกต่อมา แต่ไม่ตั้งตัวเป็นเจ้าอย่างพี่ชาย เพราะเห็นว่าตัวไม่ใช่เชื้อกษัตริย์ เกรงจะเกินวาสนาของตัวไป พระอินทร์อากรเป็นคนอ่อนแอ ชุมนุมพิษณุโลกถอยอำนาจเสื่อมทรุดลงทุกที ในที่สุดเจ้าพระฝางก็ตีพิษณุโลกได้ และจับพระอินทร์อากรประหารชีวิตเสีย แล้วให้เก็บริบรวบรวมทรัพย์สมบัติบรรดามีในเมืองพิษณุโลก กับทั้งเครื่องศัสตราวุธ และกวาดต้อนราษฎรพลเมืองพากันกลับไปยังเมืองสวางคบุรี พวกราษฎรชาวเมืองพิษณุโลกและเมืองพิจิตรที่หนีได้พากันอพยพครอบครัวลงมาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีครั้งนี้เป็นอันมาก ชุมนุมพิษณุโลกก็ต้องไปขึ้นกับพระฝางต่อไป.

การตีชุมนุมพิษณุโลกไม่สำเร็จนั้น ทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีได้คิดว่าการปราบชุมนุมใหญ่ก่อนนั้นไม่ใช่วิธีดี ควรจะปราบปรามชุมนุมเล็ก ๆ ก่อน ในบรรดาชุมนุมต่าง ๆ นั้น ชุมนุมเจ้าพิมายมีกำลังอ่อนแอที่สุดจึงควรจะยกทัพไปปราบปรามก่อนชุมนุมอื่น พอหายประชวรเรียบร้อยแล้ว ทราบว่า

เจ้าพิมายให้พระยาวรวงศาธิราช (ลูกคนเล็กของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) เป็นแม่ทัพรักษาเขตต์แดนอยู่ที่ด่านกะโทกแห่งหนึ่ง และให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นแม่ทัพรักษาเขตต์แดนอยู่ด่านจอหอแห่งหนึ่ง และทราบว่าเวลานั้นชุมนุมเจ้าพระฝางกับชุมนุมพิษณุโลกกำลังรบพุ่งกัน เห็นเป็นโอกาสเหมาะ จึงโปรดให้พระมหามนตรีและพระราชวรินทร์คุมกองทัพน้อยยกไปตีด่านกะโทก ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพหลวงยกไปตีด่านจอหอ ใน พ.ศ. ๒๓๑๑ ตีด่านจอหอแตก จับได้ตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ตำรัสสั่งให้ประหารชีวิตเสีย แล้วยกเลยไปตีชุมนุมเจ้าพิมาย พระมหามนตรีและพระราชวรินทร์ตีด่านกะโทกแตก พระยาวรวงศาธิราชถอยทัพหนีไปเมืองเสียมราฐ ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธเมื่อเห็นจะสู้ไม่ได้ก็พาพรรคพวกหนีเอาตัวรอดออกจากเมืองพิมายจะไปกรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ขุนชะนะชาวเมืองนครราชสีมาจับตัวได้นำมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีหมายจะชุบเลี้ยงไว้ แต่เจ้าพิมายแสดงกิริยากะด้างกะเดื่องโดยขัดเคืองมานะ ไม่ยอมอ่อนน้อม จึงตรัสสั่งให้เอาไปประหารชีวิตเสีย ทรงตั้งขุนชะนะเป็นพระยากำแหงสงครามครองเมืองนครราชสีมาต่อไป แล้วเลิกทัพกลับกรุงธนบุรี ทรงตั้งให้พระราชวรินทร์เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์และพระมหามนตรีเป็นพระยาอนุชิตราชาผู้มีความชอบในสงคราม ตำแหน่งจางวางพระตำรวจทั้ง ๒ คน.

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ชุมนุมเจ้าพิมายเรียบร้อยแล้ว พอรุ่งขึ้นปี พ.ศ. ๒๓๑๒ โปรดให้เจ้าพระยาจักรี (แขก) เป็นแม่ทัพใหญ่พร้อมด้วยพระยายมราช พระยาศรีพิพัฒน์และพระยาเพชรบุรี ยกกองทัพบก ๕,๐๐๐ ไปตีชุมนุมเจ้านคร หัวเมืองตามรายทางพากันอ่อนน้อมตลอดไป ทางนครศรีธรรมราชได้ส่งกองทัพมาตั้งค่ายสะกัดอยู่ ได้สู้รบกันเป็นสามารถ จนพระยาเพชรบุรีและพระยาศรีพิพัฒน์ตายในที่รบ ฝ่ายพระยาจักรีกับพระยา

ยมราชเกิดไม่ปรองดองกันขึ้น เจ้าพระยาจักรีได้ถอยทัพกลับมาตั้งที่เมืองชัยยา พระยายมราชมีใบบอกกล่าวโทษเจ้าพระยาจักรีเข้ามาว่าย่อท้อต่อราชการ ทรงเห็นว่า จะไว้ใจให้แม่ทัพทำการตามลำพังไม่ได้ จึงยกทัพเรือออกปากน้ำไปทางทะเล มีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ เกิดพายุพัดจัดขึ้นในทะเลขณะที่กระบวนทัพเรือไปอยู่ในเขตต์เมืองเพชรบุรี ต้องหยุดพักซ่อมเรือเสียคราวหนึ่ง แล้วจึงยกลงไปตีเมืองชัยยา มีรับสั่งให้รวบรวมพลจัดเป็นกองทัพบกให้พระยายมราชเป็นกองหน้า ให้เจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิชัยราชาคุมกองหลวงยกไปทาง ๑ แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพเรือไปอีกทาง ๑ เมื่อถึงนครศรีธรรมราชพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยกกองทัพเข้ารบทันที เจ้านครเห็นเหลือกำลังจะต่อสู้ก็เด็ดดอดหนีออกจากเมืองไปทางทิศใต้ ไปอาศัยอยู่ที่เมืองปัตตานี กองทัพไทยก็เข้าเมืองนครศรีธรรมราชได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้แสดงความกล้าหาญ โดยออกนำหน้าทหารเข้าเมืองในขณะที่กำลังรบพุ่งติดพันกันอยู่ พระยาตานีศรีสุลต่านได้จับตัวเจ้านครมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกโทษให้ไม่สั่งให้ประหารชีวิต เพราะถือว่าเจ้านครไม่ได้เป็นข้าราชการของพระองค์ ต่างคนต่างคิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ด้วยกัน โปรดให้ชุบเลี้ยงไว้ในกรุงธนบุรี แล้วตั้งให้เจ้าหลานเธอ เจ้านราสุริยวงศ์ครองเมืองนครศรีธรรมราชต่อไป เมื่อปราบปรามชุมนุมเจ้านครเรียบร้อยแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีจะเสด็จกลับกรุงธนบุรียังไม่ได้ ด้วยเกิดมรสุมลงทางชายทะเลบักษ์ใต้ ลมกล้าคลื่นใหญ่ฝนก็ตกชุก ต้องยับยั้งรอคลื่นลมสงบอยู่ถึง ๓ เดือนเศษ.

ในพ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีกำลังปรารภที่จะยกทัพไปปราบปรามชุมนุมเจ้าพระฝาง ก็พอดีได้ทราบข่าวว่าเจ้าพระฝางให้กองทัพมาลาดตระเวนถึงเมืองชัยนาทและเมืองอุทัยธานี หวังจะหาหนทางยกทัพมาตีกรุงธนบุรี จึงโปรดให้เตรียมกองทัพ เผื่อญประจวบเหมาะที่ชาวฮอลันดาส่งปืนใหญ่มาถวายและแขกเมืองตรังกานูส่งปืนคาบศิลามาถวาย ๒,๐๐๐ กระบอก เลยเหมาะ

กับพระราชประสงค์ โปรดตั้งให้พระยาอนุชิตราชาเป็นพระยายมราชแทน พระยายมราชคนเก่าที่ถึงแก่กรรมไปแล้ว และให้เป็นแม่ทัพทัพหน้ายกไปกับพระยาภัยรณฤทธิ์ชาย พระองค์คุมกองทัพหลวง ต้องไปรบกับกองทัพหลวงโกษา (ยัง) ผู้รักษาเมืองพิษณุโลก รบอยู่คืนเดียวก็เข้าเมืองได้ หลวงโกษาหนีขึ้นไปทางเหนือ กองทัพกรุงธนบุรีก็ยกเลยขึ้นไปเมืองสวางคบุรีอันเป็นเมืองหลวงของเจ้าพระฝาง กองทัพไทยได้เข้ารบเมืองสวางคบุรีเป็นสามารถ เจ้าพระฝางเห็นเหลือกำลังต่อสู้ ก็พาลูกช้างเผือกหนีออกจากเมืองตีหักไปทางด้านพระยาภัยรณฤทธิ์ ทัพกรุงธนบุรีก็ได้เมืองสวางคบุรี พระยาภัยรณฤทธิ์ส่งคนติดตามได้แต่ลูกช้างเผือกมา ตัวเจ้าพระฝางหาไม่พบ เมื่อเสร็จศึกแล้วทรงตั้งให้พระยายมราชเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณุวาธิราชสำเร็จราชการหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่ณพิษณุโลก เมื่อมีอายุได้ ๒๗ ปี ส่วนพระยาภัยรณฤทธิ์นั้น แม้จะมีความผิดที่ปล่อยให้เจ้าพระฝางหนีออกไปได้ก็ตาม ในภายหลังเมื่อตามลูกช้างเผือกกลับคืนมาได้ก็ได้โปรดตั้งให้เป็นพระยายมราชแทนน้องชาย ขณะนั้นมีอายุได้ ๑๔ ปี.

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบปรามชุมนุมเจ้าพระฝางสำเร็จเรียบร้อยแล้วก็จัดการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งฝ่ายพุทธจักรและราชอาณาจักรให้เรียบร้อยเป็นปกติ ประเทศสยามซึ่งแตกแยกกันเป็นก๊กเป็นเหล่าคุมกันไม่ติดตลอดเวลา ๓ ปีก็กลับรวมกันเป็นปึกแผ่นได้ใน พ.ศ. ๒๓๑๓ โดยอาศัยความเก่งกล้าสามารถของพระเจ้ากรุงธนบุรีผู้เป็นประมุข.

พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จไปรบเชียงใหม่ ๒ ครั้ง รบเขมรครั้ง ๑ ทรงยกกองทัพไปตั้งรบมอญซึ่งพะม่าใช้ให้มารบไทยครั้ง ๑ ทรงยกกองทัพไปตั้งรบกับพะม่า ๒ ครั้ง ส่วนการรบที่มิได้เสด็จไปด้วยมีอยู่หลายครั้ง คือการปราบเขมร ๒ ครั้ง (ครั้งที่ ๑ กับที่ ๓) การรบกับพะม่าครั้ง ๑ การรบนครจำปาศักดิ์ครั้ง ๑ และการตีเมืองเวียงจันทน์ครั้ง ๑

ต่อจากนี้ไปเป็นเรื่องราวการรบกับประเทศใกล้เคียง.

การรบพะม่า

การรบครั้งที่ ๑ ที่บางกุ้งเมืองสมุทรสงครามใน พ. ศ. ๒๓๑๐ ในปีที่ตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานีนั้นเอง ก่อนลงมือปราบปรามชุมนุมพิษณุโลก เจ้าเมืองเวียงจันทน์ซึ่งกำลังฝักใฝ่อยู่กับพะม่าในเวลานั้นได้บอกไปยังพะม่าว่าไทยได้ตั้งตัวเป็นอิสระขึ้นอีกมีกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ฝ่ายพระเจ้าอังวะซึ่งกำลังกังวลทำสงครามอยู่กับจีนไม่เชื่อว่าไทยจะสามารถตั้งตัวเป็นอิสระขึ้นได้อีก จึงเป็นแต่ให้แมงกีมารหญ่าเจ้าเมืองทะวายยกกองทัพมาปราบปรามเสียให้ราบคาบ เจ้าเมืองทะวายยกพลเข้ามาทางเมืองไทรโยคผ่านเมืองกาญจนบุรีเมืองราชบุรีจนถึงบางกุ้งที่ค่ายทหารจีนของพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่ พระยาทะวายยกทัพเข้าล้อมทหารจีนไว้ กรมการเมืองสมุทรสงครามได้มีใบบอกมากราบทูลพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงโปรดให้พระมหามนตรีคุมทัพหน้าพระองค์ทรงคุมทัพหลวงยกเป็นกระบวนเรือไปรบข้าศึก ทัพพระยาทะวายแตกยับเยินหนีกลับไปทางด่านเจ้าขว้าว กองทัพไทยได้เรือรบและเครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก การรบครั้งนี้ทำให้ราษฎรมีความนับถือพระเจ้ากรุงธนบุรีมากทั้งเป็นที่ยำเกรงแก่ชุมนุมอื่น ๆ ด้วย.

การรบครั้งที่ ๒ ที่บางแก้วเมืองราชบุรีใน พ. ศ. ๒๓๑๗ มูลเหตุของการรบครั้งนี้เกิดแต่มอญ มีเหตุผลต้นปลายดังนี้ พวกมอญเกิดความไม่พอใจพะม่าได้ลุกเป็นกบฏแข็งเมืองต่อพะม่า พระเจ้าอังวะมังระจึงให้อะแซหวุ่นกียกทัพมาปราบปรามมอญ พวกมอญพากันอพยพหลบหนีภัยเข้ามาในดินแดนสยามเป็นอันมาก พระยามอญที่เป็นหัวหน้าคิดการกบฏมาด้วย ๔ คน มีพระยาเจ่งและพระยากลางเมืองเป็นต้น ฝ่ายไทยได้ส่งทหารออกไปอารักขาควบคุมมอญเข้ามา โปรดให้ครัวมอญเหล่านี้ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ปากเกร็ดบ้างและสามโคกบ้าง อะแซหวุ่นกีให้งุยองหวุ่นยกทัพติดตามพวกมอญและสั่งว่าถ้าตามทันก็ให้กวาดต้อนพวกมอญลงมาด้วย ถ้าพวกมอญหนีเลย

เข้ามาในแดนสยามแล้วให้ยกทัพกลับ งุยอคงหวุ่นก็ยอมรับฟังโดยดี จึงผ่านด่านสั่ง ยกทัพอ้อมแดนเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

พอพระเจ้ากรุงธนบุรีกลับจากการรบที่เชียงใหม่ถึงพระนครก็ทราบข่าวศึก จึงรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพในกรุงให้พระองค์เจ้าจุ้ยยกออกกับพระยาวิเชียรปรีดาคุมพล ๓,๐๐๐ ไปรักษาเมืองราชบุรี กับมีพระราชสั่งให้กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาช่วย แล้วให้ตำรวจพายเรือขึ้นไปประกาศแก่กองทัพที่ตามเสด็จลงมาไม่ให้ใครแวะบ้านเป็นอันขาด ขณะนั้นมีนายทหารคนหนึ่งชื่อพระเทพโยธาบังอาจขัดรับสั่งแวะขึ้นบ้าน พอทรงทราบก็ให้จับตัวมามัดเข้ากับเสาตำหนักแพ ทรงพระแสงดาบตัดศีรษะพระเทพโยธาด้วยพระหัตถ์ แล้วให้เอาศีรษะไปเสียบไว้ที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ ขณะนั้นพอกองทัพที่กลับจากเชียงใหม่พอมาถึงตำหนักแพก็ขายบังคมลาแล้วก็เลยเข้าคลองบางกอกใหญ่ทุกลำ ส่วนพระองค์นั้นประทับอยู่ในพระนคร ๓ วัน แล้วก็หักพระทัยยกทัพออกจากพระนครไปต่อสู้ข้าศึกที่เมืองราชบุรี ในขณะที่กรมพระเทพามาตย์ราชธนนี้กำลังประชวรหนักอยู่ กองทัพพะม่าที่ยกมาครั้งนี้ไพร่พลราว ๕,๐๐๐ มาตั้งค่ายมั่นอยู่ที่บางแก้วแขวงเมืองราชบุรี ๓ ค่าย และให้แบ่งจำนวนพลให้ไปตั้งที่ปากแพรกเลี้ย ๒,๐๐๐ เมื่อพระองค์เจ้าจุ้ยยกทัพไปถึงก็เข้าล้อมค่ายพะม่าไว้ ต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้ส่งกองทัพไปล้อมสมทบเข้าอีก พะม่าที่มารบคราวนี้ประมาทผิดมือไทยโดยเปิดเผย ปล่อยให้ไทยล้อมเพราะถือว่ายิ่งล้อมมากยิ่งดี เมื่อพะม่าตีกองทัพไทยที่ล้อมไว้แตกจะได้เก็บทรัพย์จับช้างได้มาก แต่ความคิดของพะม่าผิดถนัด พะม่าไม่สามารถตีแหกกองทัพไทยที่ล้อมอยู่ออกไปได้ ทั้งสะเบียงอาหารก็ร่อยหรอลงทุกที ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้คอยอยู่ที่เมืองเมาะตะมะเห็นกองทัพงุยอคงหวุ่นหายไปเกินกำหนด จึงให้ตะแคงมะระหน่องยกพล ๓,๐๐๐ ติดตามเข้ามา กองทัพพะม่าที่ยกมาคราวนี้มาตั้งอยู่ที่เขาชะงุ้มใน

แขวงเมืองกาญจนบุรี ไม่สามารถยกเข้าช่วยพวกที่ถูกไทยล้อมเข้าไว้ได้ แต่พยายามส่งข่าวติดต่อให้ทราบว่ามีกองทัพยกมาช่วย พะม่าพยายามตีแหกออกจากที่ล้อมอยู่เสมอ แต่จะพยายามสักเท่าไร ๆ ก็ไม่สำเร็จจนสะเบียงอาหารในค่ายหมดลง ในที่สุดต้องยอมให้ไทยจับเป็นชะเลย ๑,๓๒๗ คน รวมทั้งงุยอคงหวุ่น อุตมะสิงห์จอจัวและนายทัพนายกองทั้งปวง ส่วนที่ตายเสียเมื่อถูกล้อมกว่า ๑,๖๐๐ คน การรบครั้งนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ต้องพะม่าให้แตกพ่ายเหมือนครั้งก่อน พยายามล้อมจับเป็นชะเลยเพื่อให้ประจักษ์แก่ตาคนไทยที่เกรงกลัวพะม่า จะได้ไม่กลัวต่อไป พอได้ค่ายพะม่าที่บางแก้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีรับสั่งให้ระดมตีกองทัพพะม่าที่เขาชะงุ้มและปากแพรก พะม่าพ่ายแพ้ยับเยินและหนีกลับไปสิ้น และที่ล้มตายและถูกจับเป็นชะเลยมากก็มาก เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นหัวแรงของพระเจ้ากรุงธนบุรีในการรบครั้งนี้ด้วย.

การรบครั้งที่ ๓ ที่เมืองพิษณุโลกใน พ.ศ. ๒๓๑๘ สงครามครั้งนี้นับเป็นครั้งใหญ่ที่สุดในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี และมีเหตุต่อเนื่องมาต่อสงครามครั้งที่ ๒ คือ พอพะม่าเสร็จสงครามกับจีนใน พ.ศ. ๒๓๑๔ แล้ว พระเจ้าอังวะดำริจะให้ยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีก แต่บังเอิญพวกมอญพากันเป็นกบฏใหญ่โต การตีเมืองไทยจึงต้องงดชั่วคราว ครั้นเมื่อจะแซหวุ่นกีปราบกบฏมอญเรียบร้อยแล้ว พระเจ้ามังระจึงมีรับสั่งให้จะแซหวุ่นกีคิดอ่านการรบเมืองไทยต่อไป จะแซหวุ่นกีเป็นแม่ทัพเก่งกล้าสามารถของพะม่า มีอัธยาศัยใจคอผิดกับแม่ทัพพะม่าคนอื่น ๆ ที่มารบไทยมาก ทั้งเคยรบชะนะจีนมาแล้วด้วย เพราะฉะนั้นการรบกับพะม่าครั้งนี้ถ้าไทยไม่มีแม่ทัพที่มีความสามารถได้เสียกับจะแซหวุ่นกีแล้ว น่ากลัวว่าเมืองไทยจะต้องแตกยับเยินอีกครั้งหนึ่ง.

จะแซหวุ่นกีรับรับสั่ง พระเจ้าอังวะแล้วก็ยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองเมาะตะมะใน พ.ศ. ๒๓๑๗ ตะแคงมะระหน่องหนีไทยกลับไปรายงานว่ากองทัพ

งุยองหวุ่นถูกไทยจับเป็นชะเลย และกองทัพพะม่าที่เขาชะงุ้มถูกไทยตีแตกยับเยิน อะแซหวุ่นกี้เห็นว่าไทยมีฝีมือเข้มแข็งกว่าแต่ก่อนมากนัก จำต้องดำเนินยุทธวิธีตามแบบพระเจ้าบุเรงนอง คือยกกองทัพมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือเพื่อตัดกำลังไทยให้น้อยลงเสียขั้นหนึ่งก่อน แล้วยึดเอาหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นที่ชุมนุมพลและสะสมสะเบียงอาหาร เมื่อดำเร็จแล้วจึงยกทัพลงมาตีกรุงธนบุรีตามลำน้ำเจ้าพระยาต่อไป อะแซหวุ่นกี้จึงสั่งให้โปสุพะลาและโปมะยุ่งวน ซึ่งหนีไทยไปอยู่เชียงแสนให้กลับลงมาตีเชียงใหม่ให้ได้แล้วสะสมสะเบียงอาหารไว้คอยอะแซหวุ่นกี้ต่อไป.

ก่อนที่อะแซหวุ่นกี้จะยกทัพเข้ามา พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทราบข่าวว่าโปสุพะลาและโปมะยุ่งวนซึ่งหนีไทยไปจากเมืองเชียงใหม่นั้น ได้ยกทัพลงมาจะตีเอาเชียงใหม่คืน จึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรียกกองทัพขึ้นไปช่วย แต่โปสุพะลาและโปมะยุ่งวนยกทัพมาถึงเชียงใหม่ยังไม่ทันลงมือรบ พอทราบว่ากองทัพไทยยกขึ้นไป ก็ถอยหนีทัพไปเชียงแสนแล้วเลยกลับไปประเทศพะม่า เพื่อสมทบกับอะแซหวุ่นกี้แต่ไม่ทัน.

ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้เมื่อเตรียมกองทัพพร้อมสรรพแล้วก็ยกกองทัพออกจากเมืองเมาะตะมะ มาทางด่านแม่ละเมาพร้อมด้วยนายทัพรองๆ หลายคน คือกะละโบ่ มังแยยาวุ ตะแคงมะระหน่องและพระเจ้าตองอู มีจำนวนไพร่พลประมาณ ๓๕,๐๐๐ คน กรมการตามหัวเมืองรายทางพากันหลบหนีเข้าป่าสิ้น กองทัพพะม่ายกเลยมาถึงเมืองสวรรคโลก จับได้กรมการเมืองสวรรคโลก ๒ คนเอาตัวมาถามว่า "พระยาเชื่อเจ้าเมืองพิษณุโลกอยู่หรือไม่" กรมการเมืองตอบว่า ไม่อยู่ ไปเมืองเชียงใหม่ยังไม่กลับ อะแซหวุ่นกี้กล่าวว่า "เจ้าของเขาไม่อยู่อย่าเพ่อเข้าไปเหยียบเมืองพิษณุโลกเลย" จึงให้กองทัพหน้าไปตั้งอยู่ที่บ้านกงธานี (ที่ตั้งอำเภอสุโขทัยธานีทุกวันนี้) ส่วนอะแซหวุ่นกเองตั้งรออยู่ที่เมืองสุโขทัย.

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์ พอได้ทราบข่าวว่าพะม่ายกกองทัพมาทางด่านแม่ละเมา ก็ยกทัพกลับจากเชียงใหม่ลงมาทางเมืองสวรรคโลกและเมืองสุโขทัย ครั้นมาถึงพิษณุโลกเจ้าพระยาสุรสีห์ขอยกไปรบพะม่าเพื่อจะดูกำลังศึกณเมืองสุโขทัยพร้อมด้วยพระยาสุโขทัยพระยายักขรองค์และพระยาพิชัย ครั้นเห็นว่าจะสู้มิได้ก็ถอยทัพมาเมืองพิษณุโลก อะแซหวุ่นกี้จึงแบ่งกองทัพให้รักษาเมืองสุโขทัย ๕,๐๐๐ และจัดทัพแยกไปตีเมืองพิชัยอีก ๓๐,๐๐๐ ยกมาล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ทั้งสองฟากแม่น้ำ เจ้าพระยาทั้งสองก็เกณฑ์ไพร่พลให้ขึ้นรักษาป้อมปราการทั้งสองฟากแม่น้ำอย่างเข้มงวด ให้ทำสะพานเรือกข้ามแม่น้ำกลางเมืองสามแห่ง เวลานั้นในเมืองพิษณุโลกมีพลเมืองราว ๑๐,๐๐๐ คน ขณะที่ล้อมอยู่นั้นอะแซหวุ่นกี้ยกพลจัดเป็นขบวนแห่ออกเดียบค่ายทุกวัน เจ้าพระยาสุรสีห์ยกทหารออกโจมตีสู้พะม่าไม่ได้ต้องถอยกลับ ถึงคราวเจ้าพระยาจักรียกทหารออกโจมตีบ้าง พะม่าต้องถอยหนีเข้าค่ายหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชะนะถึงเก้าสิบวัน อะแซหวุ่นกี้เห็นเจ้าพระยาจักรีมีฝีมือเข้มแข็งจึงขอดูตัว ให้ถามถามเจ้าพระยาจักรีว่ามีอายุเท่าไร เจ้าพระยาจักรีตอบว่าอายุ ๓๐ ปีเศษ แล้วถามอายุอะแซหวุ่นกี้บ้าง อะแซหวุ่นกี้บอกว่าอายุได้ ๗๒ ปี อะแซหวุ่นกี้พิจารณาดูรูปร่างลักษณะเจ้าพระยาจักรีแล้วสรรเสริญว่า "ท่านนี้รูปก็งามฝีมือก็เข้มแข็งสู้รบกับเราผู้เป็นผู้เฒ่าได้ จงอุตส่าห์รักษาตัวไว้ ภายหน้าจะได้เป็นกษัตริย์เป็นแท้" แล้วให้เอาเครื่องม้าทองสำรับ ๑ กับลักหลาดพับ ๑ ดินสอแก้ว ๒ ก้อน น้ำมันดิน ๒ หม้อมาให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาจักรีก็ให้ของตอบแทนตามสมควร แล้วให้ถามบอกเจ้าพระยาจักรีว่า "จงรักษาเมืองไว้ให้มั่นคงเถิด เราจะตีเอาเมืองพิษณุโลกให้ได้ในครั้งนี้ ไปภายหน้าพะม่าจะตีเมืองไทยไม่ได้อีกแล้ว" ปรากฏว่าวันนั้นหยุดรบกันทั้งวัน และทหารพะม่าขอนทหารไทยไปกินข้าวด้วยกันในค่ายมิได้ทำอันตรายแก่กันเลย.

พอพระเจ้ากรุงธนบุรีทราบข่าวว่าพะม่ายกกองทัพมาทางเมืองตะนาวศรี ก็ให้ พระเจ้าหลานเธอ เจ้ารามลักษณ์ (กรมขุนอนุรักษ์สงคราม) ยกพลไปรักษาเมืองเพชรบุรี เพื่อคอยป้องกันพะม่าที่อาจจะยกมาทางด่านสิงขร และในเวลาเดียวกันนั้นก็ได้ทราบข่าวว่าอะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพใหญ่มาทางเหนือ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงทั้งทางบกทางเรือมีจำนวนไพร่พลไทยจีนเป็นคน ๑๒,๐๐๐เศษขึ้นไปช่วยห้าวเมืองฝ่ายเหนือ ครั้งแรกไปตั้งค่ายหลวงอยู่ที่ตำบลปากพิงใต้เมืองพิษณุโลก ระยะหนทางห่างจากพิษณุโลก ๓ วัน.

ให้ตั้งค่ายรายเป็นระยะๆขึ้นไปจนถึงเมืองพิษณุโลก เช่น ที่บ้านบางทราย บ้านท่าโรงบ้านกระดาษ วัดจุฬามณีและวัดจันทร์เป็นต้น ให้จัดกองตระเวนออกตรวจตรารักษาทางไปมาถึงกันทุกระยะ และให้ทำทางหลวงแต่ปากพิงขึ้นไปจนถึงเมืองพิษณุโลก.

กำลังทั้งสองฝ่ายที่ตั้งประชิดกันอยู่เวลานี้ ไทยมีจำนวนพลราว๒๐,๐๐๐ พะม่ามีราว ๓๐,๐๐๐ แต่ไทยมีปืนใหญ่มากกว่าพะม่าทั้งมีเรือรบและได้ทางไปมาทางน้ำด้วย แต่ทั้งสองฝ่ายมีความลำบากในเรื่องสะเบียงอาหารเหมือนกัน ในชั้นเดิมพะม่าหวังได้สะเบียงจากเชียงใหม่แต่ไม่สมหวัง เพราะโปสุพลากับโปมะยุ่งวุ่นที่เชียงใหม่ไม่ได้ เพราะฉะนั้นสะเบียงที่จะได้มาก็ต้องได้จากไทยผู้เป็นข้าศึกเท่านั้น แต่ถ้าถูกกองทัพไทยตัดกันการหาสะเบียงอาหารเสียพะม่าสิ้นสะเบียงอาหารก็จะต้องเลิกทัพกลับ ส่วนข้อลำบากของไทยในเรื่องสะเบียงอาหารนั้น เพราะเมืองพิษณุโลกอยู่ในที่ล้อม ทั้งพลทหารและราษฎรออกหาสะเบียงอาหารไม่ได้ ต้องอาศัยสะเบียงอาหารจากกองทัพ

หลวง ฝ่ายกองทัพหลวงก็ต้องอาศัยส่งเบี้ยอาหารทางใต้ตั้งแต่กรุงเก่าขึ้นไป จนถึงเมืองพิจิตร จัดบรรทุกเรือลำเลียงส่งขึ้นไป ถ้าถูกพะม่าคอยตัดส่งเบี้ยอาหารส่งเข้าไปในเมืองไม่ได้ ข้าศึกก็ต้องได้เมืองพิษณุโลก แต่ถ้าไทยพยายามไม่ให้เมืองพิษณุโลกขาดส่งเบี้ยอาหารลงได้แล้วในที่สุดพะม่าก็ต้องแพ้ เนื่องด้วยเหตุผลดังกล่าวมาแล้ว พอกองทัพหลวงขึ้นไปตั้งติดต่อกับกองทัพที่รักษาเมืองพิษณุโลก อะแซหวุ่นกี้รีบถอนมาตีกองทัพกรุงธนบุรีที่ตั้งเป็นระยะที่เดียว เมื่อถอนมาตีรบได้ ๒—๓ วัน อะแซหวุ่นกี้รู้สึกว่ากองทัพกรุงธนบุรีมีกำลังมากกว่าที่ประมาณไว้แต่แรก จึงให้งดการรบรุกกองทัพกรุงธนบุรีไว้ แล้วสั่งไปยังกองทัพหนุนที่เมืองสุโขทัยให้ยกลงมาตัดลำเลียงของกองทัพกรุงธนบุรี ๓,๐๐๐ ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นกองทัพพะม่าเลิกถอยกลับไปทางพิษณุโลกหมด ก็ยกกองทัพตีพะม่าที่ล้อมเมืองพิษณุโลกบ้าง แต่ก็ตีค่ายพะม่าไม่แตกสมพระราชประสงค์ ต่อมาพะม่าได้ระดมตีกองทัพกรุงธนบุรีรุนแรงยิ่งขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริเห็นว่า ข้าศึกมีกำลังมากนัก จะตั้งต่อสู้อยู่ที่ปากพิงต่อไปจะเสียที จึงให้ถอยทัพหลวงจากปากพิงลงมาตั้งมั่นอยู่ที่บางข้าวตอกแขวงเมืองพิจิตร กองทัพที่ตั้งรักษาทางตามระยะก็ถอยตามกองทัพหลวงลงมาโดยลำดับหมดทุกกอง.

อะแซหวุ่นกี้สั่งให้ล้อมเมืองพิษณุโลกแน่นหนาและประชิดกำแพงเข้าไปเป็นลำดับ และคอยตัดส่งเบี้ยอาหารของไทยไม่ให้ส่งเข้าไปในเมืองได้ ในเมืองพิษณุโลกก็ขัดสนส่งเบี้ยอาหารลงทุกที เจ้าพระยาทั้งสองจึงขออนุญาตทิ้งพิษณุโลก แล้วตีแหกค่ายพะม่าออกจากเมืองทางด้านตะวันออก พร้อมด้วยครอบครัวราษฎรไปตั้งรวมพลอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์ ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้เมื่อทราบว่าไทยตีหักค่ายหนีไปได้ ก็ยกกองทัพเข้าในเมือง ให้จุดเพลิงเผาบ้านเรือนและวัดวาอารามใหญ่น้อยทุกตำบล ได้จับผู้คนและครอบครัวซึ่งยังตกค้าง

อยู่ในเมืองหนีออกไม่ทัน และเก็บเอาทรัพย์สินและเครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ แล้วตั้งอยู่ในเมือง แล้วอะแซหวุ่นกี้จึงประกาศแก่นายทัพนายกองทั้งปวงว่า "ไทยบัดนี้ผมือเข้มแข็งนัก ไม่เหมือนไทยแต่ก่อน และเมืองพระพิษณุโลกเสียครั้งนี้ไซ่จะแพ้ผมือเพราะทแกล้วทหารนั้นหามิได้ เพราะเขาอดข้าวขาดสะเบียงอาหารตอกจึงเสียเมือง พะม่าซึ่งจะมารบเมืองไทยสืบไปภายหน้านั้น ถ้าแม่ทัพมีสติปัญญาและผมือแต่เพียง เสมอเราต่ำกว่าเรานั้นอย่ามาทำสงครามตีเมืองไทยเลย จะเอาชะนะเขามิได้ แม้ดีกว่าเราจึงจะมาทำศึกกับไทยได้ชัยชะนะ" เมื่ออะแซหวุ่นกี้ได้เมืองพิษณุโลกก็พอดีได้รับใบบอกว่าพระเจ้ามังระสิ้นพระชนม์ จึงกุจาราชโอรสได้ราชสมบัติ มีรับสั่งให้อะแซหวุ่นกี้ยกทับกลับ อะแซหวุ่นกี้จึงรับยกกองทัพกลับไป กองทัพพะม่ายังคงตกค้างอยู่ในเมืองไทยอีก ๒ กองทัพคือมังเยยาวุคุมกองทัพหนึ่งและกะละโบ่คุมกองทัพหนึ่ง ต้องรบขับเคี่ยวกับไทยอีกหลายเดือน และในที่สุดก็พ่ายแพ้หนีกลับไป เหลือรพลกลับไปถึงเมืองพะม่าแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น การสงครามคราวนี้ไทยต้องรบกับพะม่าแต่เดือนอ้ายพ.ศ.๒๓๑๙ ถึงเดือน ๑๐ พ.ศ.๒๓๑๙ รวมเป็นเวลาถึง ๑๐ เดือนจึงเลิกรบ พะม่าล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ ๔ เดือน ต้องนับว่ายังไม่ทันแพ้และชะนะกันอย่างเด็ดขาด ฝ่ายพะม่ายกมารบพุ่งเสียรพลเป็นอันมาก ไม่สำเร็จประโยชน์ที่ยกทัพมา ถึงได้ครัวชาวเมืองพิษณุโลกไปบ้างอย่างมากก็ไม่เกิน๒,๐๐๐คน ไม่คุ้มค่าที่มาเสีย.

การตีเชียงใหม่

ครั้งที่ ๑ ในพ. ศ. ๒๓๑๙ เหตุที่ต้องรบเชียงใหม่ครั้งนี้ก็เพราะไปมะยุ่งวุ่นเจ้าเมืองเชียงใหม่คุมกองทัพลงมาตีเมืองสวรรคโลกเข้าล้อมเมืองไว้ เจ้าพระยาสวรรคโลกต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถแต่งบอกมายังกรุง พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีท้องตราขึ้นไปเกณฑ์กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปช่วย

เมืองสวรรคโลก เจ้าพระยาสุรสีห์พระยาพิชัยและพระยาสุโขทัยจึงยกกองทัพขึ้นไปยังเมืองสวรรคโลก เข้าตีขนาบพะม่าซึ่งตั้งล้อมเมืองอยู่ พะม่าต้านทานมิได้ก็แตกพ่ายหนีกลับไปยังเมืองเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า ถ้าไม่ปราบปรามเมืองเชียงใหม่ให้ราบคาบ หัวเมืองฝ่ายเหนือก็คงจะถูกพะม่ารบกวนรำไป จึงเกณฑ์กองทัพยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นแม่ทัพยกกองทัพไปทางชลมารค ไปตั้งชุมพลที่เมืองพิชัย แล้วยกกองทัพบกออกจากเมืองพิชัยไปยังเชียงใหม่ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นนายทัพหน้าคุมพลหัวเมืองฝ่ายเหนือยกล่วงหน้าไปก่อน ฝ่ายโปมะยุ่งวุ่นจัดกองทัพยกออกมาตั้งค่ายรับนอกเมือง ถูกกองทับหน้าของไทยตีแตกพ่ายกลับเข้าเมือง แต่ไทยจะตีหักเอาเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ เพราะโปมะยุ่งวุ่นจัดการสู้รบต้านทานเป็นสามารถ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีพระราชดำรัสว่า "อันเมืองเชียงใหม่นี้ ต้องทำนายอยู่ คำปรัมปราเล่าสืบๆ กันมาว่า กษัตริย์องค์ใดยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่นี้ครั้งเดียวมิได้ ต่อยกไปเป็นสองครั้งจึงจะตีได้ แม้นจะบุกรุกหักหาญเอาด้วยกำลังกล้าบั่นนี้จะได้แต่จะเสียไพร่พลมาก และยกมาครั้งนี้เหมือนจะดูท่วงทีท่าทางและกำลังข้าศึก ก็เห็นประจักษ์อยู่แล้ว ถ้ายกมาครั้งหลังเห็นคงจะได้ถ่ายเดียว" ครั้นแล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เลิกทัพกลับกรุงธนบุรี.

ครั้งที่ ๒ ในพ.ศ. ๒๓๑๗ ในปี พ.ศ. ๒๓๑๕ ขณะที่พระเจ้ากรุงธนบุรีเสร็จศึกเขมรใหม่ๆ โปสุพลาแม่ทัพพะม่าซึ่งมาช่วยอยู่รักษาเมืองเชียงใหม่ยกกองทัพมาตีเมืองลับแล (เดี๋ยวนี้เป็นอำเภอขึ้นจังหวัดอุตรดิตถ์) แตกแล้วก็ยกเลยลงมาตีเมืองพิชัย พระยาพิชัยจัดการป้องกันเมืองเป็นสามารถ และเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพขึ้นไปช่วยด้วย ไทยกับพะม่าได้สู้รบกันถึงกาลุจลั่น พะม่าต้านทานไม่ได้ก็แตกพ่ายเลิกทัพกลับไปเมืองเชียงใหม่.

ครั้นต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๓๖ โปสุพะลายกกองทัพมาตีเมืองพิชัยอีก พระยาพิชัย และเจ้าพระยาสุรสีห์ยกไพร่พลออกไปตั้งชุมนุมสะกัดอยู่ณที่มีชัยภูมิกลางทาง พอกองทัพพะม่ายกมาถึง เจ้าพระยาสุรสีห์กับพระยาพิชัยออกระดมตี เมื่อเข้าประจัญบานพระยาพิชัยถือดาบสองมือคุมไพร่พลออกไล่ฟันพะม่าอย่างเก่งกล้าจนดาบหัก จึงได้นามสมญาว่า พระยาพิชัยดาบหัก พะม่าสู้ไม่ได้ก็แตกพ่ายถอยหนีกลับเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า พะม่ายกกองทัพมาย่ำยีหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่หยุดหย่อน จำจะต้องยกกองทัพไปตีเชียงใหม่ให้ได้อย่างเด็ดขาด จึงเกณฑ์กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือและในกรุงรวมกำลังทั้งหมดราว ๓๕,๐๐๐ ไปตั้งชุมพลอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตาก.

ฝ่ายพระเจ้ามังระเมื่อทรงทราบว่า พระยาตากตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินเมืองไทย สร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ก็คิดจะมาปราบปรามเมืองไทยที่ตั้งตัวขึ้นใหม่เพื่อมิให้ตั้งตัวติด จึงตระเตรียมเกณฑ์กองทัพเพื่อจะให้ยกมารบไทย คือจะให้โปสุพะลาเป็นแม่ทัพยกลงมาจากเชียงใหม่ทางหนึ่ง และให้ปะกันหวุ่นเป็นแม่ทัพยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทางหนึ่ง ตีหัวเมืองเข้ามาประชิดกันที่กรุงธนบุรี ในคราวนี้ปะกันหวุ่นได้รับรับสั่งให้เกณฑ์ไพร่พลพวกมอญให้ทำทางยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ และเกณฑ์เข้ากองทัพด้วยเป็นอันมาก พวกมอญไม่พอใจพะม่าก็เกิดกบฏจุกตามใหญ่โต มีพระยาเจ่งเจ้าเมืองเตริน (อัตรัน) เป็นหัวหน้ากบฏ พระเจ้าอังวะจึงให้อะแซหวุ่นกี้ถือพลมาปราบปรามหัวเมืองมอญที่กบฏ พวกมอญก็พากันหลบหนีเข้ามาในเขตแดนไทยเนืองๆ ฝ่ายไทยก็ยินดีรับมอญที่หนีมาพึ่งไทย.

พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเห็นว่า การที่มีเหตุวุ่นวายเกิดขึ้นในแดนมอญเช่นนี้เป็นผลดีแก่ไทย เพราะทำให้พะม่ายกเข้ามาตีเมืองไทยยังไม่ได้มีช่อง ควรจะชิงตีเชียงใหม่ตัดกำลังพะม่าเสียทางหนึ่งก่อน จึงยกกองทัพไปประชุมอยู่ที่เมืองตาก มีจำนวน ๑๕,๐๐๐ และตำรัสให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพหน้า คุมไพร่พลหัวเมืองเหนือยกขึ้นไปรบเชียงใหม่พร้อมด้วย เจ้าพระยาสุรสีห์ มีจำนวน ๒๐,๐๐๐ ขณะที่กองทัพไทยยกขึ้นไปถึงเมืองนครลำปางนั้น พระยาจ่าบ้าน พระยากาวิละขุนนางเมืองนครลำปางซึ่งเป็นแม่ทัพหน้าของพะม่ามาขอสวามิภักดิ์เข้าด้วยกองทัพไทย พอกองทัพไทยยกไปถึงเมืองเชียงใหม่ก็เข้าล้อมเมืองไว้ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ยกหนุนตามขึ้นไปทีหลัง เสมียนตราของเจ้าพระยาสวรรคโลกได้เกลี้ยกล่อมชาวเมืองลำพูนและเชียงใหม่มาเข้าด้วยกองทัพไทยเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้คัดเลือกเอาชายฉกรรจ์ไปเข้ากองทัพเจ้าพระยาจักรี.

ฝ่ายพะม่าเมืองเชียงใหม่ยกกองทัพออกตั้งค่ายรบนอกเมืองอย่างสามารถ ถูกกองทัพเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ตีแตกถอยกลับเข้าเมือง โปสุพะลาโปมะยุง่วนเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ ก็ทิ้งเมืองพาครอบครัวหนีออกทางประตูช้างเผือกด้านค่ายเจ้าพระยาสวรรคโลกซึ่งตั้งยังไม่เสร็จ กองทัพไทยก็ได้เมืองเชียงใหม่ และได้ติดตามฆ่าฟันพะม่าล้มตายและชิงครอบครัวพลเมืองกลับคืนมาได้เป็นอันมาก เมื่อเสร็จศึกแล้วเจ้าพระยาสวรรคโลกต้องรับพระราชอาชญาเฆี่ยน ๕๐ ที และถูกจำคุกด้วย การที่เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ตีเชียงใหม่แตกได้รวดเร็วเช่นนี้ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระโสมนัสยกพระหัตถ์ลบพระเพลาทั้งสองข้าง ตำรัสสรรเสริญเจ้าพระยาทั้งสองว่า "นี่จะว่าพี่ก็หรือน้องดีกว่ากันฉันในครั้งนี้" ก่อนพระเจ้ากรุงธนบุรีจะยกทัพกลับกรุงทรงตั้งให้พระยาจ่าบ้านเป็นพระยา

วิเชียรปราการครองเมืองเชียงใหม่ พระยาลำพูนเป็นพระยาวัยวงศาครองเมืองลำพูน พระยากาวิละเป็นพระยานครลำปาง และให้เจ้าพระยาจักรีอยู่ช่วยจัดการบ้านเมืองทั้งปวงให้ราบคาบเป็นปกติก่อน การรบครั้งนี้ได้พาหนะและเครื่องศัสตราอาวุธของข้าศึก และเป็นเหตุให้ไทยได้หัวเมืองสำคัญๆ ในลานนา มีเมืองน่าน เมืองลำพูน เมืองนครลำปางและเมืองแพร่ กลับมาอยู่ในอาณาจักรสยามตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๑๗ เป็นต้นมาจนกระทั่งทุกวันนี้.

การตีเมืองนครจัมปาศักดิ์ ในพ.ศ. ๒๓๑๙ พระยานางรองเจ้าเมืองนางรองซึ่งเป็นเมืองขึ้นของนครราชสีมาไปคบคิดกับเจ้าโอ เจ้าอินและอุปฮาดเมืองนครจัมปาศักดิ์ กระทำการกำเริบเป็นกบฏ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบ จึงโปรดให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพยกกองทัพขึ้นไปยังเมืองนครราชสีมา กองทัพหน้าจับตัวพระยานางรองได้ ให้ประหารชีวิตเสีย ส่วนเจ้าโอเจ้าอินและอุปฮาดทั้งสองสุมไพร่พลอยู่ณเมืองนครจัมปาศักดิ์ มีไพร่พลมากทั้งลาวและข่า เจ้าพระยาจักรีจึงบอกข้อราชการมากราบทูล โปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือยกไปสมทบกองทัพเจ้าพระยาจักรีที่เมืองนครราชสีมา กองทัพเจ้าพระยาทั้งสองยกไปตีเมืองนครจัมปาศักดิ์เมืองโขงและเมืองอัตบือได้ และจับตัวเจ้าอินเจ้าโอและอุปฮาดได้ ให้ประหารชีวิตเสีย แล้วเกลี้ยกล่อมเขมรป่าดงเมืองตะลุงเมืองสุรินทร์เมืองสังขะและเมืองขุขันธ์มาสวามิภักดิ์ขึ้นกับไทยได้ทั้งสี่เมือง เมื่อกองทัพไทยกลับแล้ว ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ตั้งเจ้าพระยาจักรีเป็น สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกพิฆาตมหิมาทุกนครราชอาเดช ฯ

การตีเมืองเวียงจันทน์ ใน พ.ศ. ๒๓๒๑ มูลเหตุที่ต้องยกทัพไปรบเมืองเวียงจันทน์ครั้งนี้ คือ พระวอเสนาบดีเมืองเวียงจันทน์ (กรุงศรีสัตนาคนหุต

หรือลานช้าง) เกิดเหตุวิวาทกับพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต (บุญสาร) พระองค์สู้ไม่ได้ จึงพาสมัครพรรคพวกหนีออกจากเมืองเวียงจันทน์ ไปตั้งอยู่ที่ตำบลดอนมดแดง (อุบลราชธานี) แล้วส่งเครื่องราชบรรณาการมาขอเป็นเมืองขึ้นไทย ครั้นต่อมาพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ให้พระยาสุโพเป็นแม่ทัพยกพลมาตีเมืองดอนมดแดง จับตัวพระองค์ได้ให้ประหารชีวิตเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบก็ทรงพระพิโรธ หาว่าพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตดูหมิ่นไม่ยำเกรง จึงโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ เป็นแม่ทัพกับเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ กองทัพไทยยกไปชุมนุมไพร่พลณเมืองนครราชสีมา สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์แยกทัพไปเกณฑ์พลเมืองเขมรต่อเรือรบ แล้วให้ขุดคลองอ้อมตีผ่ายกกองทัพเรือขึ้นไปบรรจบทัพพร้อมกันที่เมืองเวียงจันทน์ กองทัพเจ้าพระยาทั้งสองตีได้หัวเมืองรายทางตลอดไป เช่น เมืองนครพนม เมืองพะโคเมืองเวียงคุกเมืองพานพร้าวและเมืองหนองคายเป็นต้น พระเจ้าร่มขาวเจ้าเมืองหลวงพระบางซึ่งเป็นอริอยู่กับพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ครั้นทราบว่าไทยยกทัพขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ ก็มาขออ่อนน้อมยอมเป็นเมืองขึ้นไทย และส่งกองทัพมาช่วยไทยตีเมืองเวียงจันทน์อีกทัพหนึ่ง รบกันอยู่สี่เดือนเศษ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเห็นเหลือกำลังจะต่อสู้ ก็หนีออกจากเมืองพร้อมด้วยราชบุตรสององค์และข้าหลวงคนสนิทขึ้นไปทางเหนือ กองทัพไทยก็เข้าเมืองได้จับได้ตัวเจ้าอุปฮาด เจ้านันทเสน ราชบุตร บุตรวงศานุวงศ์ สนมกำนัลและขุนนางทั้งปวง ทั้งได้แต่งขุนนางไทยลาวไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองลาวทั้งปวงฝ่ายตะวันออกได้อีก เมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกกองทัพกลับได้เชิญพระแก้วมรกต และพระบางซึ่งประดิษฐานอยู่ณเมืองเวียงจันทน์มายังกรุงธนบุรีด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีให้สร้างโรงไว้พระแก้วที่ข้างพระอุโบสถวัดแจ้งในพระราชวัง เชิญพระ

แก้วและพระบางทั้งสององค์ไปประดิษฐานไว้ในโรงนั้น ทั้งได้กวาดต้อนครอบครัวลาวชาวเมืองพระญาติวงศ์ของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตและขุนนางทั้งปวงกับทรัพย์สิ่งของเครื่องศัสตราวุธช้างม้ามาด้วยเป็นอันมาก.

การรบประเทศเขมร

ครั้งที่ ๑ ใน พ.ศ. ๒๓๑๒ ขณะที่พระเจ้ากรุงธนบุรีกำลังเตรียมกองทัพจะไปตีเมืองนครศรีธรรมราชอยู่นั้น ได้เกิดเรื่องขึ้นทางประเทศเขมร คือ นักองตน (สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิบดี) ไปขอกองทัพญวนมาตีเมืองพุทไธเพ็ชร (บันทายเพ็ชร) นครหลวงของเขมร นักองรามาธิบดี (นักองนนท์) สู้ไม่ได้ จึงอพยพครอบครัวหนีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทรงเห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะแผ่อำนาจไปทางนั้น จึงโปรดให้พระยาอภัยรณฤทธิ์และพระยาอนุชิตราชาคุมพล ๒,๐๐๐ ยกไปทางนครราชสีมาทัพหนึ่ง ให้พระยาโกษาธิบดีคุมพล ๒,๐๐๐ ยกไปทางเมืองปราจีนทัพหนึ่ง เพื่อตีเมืองพุทไธเพ็ชรคืนให้นักองรามาธิบดี พระยาอภัยรณฤทธิ์และพระยาอนุชิตราชาตีได้เมืองเสียมราฐได้เมื่อต้นฤดูฝน ครั้นพระยาทั้งสองได้รับท้องตราว่า จะเสด็จไปตีเมืองนครศรีธรรมราชในฤดูฝน และเมื่อถึงฤดูแล้งจะเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปตีกรุงกัมพุชา ก็ตั้งรอคอยกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองเสียมราฐ ครั้นถึงฤดูแล้งไม่ได้ยินข่าวกองทัพหลวงยกไปก็แคลงใจ เพราะไม่ทราบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีติดพระสุมอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาก็มีข่าวลือไปว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นพระชนม์ในขณะที่ตีเมืองนครศรีธรรมราช พระยาทั้งสองเกรงว่าจะเกิดการจลาจลขึ้นที่กรุงธนบุรี จึงรีบยกทัพกลับพระยาอภัยรณฤทธิ์ยกพลมาพักอยู่ที่นครราชสีมา พระยาอนุชิตราชายกเลยมายังลพบุรี พอทราบว่าข่าวลือนั้นเหลวไหลก็พักพลอยู่ที่

ลพบุรี ฝ่ายพระยาโกษาธิบดีได้เลิกทัพมาพักอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี แล้วมีหนังสือมากราบทูลกล่าวโทษพระยาทั้งสอง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบก็ทรงพระพิโรธ จึงมีรับสั่งให้พระยาอนุชิตราชายกกองทัพกลับ เมื่อพระยาอนุชิตราชาเข้าเฝ้า ทรงถามว่า เหตุไรจึงเลิกทัพกลับโดยอำเภอใจ พระยาอนุชิตราชากราบทูลว่า มีข่าวลือว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีส่งพระธนมที่เมืองนครศรีธรรมราช เกรงว่าจะมีข้าศึกมาตีเอากรุงธนบุรี จะรักษาแผ่นดินไว้ไม่ยอมเป็นข้าคนอื่นอีกเป็นอันขาด พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟังก็หายกริ้วและตรัสสรรเสริญพระยาอนุชิตราชาว่าเป็นคนสัตย์ซื่อแท้ แล้วก็เรียกกองทัพไทยกลับกรุงทั้งหมด จึงเป็นอันว่าตีเขมรยังไม่ได้ในครั้งนี้

ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๓๑๔ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างป้อมปราการกรุงธนบุรีเรียบร้อยแล้ว ก็เริ่มคิดการที่จะไปตีประเทศเขมรคืนให้นักองรามาธิบดีให้สำเร็จ ประจวบกับเหตุที่สมเด็จพระนารายณ์ราชา (นักองคน) เจ้ากรุงกัมพูชาได้ข่าวว่า พม่ายกกองทัพมารบไทยทางเมืองเหนือ คาดว่าไทยจะแพ้พะม่า เห็นได้ทีจึงจัดกองทัพให้มาตีเมืองตราษและจันทบุรี แต่ถูกกองทัพเมืองจันทบุรีตีแตกกลับไป พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคืองเขมร จึงโปรดตั้งให้พระยายมราชเป็นเจ้าพระยาจักรีแทนเจ้าพระยาจักรีแขก และให้เป็นแม่ทัพบกยกทัพไปทางเมืองปราจีน พาพระรามราชา (นักองรามาธิบดี) ไปในกองทัพสำหรับให้เกลี้ยกล่อมพวกเขมรด้วย ให้ตีเมืองพระตะบอง โพธิสัตว์ และพุทไธเพชรซึ่งเป็นเมืองหลวงของขอม ส่วนพระองค์ยกทัพเรือออกทะเลทางปากน้ำเมืองสมุทรปราการ ไปประทับที่ปากน้ำเมืองจันทบุรี ให้พระยาโกษาธิบดีกองหน้ายกไปตีเมืองกำพงโสมก่อน ต่อมาอีก ๖ วันพระองค์ก็ยกกองทัพหลวงไปตีเมืองบันทายมาศได้ ตัวเจ้าเมืองเป็นญวนชื่อพระยาราชาเศรษฐีได้หลบหนีออกจากเมืองไปได้ จึงตั้งให้พระยาพิพิธผู้ช่วย

ราชการกรมท่าเป็นพระยาราชาเศรษฐีครองเมืองบันทายมาศ แล้วเสด็จยกกองทัพไปตีเมืองพุทไธเพ็ชรต่อไป ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรีตีได้เมืองพระตะบองเมืองโพธิสัตว์และเมืองบริบูรณ์ แล้วเลยไปตีเมืองพุทไธเพ็ชร นักองคนเห็นว่าจะสู้รบต้านทานมิได้ ก็พาไพร่พลและครอบครัวหนีไปเมืองญวน กองทัพไทยก็ตีได้เมืองพุทไธเพ็ชรได้โดยง่าย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมอบราชสมบัติประเทศเขมรให้นักองรามาธิบดีครอบครองตามเดิม และให้เจ้าพระยาจักรีและพระยาโกษาธิบดีอยู่ช่วยราชการจนกว่าจะสงบราบคาบ แล้วก็เลิกทัพกลับกรุง ครั้นต่อมาเจ้าเมืองบันทายมาศคนก่อนที่หนีไปนั้น ได้ไปล้องสุมผู้คนได้มากแล้วยกมาตีเมืองบันทายมาศ แต่ในที่สุดก็ต้องแพ้กลับไป พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเห็นว่าเมืองบันทายมาศอยู่ต่อแหลมมากจะรักษาไว้ได้ยากบ่วยแรงทแกล้วทหาร จึงเรียกพระยาราชาเศรษฐีเจ้าพระยาจักรีและพระยายมราชกลับกรุง.

ครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๓๒๓ ครั้นกองทัพกรุงธนบุรีกลับแล้ว ดังได้กล่าวแล้วในการรบครั้ง ๒ สมเด็จพระนารายณ์ฯ ก็ขอกองทัพญวนบ้องกันตัว กลับขึ้นมาตั้งที่แพรกปรักปรัด แต่กลัวไทยไม่กล้ามาอยู่เมืองบันทายเพ็ชรอย่างเดิม ฝ่ายพระรามราชาก็ตั้งอยู่ที่กำปอด ไม่กล้าไปอยู่เมืองบันทายเพ็ชรด้วยกลัวญวน หัวเมืองในกัมพูชาจึงแยกกันเป็น ๒ ฝ่าย ต่อมาราชวงศ์ญวนเสียแก่พวกกบฏไกเซิน สมเด็จพระนารายณ์ฯ ไม่ได้อำนาจญวนอุดหนุนก็กลัวเหว่จึงมาขอปราณีประนอมจะยอมให้พระรามราชาครองกรุงกัมพูชา พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งให้นักองนนท์เป็นสมเด็จพระรามราชาเจ้าเขมร นักองคนเป็นมหาอุปโยราช นักองธรรมเป็นพระมหาอุปราช และประเทศเขมรก็เป็นเมืองขึ้นของไทยเหมือนอย่างเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๒๓ ทางประเทศเขมรเกิดการจลาจลอีก คือมีคนลอบฆ่ามหาอุปราช (นักองธรรม) ตาย และมหาอุปโยราชเป็นโรคบ้าจนบันตาย

เจ้าพ้าทะละหะ (มุ) และขุนนางหลายคนเข้าใจว่า สมเด็จพระรามราชาแกล้งฆ่าเสียทั้งสองคน จึงคบคิดกันเป็นกบฏจับสมเด็จพระรามราชาไปถ่วงน้ำเสีย แล้วไปเชิญนักองเองบุตรนักองคนซึ่งมีพระชนม์เพียง ๔ ขวบมาไว้ณเมืองบันทายเพชร (เมืองหลวง) พ้าทะละหะ (มุ) จึงดำเร็จราชการแผ่นดินแทนนักองเอง ภายหลังตั้งตัวเองขึ้นเป็นเจ้าพ้ามหาอุปราช แล้วไปผักใผ่กับญวนแสดงว่าไม่ยอมขึ้นกับไทย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เกณฑ์พลสองหมื่น ให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ถืออาชญาสิทธิ์ เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นทัพหน้า พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นกองหนุน พร้อมด้วยนายทัพนายกองอื่นๆ ไปตีประเทศเขมร และมีรับสั่งว่า เมื่อตีประเทศเขมรได้ให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกอภิเษกกรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นเจ้าเขมรต่อไป พ้าทะละหะรู้ว่ากองทัพไทยยกไปมากก็ตกใจกลัวมิได้สู้รบ พาครอบครัวหนีไปเมืองพนมเพ็ญ ไปขอกองทัพญวนเมืองไซ่ง่อนมาช่วยรบ ฝ่ายไทยตีได้เมืองบันทายเพชร เมืองกำพงสวายและเมืองเสียมราฐ กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ยกตามเจ้าพ้าทะละหะไปถึงเมืองพนมเพ็ญ กองทัพกรมขุนอินทรพิทักษ์ยกหนุนไปตั้งอยู่ณเมืองบันทายเพชร กองทัพไทยและญวนยังไม่ทันรบกัน ก็พอดีสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกทราบข่าวว่า ทางกรุงธนบุรีเกิดการจลาจล จึงเลิกกองทัพกลับกรุงโดยด่วน.

พระเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นวาสนา ตั้งแต่เสร็จสงครามคราวอะแซหวุ่นกี้เมืองพิษณุโลกแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีก็พอพระทัยเสด็จไปนั่งกรรมฐานที่วัดบางยี่เรือเป็นเนืองนิตย์ พระอารมณ์ก็พลันเพลินยิ่งขึ้นเป็นลำดับ พอสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ฯ ยกทัพไปประเทศเขมร (การรบเขมรครั้งที่๓) ไม่ช้าทางนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีสัญญาวิปลาส สำคัญพระองค์ว่าเป็นพระโสดาบัน มีรับสั่งให้ประชุมพระราชาคณะทั้งปวงแล้วทรงตั้งปัญหาถามว่า ภิกษุสงฆ์

ปุถุชนจะกราบไหว้คฤหัสถ์ผู้เป็นพระโสดาบันน์ได้หรือไม่ พระราชาคณะโดยมากกลัวเกรงอาชญาก็ถวายพระพรว่าไหว้ได้ แต่พระซึ่งถือธรรมวินัยมั่นคง มีสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดบางว้าใหญ่ (วัดระฆัง) พระพิมลธรรมวัดโพธาราม (วัดเชตุพน) และพระพุทธาจารย์วัดบางว้าน้อย (วัดอมรินทร์) เป็นต้น ถวายพระพรว่าไหว้ไม่ได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพระพิโรธ มีรับสั่งให้ถอดออกเสียจากสมณศักดิ์ และให้ลงอาชญาเฆี่ยนหลังสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะที่ว่าไหว้ไม่ได้ทุกองค์ตลอดทั้งพระภิกษุที่เป็นฐานานุกรมทั้งหลาย รวมประมาณ ๕๐๐ รูป แล้วให้เอาตัวขังไว้ในอาจมของโสโครกที่วัดหงส์ทั้งหมด ตั้งแต่นั้นมา พระสงฆ์เข้าเฝ้าก็หมอบกราบถวายบังคมเหมือนกับข้าราชการฝ่ายฆราวาสทั้งปวง ทั้งนี้เป็นเหตุให้พระสงฆ์ทั้งหลายได้รับความเดือดร้อน และคฤหัสถ์ที่เป็นสัมมาทิฐิบังเกิดความสลดใจอย่างยิ่ง.

ครั้นต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงระแวงว่า ข้าราชการพากันฉกฉวยพระราชทรัพย์ จึงให้โบยตีของจำทำโทษเพื่อจะให้รับเป็นสัตย์ ทรงพระราชทานรางวัลแก่ผู้เป็นโจทก์ที่ร้องและยกย่องเป็นว่าเห็นจงรักภักดีในราชการ จึงเป็นเหตุให้คนพาลแกล้งใส่ความที่ร้องผู้อื่นชุกชุมขึ้น ภายหลังทรงตั้งให้พันสี่เป็นขุนจิตรจุล และพันดา เป็นขุนประมูลราชทรัพย์ตำแหน่งหัวหน้าพวกโจทก์ พวกโจทก์จึงแกล้งใส่ความที่ร้องผู้อื่นหนักขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพิจารณาในเวลาสิ้นพันเพียน มิได้วินิจฉัยให้เห็นเท็จและจริง สุดแต่ว่าโจทก์สาบานได้ ถ้าจำเลยไม่รับก็ลงอาชญาไปจนกว่าจะรับเพื่อจะได้ค่าสินไหม ถ้าไม่มีเงินก็ต้องทนรับอาชญาเจ็บปวดล้มตายไปตามๆกัน ชาวกรุงได้รับความเดือดร้อนทั่วไป ที่อพยพหนีไปอยู่บ้างอยู่ดงก็มีมาก สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเมื่อได้ทราบเหตุร้ายแรงนี้จึงส่งยกทัพไปตีเขมร ให้พระยาสุรินทรภักดีผู้หลานยกกองทัพกลับมาอยู่ที่

นครราชสีมา และสั่งว่าถ้าบ้านเมืองเกิดจลาจลจริงให้รีบยกกองทัพเข้ามารักษากรุงไว้.

การกบฏเริ่มอุบัติขึ้นที่กรุงเก่า มูลเหตุที่จะเกิดขึ้นนั้น คือ เมื่อก่อนกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พะม่านั้นชาวกรุงได้ฝังทรัพย์ไว้ในใต้แผ่นดิน ครั้นบ้านเมืองค่อยสงบราบคาบแล้วที่เจ้าของมักไปขุด ที่เจ้าของตายไปแล้วคนอื่นก็ไปขุดแต่ต้องเสียภาคหลวง จึงมีการผูกขาดเก็บภาคหลวงขุดทรัพย์ที่กรุงเก่าขึ้น ขณะนั้นพระวิชิตณรงค์รับประมูลปีละ ๕๐๐ ชั่งขึ้นไปเกาะกุมเร่งรัดเอาเงินจากราษฎรโดยอำนาจ เป็นเหตุให้ชาวกรุงเก่าได้รับความเดือดร้อน ครั้นทราบว่าในกรุงธนบุรีเกิดการวิปริตจึงเกิดมีผู้คิดการกบฏขึ้น มีหัวหน้า ๓ คน คือขุนศรระ นายบุญนาคบ้านแม่ลา ขุนแก้วน้องพระยาสรรค์ คนทั้งสามพาสมัครพรรคพวกเข้าปล้นจวนพระยาอินทรอภัยผู้รักษากรุง แต่แรกพระเจ้ากรุงธนบุรีสำคัญว่าเป็นการปล้นสะดมตามธรรมดา จึงรับสั่งให้พระยาสรรค์ขึ้นไปชำระสืบข่าวเอาตัวผู้ร้ายที่ปล้นจวนผู้รักษากรุงเก่า พระยาสรรค์กลับไปเข้าด้วยพวกกบฏ พวกกบฏจึงยกพระยาสรรค์ขึ้นเป็นแม่ทัพแล้วยกกำลังมาตีกรุงธนบุรีเมื่อเดือน ๔ พ.ศ. ๒๓๒๔ ตอบมาในเวลาค่ำรบกันอยู่จนเวลาเช้า พวกรักษาหน้าที่ไม่เต็มใจจะต่อสู้ พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นว่าจะต่อสู้พวกกบฏไม่ได้จึงให้สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดหงส์ พระพิมลธรรมกับพระรัตนมุนีออกไปเจรจายอมแพ้พระยาสรรค์ พระยาสรรค์จึงให้พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงผนวช แล้วให้เอาไปคุมไว้ที่ในอุโบสถวัดแจ้งกับพระราชบุตรที่ยังทรงพระเยาว์ และให้จับเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ไปขังไว้ทั้งหมด มีกรมขุนอนุรักษ์สงครามเป็นต้น ประกาศว่าจะรักษากรุงไว้รอสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ให้ปล่อยพวกข้าราชการและราษฎร

ที่ถูกจองจำกักขังเสียทั้งสิ้น พวกราษฎรที่ถูกลงโทษโดยหาความผิดมิได้ ได้ผูกใจเจ็บแค้นพวกโจทก์อยู่ ต่างก็ชวนกันเที่ยวจับกุมพวกโจทก์ฆ่าฟันตามอำเภอใจ ในที่สุดก็เกิดฆ่าฟันกันตายทั่วไปทุกแห่งหามีผู้ใดจับกุมห้ามปรามไม่.

ฝ่ายพระยาสรรค์ครั้นได้ว่าราชการ ก็เกิดคำเริบคิดจะเป็นใหญ่ต่อไป จึงลอบไปคิดอ่านกับ กรมขุนอนุรักษ์สงคราม หลานเธอพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งเอาตัวขังไว้ ให้กรมขุนอนุรักษ์เป็นตัวการต่อสู้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก แต่ตัวพระยาสรรค์ทำเป็นไม่รู้เห็นด้วย กรมขุนอนุรักษ์สงครามเกลี้ยกล่อมได้เจ้าพระยามหาเสนาและข้าราชการอื่นๆ อีกหลายคน พระยาสุริยอภัยยกกองทัพเมืองนครราชสีมามาถึงกรุงเมื่อเดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๒๕ พระยาสรรค์กับพวกจึงรับให้กรมขุนอนุรักษ์สงครามยกพลไปปล้นบ้านพระยาสุริยอภัยที่ตำบลสวนมังคุด (อยู่ใต้โรงพยาบาลศิริราช) ในเวลาเที่ยงคืนค่ำวันนั้น แต่กรมขุนอนุรักษ์สงครามมีรี้พลน้อย เพราะชาวพระนครไม่เข้าด้วย ได้แต่พวกมอญในกองพระยารามัญวงศ์และพระยากลางเมืองเป็นพื้น เจ้าสิริรจาท่านผู้หญิงของเจ้าพระยาสุรสีห์รู้ว่ามีข้าศึกมาปล้นบ้านพระยาสุริยอภัย จึงคิดอ่านกับพระยาเจ่งและพระยาพรหรม นายกองมอญอีกพวกหนึ่ง ส่งพวกมอญไปช่วยพระยาสุริยอภัยต่อสู้ข้าศึกอยู่จนเช้า พวกกรมขุนอนุรักษ์สงครามสู้ไม่ได้ก็พากันแตกพ่าย พระยาสุริยอภัยจับกรมขุนอนุรักษ์สงครามได้ ให้เอาตัวไปจำไว้ พระยาสุริยอภัยก็มีอำนาจบังคับบัญชาการทั่วไป แล้วให้ลักพระเจ้ากรุงธนบุรีเอาตัวมาคุมขังไว้ ฝ่ายพระยาสรรค์เห็นไม่สมความคิดก็นิ่งอยู่แต่ในพระราชวัง.

ฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก พอได้ข่าวว่าเกิดการกบฏขึ้นในกรุงธนบุรีก็มอบการศึกให้เจ้าพระยาสุรสีห์บังคับบัญชาแทน แล้วรีบยกกองทัพกลับมาถึงกรุงธนบุรีในเดือน ๕ พ. ศ. ๒๓๒๕ ข้าราชการและราษฎร

ทั้งหลายต่างก็ชื่นชมยินดีอ่อนน้อมพร้อมกัน หามีผู้ใดกะด้างกะเดื่องไม่ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้สอบทราบเรื่องเหตุการณ์ทั้งปวงตลอดแล้ว จึงให้ข้าราชการทั้งปวงปรึกษาโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่าควรลำเร็จโทษเสีย สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเห็นว่าบ้านเมืองกำลังมีศึกภายนอกอยู่มาก ช้าจะมีความยุ่งยากภายในเกิดขึ้นอีก ทั้งนี้เพราะพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นต้นเหตุ จึงให้เป็นไปตามคำปรึกษาของข้าราชการทั้งปวง ให้นำเอาตัวพระเจ้ากรุงธนบุรีไปลำเร็จโทษ เพชฌฆาตกับผู้คุมก็ลากเอาตัวขึ้นแคร่หามไปกับทั้งสังขลิกพันธนาการ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงว่าแก่ผู้คุมเพชฌฆาตว่า "ตัวเรานี้ก็สิ้นบุญจะถึงที่ตายแล้ว ช่วยพาเราแวะเข้าไปหาท่านผู้สำเร็จราชการ จะขอเจรจาด้วยสักสองสามคำ" ผู้คุมก็ให้หามเข้ามา ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นจึงโบกพระหัตถ์ให้นำมาเผา ผู้คุมก็ให้หามออกไปนอกพระราชวัง ถึงหน้าป้อมวิชัยประสิทธิ์ประหารชีวิตเสีย และรับสั่งให้เอาพระศพไปฝังไว้ที่วัดบางยี่เรือใต้ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกลำเร็จโทษมีพระชนมายุได้ ๔๗ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๑๕ ปี กรมขุนอนุรักษ์สงคราม กรมขุนรามภูเบศร์และพวกญาติวงศ์พระเจ้ากรุงธนบุรีบรรดาที่เป็นชายให้เอาไปประหารชีวิตเสียทั้งสิ้น ยังเหลือแต่ราชบุตรน้อย ๆ และญาติวงศ์ที่เป็นหญิง ส่วนพระยาสรรค์และผู้ร่วมคิดนั้นให้พิพากษาลงโทษตามความผิดหมดทุกคน.

ฝ่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ ครั้นได้ทราบในหนังสือใบบอกข้อราชการแผ่นดินแล้ว จึงสั่งให้พระยายมราชคุมกองทัพเขมรเข้าล้อมกรมขุนอินทรพิทักษ์และพระยาคำแหงสงครามทั้งไพร่พลไว้ณเมืองพุทไธเพชร แล้วเลิกกองทัพกลับกรุงโดยด่วน ภายหลังกรมขุนอินทรพิทักษ์และพระยาคำแหง ฯ ยกไพร่พลออกตีทัพเขมรแหกออกมาได้ แล้วรีบยกทัพเข้ามายังเมืองปราจีน

แต่ในที่สุดก็ถูกจับตัวส่งเข้ามาถวายณกรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาให้ถามกรมขุนอินทรพิทักษ์ว่า ถ้ายอมอยู่จะเลี้ยงดูมิหาความผิดมิได้ กรมขุนอินทรพิทักษ์ให้การว่า จะขอตายตามบิดา จึงให้เอาตัวไปประหารชีวิตเสีย พร้อมด้วยพระยาค่าแหงและขุนชะนะ.

พระอัครชายาเดิมของพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระนามว่า กรมหลวงบาทบริจา พระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชโอรส ๔ องค์ แต่ได้สิ้นพระชนม์เสียเมื่อยังเยาว์ ๒ องค์ ยังมีพระชนม์อยู่ในขณะครองกรุงธนบุรี ๒ องค์ คือ เจ้าฟ้าชายสุพันธุวงศ์ (เจ้าฟ้าเหม็น) และกรมขุนอินทรพิทักษ์ (พระองค์เจ้าจุ้ย) กับมีพระเจ้าหลานเธอ ๗ องค์ คือ กรมขุนอนุรักษ์สงคราม กรมขุนรามภูเบศร์ พระองค์เจ้านราสุริยวงศ์ พระองค์เจ้าชายรามลักษณ์ พระองค์เจ้าชายประทุมไพจิตร พระองค์เจ้าชายอนุรุธเทวา และพระองค์เจ้าเชฏฐกุมาร.

ครั้นปราบยุคเข็ญที่กรุงธนบุรีแล้ว ข้าราชการทั้งปวงจึงพร้อมกันอัญเชิญสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเสด็จผ่านพิภพเป็นพระมหากษัตราธิราชทรงปกครองสยามประเทศสืบไป.

การเลื่อนบรรดาศักดิ์ของนายสุดจินดาและหลวงยกกระบัตร ฯ

(๑) นายสุดจินดา (บุญมา)

ก. ได้เลื่อนเป็นพระมหามนตรีเมื่อสมัครอยู่กับเจ้าตากที่เมืองจันทบุรี.

ข. ได้เลื่อนเป็นพระยาอนุชิตราชาเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตีชุมนุมเจ้าพิมายได้เป็นแม่ทัพตีด่านขุนทศมีชัยชะนะ.

ค. ได้เลื่อนเป็นพระยายมราชเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีจะยกไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝางจึงได้ตั้งให้เป็นพระยายมราชและเป็นแม่ทัพหน้า.

ง. ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบชุมนุมเจ้าพระฝางมีชัยชะนะแล้วจึงตั้งให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ ครองเมืองพิษณุโลก.

(๒) หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี (ด้วง)

ก. ได้เลื่อนเป็นพระราชวรินทร์เมื่อสมัครเข้ารับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรี.

ข. ได้เลื่อนเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบชุมนุมเจ้าพิมายได้เป็นแม่ทัพไปตีด่านกะโทกมีชัยชนะ.

ค. ได้เลื่อนเป็นพระยายมราชที่สมุหนายก เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝางพระยาอภัยรณฤทธิ์ได้โดยเด็ดจในกองทัพด้วย เมื่อมีชัยชนะจึงได้เลื่อนเป็นพระยายมราช.

ง. ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาจักรีเมื่อตั้งให้เป็นแม่ทัพยกไปตีเขมรครั้งที่๒.

จ. ได้เลื่อนเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ เมื่อยกกองทัพกลับไปตีหัวเมืองลาวตะวันออก.

เรื่องนายขนมต้มชกมวยกับพะม่า

ขณะที่พระเจ้าอังวะมังระยังอยู่ณเมืองย่างกุ้ง ทำการยกฉัตรยอดพระมหาเจดีย์เกศธาตุสำเร็จแล้วให้มีการฉลอง มีขุนนางพะม่ากราบทูลว่านักมวยเมืองไทยมีฝีมือดียิ่งนัก จึงทรงสั่งให้จัดหามา ได้นายขนมต้มคนหนึ่ง เป็นมวยที่มีฝีมือมาแต่ครั้งกรุงเก่า พระเจ้าอังวะจึงให้จับนักมวยพะม่าเข้ามาเปรียบได้กันแล้วก็ให้ชกกันหน้าพระที่นั่ง นายขนมต้มชกพะม่าไม่ถึงยกพะม่าก็แพ้ แล้วจัดนักมวยอื่นมาชกกับนายขนมต้มอีก นายขนมต้มชกนักมวยพะม่ามอญแพ้ถึงเก้าคนสิบคน พระเจ้าอังวะทอดพระเนตรเห็นก็ยกพระหัตถ์ลบพระอุระ ตรัสสรรเสริญฝีมือนายขนมต้มว่า "ไทยมีพิษอยู่ทั่วตัว แต่มือเปล่าไม่มีอาวุธเลยคนเดียวยังสู้ได้ชะนะถึงเก้าคนสิบคน ฉะนี้เพราะเจ้านายไม่ดีจึงเสียบ้านเมืองแก่ข้าศึก ถ้าเจ้านายดีแล้วไหนเลยจะเสียกรุงศรีอยุธยา" แล้วพระราชทานรางวัลแก่นายขนมต้มโดยสมควร.

กรุงเทพ ฯ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกประสูติณวันพุธ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๒๗๙ ตรงกับวันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๒๗๙ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษฐ์ มีนามเดิมว่า ทองด้วง พระองค์อุบัติมาในมหามาตยกฤหบดีตระกูลอันมั่งคั่ง ซึ่งตั้งนิวาสน์สถานอยู่ภายในกำแพงพระมหานคร ตำบลเหนือบ้อมเพชร ณกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา พระองค์เป็นโอรสที่ ๔ ของสมเด็จพระบรมมหาบัยยกาธิบดีและสมเด็จพระบรมมหาบัยยิกา ซึ่งเป็นผู้สร้างวัดสุวรรณาราราม เมื่อทรงเจริญวัยขึ้นแล้วได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระเจ้าฉุกยาเธอเจ้าฟ้าอุทุมพร ครั้นพระชนมายุครบ ๒๑ พรรษาก็เสด็จออกทรงผนวชเป็นภิกษุจำพรรษาอยู่ที่วัดมหาทะลาย ทรงผนวชอยู่พรรษาหนึ่งก็ลาผนวชเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กหลวงในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ครั้นพระองค์มีพระชนมายุ ๒๕ พรรษาก็ได้รับตำแหน่งเป็นหลวงยกกระบัตรประจำเมืองราชบุรีในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์ พระองค์ได้ทำการวิวาห์กับนาคซึ่งเป็นธิดาของเศรษฐีทองผุ้บิดา ท่านล้นผุ้มารดา ที่บ้านอัมพวาใกล้บางช้างแขวงเมืองราชบุรี อยู่ต่อพรมแดนแขวงเมืองสมุทรสงคราม.

พระชนมพรรษา ๓๒ พระองค์ได้เข้ารับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรี (ในพ.ศ. ๒๓๑๓) ในเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีแล้ว ได้รับตำแหน่งยศเป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา พระองค์ตั้งนิวาสน์สถานอยู่ข้างวัดบางว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) ใกล้กับพระราชวังของพระเจ้ากรุงธนบุรี แล้วรับราชการเป็นกำลังของพระเจ้ากรุงธนบุรี ช่วยทำศึกสงครามต่อมาเป็นอันมาก.

พระชนมายุ ๓๓ พรรษาได้เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ ๓๔ พรรษาได้เป็นพระยายมราช ๓๕ พรรษาเป็นเจ้าพระยาจักรี ๔๓ พรรษาได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ๔๖ พรรษาได้ปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์ใน พ.ศ.๒๓๒๕ ครอบครองราชสมบัติอยู่ได้ ๒๗ ปีก็ทรงประชวรพระโรคชรา สวรรคตณ วันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อพระชนมายุได้ ๗๔ พรรษา พระองค์มีพระราชโอรสและพระราชธิดาเกิดด้วยพระมเหสีเดิมซึ่งมีนามภายหลังว่า กรมสมเด็จอมรินทรามาตย์ ๑๐ พระองค์ ที่ทำรงพระชนม์อยู่จนถึงเวลาที่พระองค์ได้ราชสมบัตินั้นมี ๔ พระองค์ องค์ใหญ่ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ภายหลังได้ลับราชสมบัติเป็นลำดับรัชชกาลที่ ๒ พระราชบุตรและธิดาที่เกิดด้วยพระสนมมี ๓๓ พระองค์.

ทรงรบศึกในรัชชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี

ศึกสงครามที่พระองค์ทรงกระทำขณะที่รับราชการอยู่กับพระเจ้ากรุงธนบุรีมีหลายครั้ง คือ:—

ครั้งที่ ๑ ในปี พ.ศ. ๒๓๑๒ ได้คุมกองทัพไปตีด่านกะโทกในจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเจ้าพิมายให้พระยาวงศาธิราชคุมกำลังมาตั้งรักษาเขตต์แดนอยู่ เมื่อเสร็จศึกครานี้แล้วมีความชอบได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ ถางวางพระตำรวจซ้าย.

ครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๓๑๒ ได้เป็นแม่ทัพไปตีประเทศเขมรคืนให้นักองรามาธิบดี ขณะที่กำลังทำศึกติดพันค้างอยู่กับเขมร มีข่าวเล็ดไปว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีทิวงคต จึงยกกองทัพกลับมา ครานั้นพระยาอนุชิตราชา พระอนุชาธิราชของพระองค์ ถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏ แต่ในที่สุดพ้นโทษกลับได้รับความชมเชยว่าเป็นคนซื่อสัตย์.

ครั้ง ๓ ในพ.ศ. ๒๓๓ ได้คุมกองทัพหน้ากับพระอนุชาธิราช พระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพหลวงยกไปปราบปรามชุมนุมเจ้าพระฝาง มีชัยชะนะได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นพระยายมราช ว่าที่สมุหนายกแทนพระอนุชาธิราชที่ได้เลื่อนตำแหน่งยศสูงขึ้นไป.

ครั้งที่ ๔ ในพ.ศ. ๒๓๕ พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดตั้งให้เป็นเจ้าพระยาจักรีแทนเจ้าพระยาจักรี(แขก)ที่ถึงแก่อสัญญกรรมลง แล้วให้เป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองปราจีนบุรี ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพเรือไปทางเมืองจันทบุรี ไปตีเขมรคืนให้นักองรามาธิบดีจนเป็นผลสำเร็จ ครั้งนี้เขมรได้มาเป็นเมืองขึ้นของไทย.

ครั้งที่ ๕ ในพ.ศ. ๒๓๗ ได้เป็นแม่ทัพหน้าของพระเจ้ากรุงธนบุรียกไปตีเชียงใหม่ ซึ่งเวลานั้นพะม่าส่งคนมาปกครองอยู่ ไทยตีได้เชียงใหม่และหัวเมืองสำคัญ ๆ ในลานนาหลายเมือง พระเจ้ากรุงธนบุรีให้อยู่ช่วยจัดการบ้านเมืองจนกว่าจะเรียบร้อยราบคาบ.

ครั้งที่ ๖ ในพ.ศ. ๒๓๗ ยกกองทัพจากเชียงใหม่ลงมาช่วยพระเจ้ากรุงธนบุรีรบกับพะม่าที่เมืองราชบุรี ครั้งนี้ไทยชะนะจับพะม่าเป็นชะเลยศึกได้เป็นอันมาก.

ครั้งที่ ๗ และที่ ๘ ในพ.ศ. ๒๓๗ พะม่าให้อะแซหวุ่นกี่เป็นแม่ทัพยกมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ ขณะนั้นพระองค์ยกทัพไปช่วยรบพะม่าที่เชียงใหม่ พอเสร็จศึกเชียงใหม่แล้วก็ยกทัพลงมาตั้งรบพะม่าบ้องตี้เมืองพิษณุโลกพร้อมด้วยพระอนุชาธิราช พระองค์ได้แสดงฝีมือรบพุ่งอย่างสามารถ จนอะแซหวุ่นกี่แม่ทัพพะม่าชอบตัวแล้วกล่าวชมเชยว่า รูปร่างงาม ฝีมือเข้มแข็ง และทำนายว่าต่อไปจะได้เป็นกษัตริย์ พะม่าล้อมเมืองพระพิษณุโลกอยู่สามเดือนเศษจน

ส่วนเสบียงอาหารหมดลง ผู้คนอดอยากอิดโรย พระองค์กับพระอนุชาจึงคิดใจทิ้งเมืองพิษณุโลก ตีหักค่ายพม่าออกไปชุมนุมไพร่พลอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์.

ครั้งที่ ๙ ในพ.ศ. ๒๓๑๙ ได้เป็นแม่ทัพยกไปตีเมืองลาวตะวันออก ตีได้เมืองนครจัมปาศักดิ์ เมืองโขง เมืองอัตปือ กับเกลี้ยกล่อมได้เมืองเขมรป่าดงหลายเมือง คือ เมืองตะลุง สังขะ สุรินทร์ และขุขันธ์ ครั้งนี้ได้เฉลิมบรรดาศักดิ์เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกมีเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม.

ครั้งที่๑๐ ในพ.ศ. ๒๓๒๑ ได้เป็นแม่ทัพยกไปปราบปรามกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) ตีได้เมืองเวียงจันทน์และเมืองขึนทั้งได้เมืองหลวงพระบางมาเป็นเมืองขึนของไทย ครั้งนี้ได้เชิญพระแก้วมรกตและพระบางลงมากราบพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย.

ครั้งที่ ๑๑ ในพ.ศ. ๒๓๒๓ ทางประเทศเขมรเกิดการจลาจล พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เป็นแม่ทัพยกไปปราบปราม ขณะที่รบพุ่งติดพันกับเขมรอยู่นั้นพอดีทราบว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีเสียพระจริตประพฤติวิปริตต่างๆ ทำให้สมณพราหมณาจารย์ข้าราชการและราษฎรได้รับความเดือดร้อน จนราษฎรละทิ้งภูมิลำเนาเหย้าเรือนหนีเข้าป่าเข้าดงเป็นอันมาก จึงให้พระยาสุรินทรภักดีผู้หลานยกทัพล่วงหน้ามาก่อน พระองค์ยกทัพติดตามมาทีหลัง ทางกรุงธนบุรีขณะนั้นพระยาสรรค์กับพวกกบฏรบชนะพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีขออกทรงผนวชที่วัดแจ้ง พระยาสรรค์จึงได้ว่าราชการแผ่นดิน เมื่อพระยาสุรินทรภักดียกทัพมาถึงกรุงต้องรบกับกรมขุนอนุรักษ์สงคราม ซึ่งเข้าสมัครพรรคพวกเป็นกลุ่มเดียวของพระยาสรรค์ จับกรมขุนอนุรักษ์สงครามได้ พระยาสรรค์ก็หมดอำนาจ พระยาสุรินทรภักดีมีอำนาจบัญชาการทั่วไป แล้วให้ลักพระเจ้ากรุงธนบุรีเอาตัวมาคุมขังไว้.

ได้ราชสมบัติและสร้างพระนครขึ้นใหม่ พระองค์ยกทัพมาถึงกรุงธนบุรีในวันเสาร์เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ ข้าราชการและราษฎรทั้งหลายออมน้อมพร้อมกันกราบทูลอัญเชิญพระองค์ให้เสด็จถวัลยราชสมบัติ พระองค์ก็ทรงรับด้วยอาการดุษณีภาพ ครั้นแล้วจึงให้ข้าราชการทั้งปวงปรึกษาโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี ข้าราชการเห็นพร้อมกันว่าควรสำเร็จโทษเสีย พระองค์ก็ทรงอนุญาตให้เป็นไปตามคำปรึกษาของข้าราชการทั้งปวง หิบศพพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ภายหลังมีพระราชดำรัสให้ขุดขึ้นตั้งไว้ณเมรุวัดบางยี่เรือใต้ ให้มีการมหรสพพระราชทานพระสงฆ์บังสุกุลและเสด็จไปพระราชทานเพลิง.

เมื่อ พระองค์ทรงรับเชิญของข้าราชการทั้งปวงขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชวังของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกนั้นไม่เหมาะ ควรจะเนื่องด้วยเหตุเหล่านี้ คือ (๑) อยู่ในที่ขนาบของพระอารามทั้งสองคือ วัดแจ้งและวัดท้ายตลาด ไม่สามารถจะขยายเขตต์พระราชวังให้กว้างขวางออกไปได้ (๒) อยู่ทางฝั่งคุ้งน้ำเป็นเหตุให้น้ำเซาะเข้าไปได้เสมอ อาจเป็นอันตรายแก่พระราชวังในภายหน้า (๓) กรุงธนบุรีสร้างเอาแม่น้ำไว้กลางเมือง ตั้งแนวปราการและคูเมืองทั้งสองฟากเหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก การรบรักษาเมืองไม่ใคร่ทันท่วงทีด้วยต้องข้ามน้ำ ได้ทรงทราบมาแต่ครั้งรักษาเมืองพิษณุโลกสู้ศึกอะแซหวุ่นกี้.

ส่วนทางฝั่งตะวันออกนั้นเป็นชัยภูมิอันเหมาะสมควรจะตั้งเป็นพระมหานครใหญ่โตได้ ด้วยทางฝั่งตะวันออกนั้นเป็นที่แหลมยื่นออกมาเหมาะในทางยุทธศาสตร์ เพราะได้ลำแม่น้ำเป็นคูเมืองทั้งด้านตะวันตกและด้านใต้ถึงสองด้าน ทรงพระราชดำริเห็นควรจะย้ายพระนครมาสร้างใหม่ทางฝั่งตะวันออกทั้งหมด จึงโปรดให้พระยาวิจิตรนาวีกับพระยาธรรมาธิบดีเป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ไปสถาปนาพระราชวังใหม่ณที่บ้านพระยาราชาเศรษฐีและบ้านจีนทั้ง

ปวงในที่ซึ่งเป็นพระบรมมหาราชวังทุกวันนี้ ให้พระยาราชาเศรษฐีย้ายพวกจีนลงไปตั้งบ้านเรือนใหม่ณที่สวนตั้งแต่คลองใดวัดสามปลื้มลงไปจนถึงคลองเหนือวัดสามเพ็ง มีรับสั่งให้ขุนไปรื้อกำแพงกรุงเก่าเอาอิฐลงมาสร้างป้อมปราการกรุงเทพฯ เพราะจะมิให้กรุงเก่าเป็นที่อาศัยของข้าศึกด้วยอีกประการหนึ่ง ทั้งให้สร้างพระอุโบสถขึ้นในพระบรมมหาราชวังและอัญเชิญพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกตจากโรงในพระราชวังเดิมฝากตะวันตกมาประดิษฐานในพระอุโบสถที่สร้างขึ้นใหม่ พระราชทานนามพระอารามนั้นว่าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สร้างพระนครอยู่ ๓ ปีจึงสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ เมื่อสร้างพระราชวังและพระอารามเสร็จแล้วโปรดให้ตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียรอีกครั้งหนึ่ง ทั้งมีการฉลองพระอารามและสมโภชพระนครถ้วนกำหนด ๓ วัน ทรงพระราชทานนามพระนครใหม่ให้ต้องกับนามพระมหามณีรัตนปฏิมากรว่า กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ฯ มุขมนตรีสมณพราหมณาจารย์พร้อมกันถวายพระนามว่า พระบาทสมเด็จบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทรฯ ขณะนั้นพระชนมายุได้

๔๒ พรรษา.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง พระองค์โปรดให้ตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราช (เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชบวรราชสถาปนาพระราชวังขนานใหม่ใกล้วังเดิมตั้งเป็นพระราชวังหน้า ตั้งพระยาสุริยอภัยพระราชนัดดาผู้ใหญ่เป็น สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ครั้นภายหลังทรงเห็นว่ายศศักดิ์ยังไม่สมควรแก่ความชอบที่มีมากจึงโปรดให้เป็นกรมพระราชวังหลัง และทรงยกย่องพระประยูรวงศานุวงศ์ให้ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าต่างกรมและพระองค์เจ้า ตั้งดำรงวงศ์อัครมหากษัตริย์ โปรดให้ก่อกำแพงสร้างป้อมประตูเชิงเทินรอบพระนครและขุดคูเพื่อป้องกันข้าศึก แล้วขุด

คลองหลอดออกจากคลองคูเมืองเดิมไปบรรจบคลองคูใหม่นอกเมือง และให้ขุดคลองใหญ่เหนือวัดสระเกศ พระราชทานนามว่า คลองมหานาค ไว้เป็นที่สำหรับประชาชนลงเรือไปประชุมกันเล่นเพลงเล่นสักวาในเทศกาลน้ำเหมือนครั้งกรุงเก่า ให้สถาปนาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงตั้งตำแหน่งยศเสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยครบทุกหมู่ทุกกระทรวง ทรงยกย่องสถาปนาตำแหน่งพระสังฆราชและราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย เป็นต้นว่า ให้สมเด็จพระสังฆราช พระพุทธาจารย์และพระพิมลธรรมซึ่งเจ้าพากให้ลงโทษถอดเสียจากพระราชาคณะนั้น โปรดตั้งให้คงที่สมณศักดิ์ดังเก่า.

แม้ว่าจะมีศึกติดพันเกือบไม่มีเวลาว่างเว้น พระองค์ก็มิได้ทรงละเลยทะนุบำรุงการภายใน โปรดให้ทำสังคายนาสอบสวนพระไตรปิฎกให้ถูกต้องบริบูรณ์ ให้ชำระสอบสวนเรียบเรียงพระราชกำหนดกฎหมายซึ่งเคยใช้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ดังเก่า เพราะสิ่งทั้งสองนี้ถูกพม่าเอาไฟเผาเสียมาก ที่เหลืออยู่เคลื่อนคลาดขาดตกบกพร่อง ทรงจัดการค้าขายติดต่อกับเมืองจีนและบำรุงไพร่พ้าประชากร เพื่อทะนุบำรุงประเทศและพลเมืองให้สมบูรณ์พูนสุข ทรงเก็บภาษีอากรแต่น้อย สถาปนาและปฏิสังขรณ์พระอารามรวม ๑๓ แห่ง เช่นทรงสร้างวัดพระเชตุพนขึ้นเป็นต้น.

นอกจากทรงปฏิบัติกรณียกิจน้อยใหญ่ภายในประเทศแล้ว พระองค์ยังได้ช่วยเหลือประเทศใกล้เคียงในยามที่ประเทศนั้นๆได้รับความเดือดร้อน หรือเจ้าผู้ครองประเทศไม่สามารถจะปกครองประเทศได้ มีประเทศเขมรและญวนเป็นอาทิ เมื่อพระองค์ได้เป็นกษัตริย์แล้ว ได้เสด็จยกกองทัพหลวงไปรบพม่าที่ตำบลคลองหญ้าแขวงเมืองกาญจนบุรีครั้ง ๑ ที่ตำบลท่าดินแดงแขวงเมือง

กาญจนบุรีครั้งที่๓ที่ตำบลปากพิงแขวงเมืองพิษณุโลกครั้ง๑ ที่เมืองทะวาย๒ครั้ง ที่มิได้เสด็จไปเองเป็นแต่ให้กรมพระราชบวรฯไปบ้าง ให้คนอื่นคุมกองทัพไปบ้าง ก็หลายครั้ง ทรงปราบปรามข้าศึกศัตรูให้ส่งบรรบคาบพ่ายแพ้ทุกทิศทุกทาง ในรัชชกาลนี้อาณาเขตต์สยามฝ่ายเหนือได้แว่นแคว้นลานนาตลอดถึงเมืองหลวงพระบางและเวียงจันทน์ ฝ่ายตะวันออกสิ้นเขตต์เขมรจนถึงเขตต์ญวน ฝ่ายตะวันตกต่อกับเมืองมอญ ฝ่ายใต้สิ้นเขตต์แดนเมืองไทรบุรี.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระอุปนิสัยมานะอุตสาหะกล้าหาญหนักแน่นมั่นคงอย่างแรงกล้า มั่นพระทัยเจาะจงอยู่ในกิจการทั้งปวงมิได้ลดละท้อถอย ทรงตรากตรำกระทำกิจและต่อสู้อุปสรรคต่างๆมีชัยตลอดมาตั้งแต่ประถมวัยจนกระทั่งชราภาพ ทรงทำนุบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้มั่งคั่งสมบูรณ์ร่มเย็นเป็นสุขยิ่งขึ้นเป็นลำดับ เพราะฉะนั้นจึงเป็นที่นิยมนับถือของข้าราชการและพลเมืองทั่วพระราชอาณาเขตต์ พระกายแข็งแรงทนทานต่อการงานอย่างประหลาด จนกระทั่งเข้าปุนชราภาพก็มิได้ทรงหยุดหย่อนผ่อนพักพระราชกิจทั้งปวง ทรงประชวรพระโรคชราสวรรคตเมื่อพระชนมายุได้๗๔ พรรษา ครองครองราชสมบัติอยู่ได้๒๗ ปี.

การเกี่ยวข้องกับประเทศใกล้เคียง

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับเขมร

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ยกทัพไปปราบปรามพ้าทะละหะ (มู) ซึ่งตั้งตัวเป็นใหญ่ในเขมรตั้งแต่รัชชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ยังไม่ทันสำเร็จก็ยกทัพกลับมาระงับความยุคเข็ญในกรุง ครั้นกองทัพไทยยกกลับแล้ว ประเทศเขมรก็ตกอยู่ในอำนาจของพ้าทะละหะและสมเด็จเจ้าพระยา (ชุ) สมเด็จเจ้าพระยา (ชุ) ถอยมีหนังสือเข้ามาขอนพระยายมราช (แบน) เขมร

ข้าราชการไทยให้ออกไปช่วยกันรบกำจัดพ้าทะละหะเอาเขมรมาขึ้นแก่ไทย เมื่อพระยายมราชกับสมเด็จเจ้าพระยา (ชุ) รบชะนะจับพ้าทะละหะได้แล้วก็ให้ประหารชีวิตเสีย ต่อมาพระยายมราชก็ประหารชีวิตสมเด็จเจ้าพระยาเสียด้วย แล้วทำการในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพ้าทะละหะ ภายหลังแขกจามยกทัพมาตีเขมร พระยายมราชเห็นว่าจะสู้ไม่ได้จึงพานักองเองซึ่งมีพระชนมายุเพียง ๔ ขวบและมีสิทธิจะได้ราชสมบัติหนีเข้ามากรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงนักองเองเหมือนบุตรบุญธรรม แต่ราชบุตรนักพระอุทัยราชาอีก ๓ องค์ที่เข้ามาพร้อมกับนักองเองนั้น นักองมินถึงแก่พิราลัย ส่วนพระองค์อีและพระองค์เภาซึ่งเป็นราชบุตร์ สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรฯ ขอพระราชทานไปเลี้ยงไว้เป็นพระสนม และโปรดตั้งให้พระยายมราชเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรฯ ครั้นต่อมาเมื่อเขมรคิดอ่านปราบปรามแขกจามให้หลุดพ้นจากอำนาจได้แล้ว พระองค์จึงได้โปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรฯ ออกไปเป็นผู้สำเร็จราชการเขมรอยู่ก่อน เพราะเวลานั้นนักองเองยังทรงพระเยาว์อยู่ เมื่อพระชนมายุของนักองเองครบอุปสมบทแล้วก็โปรดให้ทรงผนวชพร้อมกับพระเจ้าลูกเธอองค์หนึ่ง ครั้นลาอุปสมบทแล้ว จึงโปรดให้ไปปกครองประเทศเขมร พระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีฯ และโปรดตั้งให้พระยากลาโหม (ปก) ซึ่งเป็นพระพี่เลี้ยงนักองเองเป็นสมเด็จเจ้าพ้าทะละหะ ให้คอยทำนุบำรุงนักองเองและมีอำนาจบังคับการได้ทั่วไป ในโอกาสนี้พระองค์ได้ขอจังหวัดพระตะบองและเสียมราฐให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรฯ ปกครอง เพื่อเป็นบำเหน็จความชอบ แต่ให้ขึ้นกับประเทศสยามโดยตรง ประเทศเขมรจึงถูกแบ่งออกเป็นสองส่วนตั้งแต่นั้นมา คือส่วนที่ขึ้นกับไทยโดยตรงเรียกว่าเขมรส่วนใน ส่วนที่นักองเองปกครองเรียกว่าเขมรส่วนนอก นักอง

เองปกครองเขมรอยู่ได้ ๓ ปีก็ทิวงคต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ จึงโปรดให้สมเด็จพ้าทะละหะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และทะนุบำรุงราชบุตรนักองเอง ๕ องค์ ซึ่งยังทรงพระเยาว์ไปพลาง ต่อไปภายหน้าเมื่อเจ้าองค์ใดมีวัยและคุณวุฒิสติปัญญาสามารถ ก็จะทรงเลือกให้ครองครองเขมรต่อไป สมเด็จพ้าทะละหะว่าราชการมาราว ๑๐ ปีก็ถึงแก่อสัญญกรรม จึงทรงอภิเษกนักองจันทร์พระราชบุตรนักองเองเป็นสมเด็จพระอุไทยราชา ฯ ครอบครองประเทศเขมรต่อไป เมื่อจะกลับออกไปเมืองเขมร วันหนึ่งสมเด็จพระอุทัยราชา ฯ เข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาในขณะที่เสด็จออกบัญชรยังไม่ทันเบิกฉุนนางเข้าเฝ้า จึงทรงพระพิโรธ สมเด็จพระอุทัยได้รับความอัปยศแก่ข้าราชการมาก รู้สึกแค้นใจแต่นั้นมา เพราะฉะนั้นเมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว จึงได้ก่อเหตุร้อนใจให้แก่ประเทศสยาม.

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับประเทศญวน

ทางประเทศญวนได้เกิดกบฏไกเซิน พวกกบฏได้หัวเมืองใหญ่น้อยทั่วไป บรรดาเจ้าญวนต้องพากันหลบหนีไปในที่ต่าง ๆ มีเจ้าญวนสององค์ที่หนีเข้ามาในเมืองไทย องค์หนึ่งชื่อองเชียงชุน อีกองค์หนึ่งชื่อองเชียงสือ องเชียงชุนหนีมาอาศัยพระยาราชาเศรษฐีญวนณเมืองบันทายมาศ ต่อมาพวกกบฏยกกองทัพมาตีเมืองบันทายมาศ พระยาราชาเศรษฐีกับองเชียงชุนจึงพาบุตรภรรยาและพรรคพวกหนีมาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีในสมัยที่พระเจ้ากรุงธนบุรีเริ่มมีพระชนมพรรษาได้ ๔ พรรษาแล้ว องเชียงชุนอยู่ในกรุงธนบุรีไม่ช้าก็ถูกพระเจ้ากรุงธนบุรีหาว่ามิได้มีจิตคิดสวามิภักดิ์ สมกับที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง คิดการจะหนีกลับไปเมืองญวน จึงโปรดให้จับตัวองเชียงชุนกับบุตรภรรยาและสมัครพรรคพวกประหารชีวิตเสียทั้งสิ้น องเชียงสือผู้หลาน

องเชียงชุนเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่แรกหนีเข้ามาอาศัยอยู่ที่เกาะหนึ่งใกล้เขตต์แดนสยาม แล้วพระยาราชาเศรษฐีเจ้าเมืองบันทายมาศได้ชักชวนให้เข้ามาเฝ้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเมตตาชุบเลี้ยงเป็นอย่างดี ทั้งได้แต่งกองทัพออกไปช่วยปราบปรามกบฏเพื่อตีเอาประเทศญวนคืนให้แก่องเชียงสือถึงสองครั้งก็ไม่สำเร็จ เพราะพวกกบฏไกเซินมีกำลังเข้มแข็ง.

ครั้นต่อมาเมื่อไทยต้องรบพุ่งติดพันกับพะม่า องเชียงสือคิดเห็นว่าไทยคงไม่มีโอกาสยกกองทัพไปช่วยปราบปรามพวกกบฏได้อีก ประกอบกับองเชียงสือทราบว่าที่ตนขอกองทัพฝรั่งเศสมาช่วยรบนั้นเป็นผลสำเร็จสมความมุ่งหมาย จึงได้คิดอ่านตอบหนีไป แต่ได้เขียนหนังสือกราบทูลลาทิ้งไว้ในเรือนว่าที่ต้องคิดอ่านหนีไปนั้นเพราะความจำเป็น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิได้ทรงพระพิโรธ เพราะทรงเข้าพระทัยในความเจตนาและความจำเป็นขององเชียงสือดี เพราะฉะนั้นเมื่อองเชียงสือจะขอความช่วยเหลืออะไร ๆ มาเป็นได้สมหวังทุกอย่าง เช่นเรือรบ ปืน กะสุนดินดำ แม้แต่สะเบียงอาหารก็โปรดอนุญาตให้ซื้อได้ในแดนสยาม นอกจากนั้นยังได้โปรดให้มีท้องตราถึงสมเด็จเจ้าพ้าทะละหะ (ปก) ให้จัดกองทัพไปช่วยองเชียงสือตีกองทัพไกเซินซึ่งล้อมเมืองกุยเยิน องเชียงสืออาศัยกำลังไทยช่วยเหลือพร้อมด้วยกองทัพญวนอาสาสมัครและกองทัพฝรั่งเศสก็ปราบปรามพวกกบฏราบคาบ รวบรวมอาณาจักรญวนได้ทั้งหมด ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่า พระเจ้ายาลอง นับเป็นกษัตริย์สำคัญองค์หนึ่งของประเทศญวน.

การที่พระองค์ทรงทะนุบำรุงเขมรและญวนนั้น เป็นพระราชกุศโลบายทางการปกครอง เพราะเป็นการป้องกันมิให้ญวนและเขมรไปรวมกำลังกับพะม่า ซึ่งในเวลานั้นเป็นศัตรูกับไทย.

การรบกับพะม่า

ก่อนอื่นจะต้องเล่าพงศาวดารพะม่าอย่างย่อ ๆ เสียก่อน คือ เมื่อพระเจ้าอะลองพญาผู้เป็นต้นราชวงศ์สิ้นพระชนม์แล้ว มังลอกราชบุตรองค์ใหญ่ก็ได้ครองแผ่นดินพะม่าต่อมา เมื่อพระเจ้ามังลอกสิ้นพระชนม์มังหม่องราชโอรสยังเป็นทารกอยู่ ราชสมบัติจึงได้แก่มังระราชอนุชา เมื่อพระเจ้ามังระสิ้นพระชนม์ราชสมบัติจึงได้แก่จิงกุจาราชบุตรองค์ใหญ่ แล้วจิงกุจาให้หาอะแซหวุ่นกี้กลับไปจากเมืองพิษณุโลก ไปถึงก็พาดหาเหตุถอดเสียจากยศบรรดาศักดิ์ พระเจ้าจิงกุจามักเสวยสุราเมามายและประพฤติทารุณร้ายกาจต่าง ๆ จับพระอนุชาสำเร็จโทษเสียองค์ ๑ พระเจ้าอาองค์ ๑ และให้เนรเทศพระเจ้าอาอีก ๓ องค์ ต่อมาก็เกิดการจลาจลแย่งชิงราชสมบัติกัน ในที่สุดตะแคงปะดุงราชบุตรองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าอะลองพญาและพระเจ้าอาของพระเจ้าจิงกุจาที่ถูกเนรเทศได้ครองราชสมบัติ ส่วนพระเจ้าจิงกุจานั้นอยู่ในราชสมบัติ ๕ ปีก็ถูกพวกกบฏจับฆ่าเสีย (พ.ศ. ๒๓๒๔).

ขณะเมื่อเกิดแย่งชิงราชสมบัติวุ่นวายกันในเมืองพะม่าครั้งนั้นเหล่าหัวเมืองขึ้นของพะม่าก็พากันกระด้างกระเดื่อง พระเจ้าปะดุงต้องทำสงครามปราบปรามเสียนหนามแผ่นดินอยู่หลายปี แต่พระเจ้าปะดุงเข้มแข็งในการสงครามยิ่งกว่ากษัตริย์องค์อื่น ๆ ในราชวงศ์อะลองพญา เมื่อปราบปรามพวกที่คิดร้ายราบคาบทั่วเขตต์พะม่า รามัญ และไทยใหญ่แล้วจึงสร้างเมืองอมระบุระขึ้นเป็นราชธานีใหม่ แล้วแผ่อาณาเขตต์ออกไปกว้างขวาง ได้เมืองมะริดของไทยไปเป็นเมืองขึ้นด้วย พระเจ้าปะดุงทรงราชย์มาได้ ๓ ปี จึงคิดจะเข้ามาตีเมืองไทยให้มีเกียรติยศสูงเสมอมหาราชแต่ปางก่อน ด้วยในขณะนั้นพระเจ้าปะดุงมีพลบริบูรณ์ ทำสงครามมีชัยชะนะมาทุกแห่ง และพลบมีกำลังร่าเริง.

ครั้งที่ ๑ คราวพะม่ายกกองทัพใหญ่มาตีเมืองไทย ในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้าแผ่นดินพะม่าได้แต่งให้แม่ทัพยกเข้ามา ไม่เคยเสด็จเป็นจอมทัพเข้ามาเลย ครั้นในรัชกาลนี้พระเจ้าปะดุงได้เสด็จเป็นจอมทัพเข้ามาเองในพ.ศ. ๒๓๒๗ เกณฑ์ทั้งคนในเมืองหลวงและหัวเมืองตลอดจนประเทศราช รวมเป็นจำนวนไพร่พล ๑๔๔,๐๐๐ จัดเป็นทัพใหญ่ ๙ ทัพ ยกเข้ามาหลายทาง คือ ทางเหนือทางตะวันตกและทางใต้ ทางใต้นั้น ให้ลงมาชุมพลที่เมืองมะริดแล้วให้ยกทัพบกมาตีหัวเมืองไทยทางบ้กษ์ใต้ตั้งแต่เมืองชุมพรลงไปจนถึงเมืองสงขลา และให้ยกทัพเรือมาตีหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกตั้งแต่เมืองตะกั่วป่าลงไปจนถึงเมืองถลาง ทางตะวันตกนั้น ส่วนมากยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์รวมทั้งกองทัพหลวงด้วย มุ่งตรงมาตีกรุงเทพฯ แต่อีกทัพหนึ่งนั้นยกมาทางด่านบ้องตี้ เพื่อตีเมืองราชบุรีเมืองเพชรบุรี ลงไปบรรจบกองทัพฝ่ายใต้ ทางเหนือนั้น ยกมาทางเมืองเชียงแสนทัพหนึ่ง ให้ตีเมืองนครลำปางและเมืองทางริมแม่น้ำน่านและยมลงมาบรรจบกองทัพหลวงที่กรุงเทพฯ อีกทัพหนึ่งยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา มาตีหัวเมืองตามริมฝั่งแม่น้ำปิง ตั้งแต่เมืองตากลงมาประจบทัพหลวงที่กรุงเทพฯ.

กระบวนทัพที่พระเจ้าปะดุงให้ยกมาครั้งนี้ผิดกับกระบวนทัพที่พะม่ายกมาแต่ก่อนทุกคราว เพราะในครั้งก่อนๆ ถ้าเป็นทัพกษัตริย์พะม่าก็ยกมาแต่ทางเดียว ถ้ามิใช่ทัพใหญ่เป็นแต่ทัพขุนนางบางทีก็ยกมา ๒ ทาง แต่คราวนี้ยกมาถึง ๕ ทาง ประสงค์จะเอากำลังใหญ่หลวงเข้าทุ่มเทตีให้พร้อมกันหมดทุกด้านในคราวนี้ เพื่อมิให้ไทยมีประตูที่จะต่อสู้ได้ แต่ที่แท้พระเจ้าปะดุงกะการประมาณพลาด ด้วยไพร่พลมากแยกย้ายกันอยู่และยกมาหลายทิศหลายทาง ยากที่จะเดินทัพเข้ามาถึงที่มุ่งหมายให้พร้อมมุลกันได้ประการหนึ่ง อีก

ประการหนึ่งนั้นคือความยากลำบากในเรื่องที่จะหาและลำเลียงสะเบียงอาหารพอเลี้ยงกองทัพได้หมดทุกทาง.

ฝ่ายไทยมีกำลังเพียง ๗ หมื่นเศษเท่านั้น มิได้แต่งกองทัพไปต่อสู้รักษาเขตต์แดนทุกทางที่ข้าศึกยกเข้ามา รวบรวมกำลังไปต่อสู้ข้าศึกแต่ในทางสำคัญก่อน เมื่อมีชัยชะนะทัพที่สำคัญแล้วจึงย้ายไปปราบปรามข้าศึกทางอื่นต่อไป.

โปรดให้กรมพระราชวังหลังเป็นแม่ทัพไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ เจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) กับเจ้าพระยามหาเสนาไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี คอยต่อสู้ข้าศึกที่จะยกมาทางไต้หรือทางเมืองทะวา กรมพระราชวังบวรฯ เป็นจอมพลไปตั้งที่เมืองกาญจนบุรี (เก่า) ซึ่งเป็นจุดหมายที่สำคัญที่สุด ให้ตั้งค่ายมั่นในทุ่งลาดหญ้าที่เชิงเขาบรรทัดเป็นหลายค่าย คอยต่อสู้กองทัพพระเจ้าปะดุงที่จะยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ กองทัพหลวงจัดเตรียมไว้ในกรุงเป็นกองหนุน ถ้ากำลังศึกหนักทางด้านไหนจะได้ยกไปช่วยทันที ทางใต้นั้นที่แรกไม่ได้จัดการป้องกันเพราะไม่มีกำลังจะแบ่งไป ทั้งทรงเห็นว่าทางใต้นั้นไม่สู้สำคัญโดยเหตุที่อยู่ห่างไกลพระนครมาก.

กระบวนยุทธวิธีที่ไทยไปตั้งรับพะม่าข้าศึกที่ลาดหญ้าครานี้ผิดกับยุทธวิธีที่ไทยได้เคยต่อสู้กับพะม่ามาแต่ก่อน ในครั้งก่อน ๆ ถ้าคราวไหนพะม่ายกมาเป็นศึกใหญ่เหลือกำลังไทยก็มักตั้งต่อสู้ในพระนคร ถ้าคราวไหนไทยมีกำลังพอจะต่อสู้ก็ยกออกตัดข้าศึกให้แตกในกลางทาง วิธีเอากองทัพใหญ่ออกไปตั้งสะกัดข้าศึกถึงชายแดนเพิ่งมีขึ้นคราวนี้เป็นครั้งแรก ที่กระทำเช่นนี้เพราะเห็นว่า ถ้าไทยรักษาทุ่งลาดหญ้าไว้ได้พะม่าที่ยกเข้ามาก็ต้องตั้งบนภูเขา จะหาสะเบียงอาหารและเดินกระบวนรบได้ยาก ทั้งนี้ผิดกับความมุ่งหมายของไทย ด้วยปรากฏว่ากองทัพพะม่าตั้งอยู่บนภูเขาหาสะเบียงอาหารในแดนไทยไม่ได้ ก็ต้องขนสะเบียงจากแดนพะม่าข้ามเขามาส่งกันทุกทัพ ไทยได้แต่งกองโจรไปซุ่มอยู่

ถอยดีซึ่งเอาสะเบียงพะม่าที่ส่งมาเลี้ยงเมือง ๆ พะม่าจึงเสียเปรียบไทยในเรื่องนี้อย่างหนึ่ง ไทยรบพะม่าอยู่ทางลาดหญ้าราวสองเดือน พะม่าก็พ่ายแพ้ ไทยตีได้ค่ายพะม่าทุกค่าย ฆ่าฟันพะม่าล้มตายเสียเป็นอันมาก กองทัพหลวงของพะม่าก็เลิกทัพกลับไป เมื่อตีทัพพะม่าทางนี้ถอยไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปปราบปรามพะม่าทางหัวเมืองเหนือ และกรมพระราชวังบวรฯ ยกไปทางใต้.

พะม่าที่ยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมานั้น ได้เข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตาก ที่ยกเข้ามาทางเชียงแสนนั้น กองหนึ่งยกลงมาทางเมืองเชียงใหม่เลยลงตีเมืองนครลำปาง อีกกองหนึ่งยกลงมาตีเมืองสวรรคโลกเมืองสุโขทัย เมืองพิชัยและเมืองพิษณุโลก เมื่อตีได้หัวเมืองเหนือทั้งปวงแล้วก็ตั้งค่ายมั่นที่ตำบลปากพิงแขวงเมืองพิษณุโลก กองทัพไทยที่กรมพระราชวังหลังยกขึ้นไปนั้น กองหน้ายกขึ้นไปรักษาเมืองพิจิตร กองหลวงตั้งรักษาเมืองนครสวรรค์ กองหลังตั้งรักษาเมืองชัยนาท. เมื่อกองทัพพะม่าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ถอยไปแล้ว กรมพระราชวังหลังก็ยกเข้าตีค่ายพะม่าที่ปากพิง ได้สู้รบกันเป็นสามารถ ไทยตีได้ค่ายพะม่าทุกค่าย ได้ติดตามฆ่าฟันพะม่าจมน้ำตายราว ๗๐๐ คน ศพลอยเต็มแม่น้ำจนน้ำกินไม่ได้ ส่วนกองทัพพะม่าที่ล้อมเมืองลำปางนั้นก็ถูกไทยตีแตกพ่ายกลับไปเมืองเชียงแสน และที่ตั้งอยู่บ้านระแหงนั้นไม่รออยู่สู้รบ ถอยทัพหนีกลับไปทางด่านแม่ละเมา.

ทางใต้นั้นขณะเดียวกันได้ส่งกองทัพกรุงลงไปช่วย จึงเป็นโอกาสให้พระมหาเมืองสำคัญได้หลายเมือง เช่น ชุมพร ไชยา และนครศรีธรรมราช ทั้งพะม่าได้ยกกองทัพเรือไปตีเมืองตะกั่วป่าเมืองตะกั่วทุ่ง แล้วล้อมเมืองถลางไว้ ขณะนั้นบังเอิญพระยาถลางถึงแก่กรรม คุณหญิงจันทร์ภรรยาพระยา

กลางและนางมุกน้องสาวได้คิดอ่านกับกรมการเมืองทั้งปวงต่อสู้พะม่าบ้องกันเมืองเป็นสามารถ พะม่าตั้งล้อมอยู่เดือนเศษจนหมดสะเบียงอาหารก็ตีเอาเมืองกลางไม่ได้ จึงต้องเลิกทัพกลับไป เมืองกลางก็ไม่เสียแก่พะม่า ภายหลังโปรดตั้งให้คุณหญิงจันทร์เป็นท้าวเทพกษัตรี และนางมุกเป็นท้าวศรีสุนทร.

ทางเมืองพัทลุงมีภิกษุรูปหนึ่งชื่อมหาช่วย เป็นอธิการอยู่ในวัดหนึ่งที่เมืองพัทลุง พลกชาวเมืองนับถือว่าเป็นผู้มีวิชาอาคม เมื่อทราบว่ากองทัพพะม่าจะยกไปตีเมืองพัทลุงก็ชักชวนชาวเมืองพัทลุงให้ช่วยกันต่อสู้พะม่า ได้คนอาสาพันเศษ พระมหาช่วยขึ้นคานหามพาสมัครพรรคพวกยกออกจากเมืองพัทลุง ไปตั้งสะกัดพะม่าที่จะยกมาจากเมืองนครศรีธรรมราช แต่พะม่ายังไม่ทันได้ตีเมืองพัทลุงก็ต้องถูกกองทัพกรมพระราชวังบวร ฯ ตีกระจัดกระจายพ่ายแพ้ไป ภายหลังพระมหาช่วยลาสึกขาบทสมัครเข้ารับราชการได้รับยศตำแหน่งเป็นพระยาทุกขราษฎร์ กรมการเมืองพัทลุง เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ปราบปรามพะม่าที่ยกมารบหัวเมืองฝ่ายใต้แตกหนีไปสิ้นเชิงแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงเห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะปราบปรามหัวเมืองมะลายูประเทศราชที่ตั้งแข็งเมืองมาแต่เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา จึงยกทัพเลยไปตีเมืองปัตตานี ได้เมืองปัตตานีและบ้านใหญ่เป็นศรีเมืองกะบอกหนึ่ง เรียกว่าพระยาตานี ฝ่ายเมืองไทรบุรี กะดันตันและตรังกานูมีความครั่นคร้าม ก็ยอมอ่อนน้อมเป็นเมืองขึ้น เราจึงได้เมืองขึ้นในแดนมะลายูเพิ่มขึ้นอีกหลายเมือง.

ครั้งที่ ๒ ทัพบกท่าดินแดงใน พ.ศ. ๒๓๒๙ ถึงแม้ว่ากองทัพพะม่าที่ยกมาอย่างใหญ่หลวงครั้งที่ ๑ จะถูกไทยตีแตกพ่ายแพ้ไปก็ดี พระเจ้าปะดุงก็ยังไม่ล้มความพยายามที่จะตีเอาเมืองไทยให้ได้ ด้วยทำสงครามยังไม่เคยแพ้ใคร เพิ่งมาแพ้ไทยเป็นครั้งแรก เกรงคนทั้งหลายจะดูหมิ่น แต่ครานี้เปลี่ยนยุทธวิธี

ใหม่ คือยกทุ่มเทมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทางเดียว ซึ่งเป็นทางใกล้กรุงเทพฯ และตระเตรียมเรื่องสะเบียงอาหารเป็นอย่างดี ครั้นถึงปลายฤดูฝนจึงให้ราชบุตรองค์ใหญ่ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาถือพล ๕ หมื่นยกเข้ามาเตรียมการในแดนไทยก่อน แล้วพระเจ้าปะดุงจะยกกองทัพหลวงตามเข้ามาทีหลัง พระมหาอุปราชาลงมารวบรวมพลที่เมืองเมาะตะมะพร้อมแล้วก็แต่งให้เมียนหวุ่นกับเมียนเมหวุ่นคุมพล ๓ หมื่นยกล่วงหน้าเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ กองทัพทั้งสองนี้จึงเข้ามาตั้งที่ท่าดินแดงแห่งหนึ่ง ที่สามสบแห่งหนึ่ง ทำค่ายใหญ่น้อยหลายค่าย ชักปีกกาถึงกัน แล้วพระพระมหาอุปราชายกกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๒ หมื่นตามเข้ามาตั้งค่ายอยู่ริมลำน้ำแม่กษัตริย์ ฝ่ายเรามีพลรบราว ๖ หมื่น กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพหน้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเป็นจอมทัพหลวง โปรดให้กรมพระราชวังหลังโดยเสด็จไปในกองทัพหลวงด้วย กองทัพไทยทั้งสองเข้าตีพร้อมกัน กองทัพวังหน้าเข้าตีค่ายที่สามสบ กองทัพวังหลวงเข้าตีค่ายที่ท่าดินแดง ไทยตีพม่าแตกพ่ายแพ้ไปทุกค่าย กองทัพไทยได้ติดตามพม่าไปจนถึงค่ายพระมหาอุปราชาที่แม่กษัตริย์ ครั้งนี้พม่าแตกยับเยินไทยฆ่าฟันพม่าล้มตายมากมาย จับได้ช้างม้าสะเบียงอาหารและเครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก แม้ที่สุดบนใหญ่ที่กองทัพพม่าเอามาครั้งนั้นไทยก็ได้ไว้ทั้งหมด ตัวพระมหาอุปราชาหนีไปเกือบไม่พ้น นับเวลาตั้งแต่กองทัพยกไปจากกรุงเทพฯ ไม่ถึงเดือนก็เสร็จสงคราม เป็นอันว่าพม่าต้องพ่ายแพ้แก่ไทยสองปีติดๆ กัน การที่พม่ามารบแพ้ไทยเมื่อยกมาครั้งก่อนนี้เหตุผลเป็นข้อแก้ตัวว่าตีหัวเมืองเหนือใต้ของไทยได้หลายเมือง ที่ไม่สำเร็จเพราะขาดสะเบียงอาหาร แต่การที่พม่าแพ้ครั้งหลังนี้ไม่มีข้อแก้ตัวเลย เพราะพม่าได้คิดอ่านแก้ไขข้อติดขัดมาแต่ต้นทุกอย่าง ตั้งใจจะตีเอาเมืองไทย

ให้ได้ แต่ต้องพ่ายแพ้กลับไป คนทั้งหลายก็ต้องคิดว่าพะม่าสู้ผีมือและความคิดไทยไม่ได้ แต่นั้นพะม่าก็มิได้พยายามที่จะมาตีกรุงเทพ ฯ อีกต่อไป.

ครั้งที่ ๓ รบกับพะม่าที่เมืองนครลำปางและเมืองบ่าซางใน พ.ศ. ๒๓๓๐ ตั้งแต่พะม่ายกกองทัพใหญ่มารบไทยพ่ายแพ้สองครั้งติดๆ กันนั้น พระเจ้าปะดุงก็เข็ดขยาดผีมือไทยไม่ยกมารบอีก และเป็นเหตุให้หัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือมีเมืองเชียงรุ้งและเชียงตุงเป็นต้นพากันกระด้างกระเดื่อง พระเจ้าปะดุงเกรงว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือจะมาเข้ากับไทยเสียหมด จึงให้หุ่นยี่มหาชัยสุระเป็นแม่ทัพถือพล ๔๕,๐๐๐ ยกมาปราบปรามหัวเมืองฝ่ายเหนือที่กระด้างกระเดื่อง หุ่นยี่มหาชัยสุระได้ให้จ่อซองนรทาคุมพลยกเลยเข้ามาตีเชตต์ดานนา โปมะยุ่งวนซึ่งหลบหนีไทยไปอยู่เมืองเชียงแสนได้คุมไพร่พลไปสมทบกับจ่อซองนรทาตีเมืองฝางได้ แล้วพะม่าก็ตั้งทำนาสะสมสะเบียงอาหารที่นั่นเพื่อจะได้ยกมาตีเมืองลำปางต่อไป ส่วนโปมะยุ่งวนกลับลงมาอยู่ที่เมืองเชียงแสน ภายหลังโปมะยุ่งวนถูกเจ้านายในแคว้นฉานนามีพระยาเชียงรายพระยายองและพระยาแพร่ซึ่งอยู่ในอำนาจพะม่าด้วยจำใจจับได้ แล้วถูกเจ้ากาวิละเจ้าเมืองลำปางส่งตัวมาถวายยังกรุง ทางกรุงจึงทราบว่าพะม่ามุ่งจะตีหัวเมืองในเชตต์ดานนา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้พระยากาวิละแบ่งครอบครัวพลเมืองจากนครลำปางขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่ และให้นายคำโสมน้องชายอยู่รักษาเมืองลำปาง พระยากาวิละเห็นว่าผู้คนที่นำไปเป็นกำลังไม่พอเพียงจึงไปตั้งที่เมืองบ่าซางซึ่งเป็นเมืองเดิมอยู่ใต้เชียงใหม่ ต่อมาได้โปรดให้กองทัพเมืองสวรรคโลกและเมืองกำแพงเพชรยกไปช่วยพระยากาวิละ ครั้นถึงฤดูแล้ง พะม่าได้ส่งกองทัพเพิ่มเติมจากเชียงตุงเชียงรุ้งและเมาะตะมะเข้ามาอีก สมทบกองทัพที่เมืองฝาง ยกเข้าล้อมเมืองบ่าซางและนครลำปางพร้อมกัน ครั้นทรงทราบจึงโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ คุมพล ๒๐,๐๐๐ ขึ้นไปช่วย

กองทัพที่ยกขึ้นไปรบพะม่าที่ล้อมเมืองอยู่พร้อมกับพวกที่ถูกพะม่าล้อม พะม่าแตกหนีไปทั้งสองแห่ง เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จกลับได้เชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาไว้ในกรุงเทพฯ ด้วย บัดนี้พระพุทธสิหิงค์ประดิษฐานอยู่ณพระที่นั่งพุทไธสวรรย์.

ครั้งที่ ๔ คราวไทยตีเมืองทะวายใน พ. ศ. ๒๓๓๐ เมื่อไทยสามารถตีทัพกษัตริย์ของพะม่าให้พ่ายแพ้ไปได้ถึงสองครั้งติดๆ กัน จนพระม่านครร้ามไม่กล้ายกทัพมาอีก ทรงเห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะตอบแทนพะม่าบ้าง จึงโปรดให้เตรียมกองทัพจะยกไปตีพะม่า มีจำนวนไพร่พล ๗ หมื่น กองทัพยังไม่ทันยกไปก็ได้ข่าวลงมาถึงกรุงเทพฯ ว่า มีกองทัพพะม่ามาตีเมืองบ้านซ่างและเมืองนครลำปาง จึงโปรดให้แบ่งกำลังที่เกณฑ์ไว้จัดเป็นกองทัพมีจำนวนพล ๒ หมื่น ให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จขึ้นไปปราบปรามพะม่าทางข้างเหนือ การที่จะตีพะม่าก็ขัดข้องต้องเปลี่ยนเป็นยกไปตีเมืองทะวายแต่เมืองเดียว ครั้นกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพไปแล้ว ทางนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็เสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๒ หมื่นออกจากกรุงเทพฯ ไปตีเมืองทะวาย กองทัพไทยยกข้ามภูเขาบรรทัดไปทางช่องเขาสูงอันเป็นทางกันดารอย่างยิ่ง ไพร่พลได้รับความลำบากบอบช้ำอย่างแสนเข็ญ ทั้งนี้เพราะเราเลือกทางผิด เนื่องจากขาดผู้ชำนาญทางไปเมืองทะวาย พะม่ามีทหารรักษาเมืองทะวายเพียง ๗ พัน เกงหวุ่นยี่แมงเป็นแม่ทัพ พะม่าได้เปรียบไทยที่ชาวเมืองทะวายเข้าด้วยพะม่าอย่างหนึ่งสะเบียงอาหารของไทยขาดแคลนอย่างหนึ่ง และไพร่พลไทยได้รับความบอบช้าอิดโรยเนื่องจากการเดินทางอย่างหนึ่ง กองทัพไทยตีค่ายพะม่าได้หลายค่ายแต่ไม่สามารถจะตีเมืองทะวายได้ เพราะพะม่าและชาวเมืองทะวายได้ต่อสู้ป้องกันอย่างแข็งแรง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเห็นว่าสะเบียงอาหารในกองทัพขาดแคลนจวนหมดลงทุกที และ

ถึงหากว่าในครั้งนั้นจะตีเมืองทะวายได้ก็ไม่สามารถจะรักษาไว้ได้ จึงตกลงให้เลิกทัพกลับ.

สงครามครั้งที่ ๕ คราวไทยตีพะม่า ต่อมาอีก ๔ ปีมังจันจาเจ้าเมืองทะวายไปชักชวนเจ้าเมืองตะนาวศรีและเจ้าเมืองมะริดพร้อมใจกันมาขอสวามิภักดิ์และเอาเมืองทั้งสามมาขึ้นกับไทย มูลเหตุเกิดขึ้นด้วยตัวพระยาทะวาย เพราะพระเจ้าปะดุงจะถอดเสียจากเจ้าเมือง จึงเอาใจออกหากจากพระเจ้าปะดุง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้พระยายมราชคุมพล ๕,๐๐๐ ไปช่วยรักษาเมืองทะวาย เพราะเกรงพะม่าจะมาย่ำยี และโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ ออกไปยังเมืองทะวายด้วย กรมพระราชวังบวร ฯ มีใบบอกมากราบทูลว่า ชัยภูมิเมืองทะวายนั้นไทยเสียเปรียบพะม่ามากนัก ทั้งไม่น่าไว้ใจในความภักดีของพระยาทะวาย จึงขอทำลายเมืองทะวายเสีย และกวาดต้อนผู้คนเข้ามา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงอนุญาต ครั้นแล้วกรมพระราชวังบวร ฯ ก็กลับเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ตัวพระยาทะวายถูกส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลคอกกระบือ จึงได้เรียกว่า บ้านทะวาย อยู่ใกล้วัดยานนาวาทุกวันนี้.

ฝ่ายข้างเมืองพะม่า พระเจ้าปะดุงได้ทราบว่ามังจันจาเจ้าเมืองทะวายเป็นกบฏ จึงจัดส่งกองทัพมาปราบปราม พะม่าสู้ไม่ได้ก็แตกถอยหนีไปเมืองเมาะตะมะ แล้วก็ตระเตรียมไพร่พลจะมาปราบทะวายอีก.

เนื่องด้วยที่เราได้เมืองทะวายเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดมาเป็นเมืองขึ้น จึงเป็นการเหมาะที่จะใช้เมืองทั้งสามนี้เป็นที่ตั้งฐานทัพของไทยเพื่อรบพะม่าต่อไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ทรงพระราชดำริจะตีพะม่าให้ได้ ได้เสด็จเป็นจอมทัพไปอีกครั้งหนึ่งพร้อมด้วยกรมพระราชวังบวร ฯ มีไพร่พล ๕ หมื่นจัดเป็นกองทัพบกทัพ ๑ กองทัพเรือทัพ ๑ ยกขึ้นไปตีหัว

เมืองมอญทั้งทางทะเลและทางบกพร้อมกัน ฝ่ายข้างพะม่า พระเจ้าปะดุงโปรดให้พระมหาอุปราชาเป็นจอมทัพยกมาต่อสู้กับไทย มีจำนวนพล ๕ หมื่น ฝ่ายมอญชาวเมืองทั้งสามซึ่งสวามิภักดิ์ต่อไทยอยู่ก่อนนั้นบังเกิดความไม่พอใจไทย เปลี่ยนใจไปเข้าด้วยพะม่า กลับเป็นกบฏต่อไทย ไทยต้องปราบกบฏมอญฝ่ายหนึ่งและรบกับพะม่าอีกฝ่ายหนึ่ง กลายเป็นถูกศึกขนาบ ส่วนสะเบียงอาหารเราก็ต้องขนข้ามภูเขาไปจากเมืองไทยด้วยความยากลำบาก กองทัพไทยต่อสู้พะม่ามอญเต็มความสามารถ ในที่สุดเห็นเหลือกำลังจะต่อสู้จึงต้องเลิกทัพกลับมา เป็นอันว่าเมืองทั้งสามกลับตกไปเป็นเมืองขึ้นของพะม่า การรบครั้งนี้แม้ว่าจะไม่สมพระราชประสงค์ที่จะแผ่พระราชอาณาเขตต์เข้าไปในพะม่าก็จริง แต่ก็เป็นเหตุให้พะม่าครั่นคร้ามมิอาจยกกองทัพมาย่ำยีถึงพระนครของไทยได้ เป็นแต่ยกเข้ามาตีหัวเมืองในดานนาบางคราวเท่านั้น.

สงครามครั้งที่ ๖ คราวพะม่าตีเมืองเชียงใหม่ ตั้งแต่กองทัพพะม่ายกมาตีนครลำปางและเมืองบ่าซางเลยตีหนีไทยไปทั้ง ๒ ทัพ ดังได้กล่าวมาแล้วในเรื่องสงครามครั้งที่ ๓ นั้น พระเจ้าปะดุงยังไม่สิ้นเสียดายอาณาเขตต์ดานนาที่ไทยแย่งเอามาเสีย จึงคิดมานะจะตีเมืองเชียงใหม่คืนไปอีกให้จงได้ ครั้นใน พ.ศ. ๒๓๕๐ จึงให้เกณฑ์กองทัพยกมาอีกครั้งหนึ่ง ให้เนมะโยกะยอดินสีหะสุระเป็นแม่ทัพใหญ่ยกมาตั้งประชุมทัพที่เมืองนาย เกณฑ์ไทยใหญ่ในหัวเมืองประเทศราชเข้าสมทบ รวมได้จำนวนพลทั้งสิ้น ๕๕,๐๐๐ จัดเป็น ๗ กองทัพ ยกตรงมาเมืองเชียงใหม่ เข้าตั้งค่ายล้อมเมืองไว้เป็น ๓ ชั้น ประสงค์จะตีเอาเมืองเชียงใหม่ให้จงได้ พระยากาวิละตระเตรียมป้องกันเมืองไว้เป็นสามารถ และพะม่าได้มาตั้งรักษาเมืองนครลำพูนอีกแห่งหนึ่ง คอยสกัดทางมิให้กองทัพกรุงยกขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ได้.

ฝ่ายไทยโปรดให้เกณฑ์กองทัพในกรุงเทพฯและหัวเมือง มีเมืองนครสวรรค์ สวรรคโลก สุโขทัย พิจิตร พิชัยและนครราชสีมาเป็นต้น รวม

จำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ยกไปสมทบกองทัพเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเจ้าอนุอุปราช เมืองเวียงจันทน์รับอาสาจะยกพล ๒๐,๐๐๐ มาช่วยรบ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จเป็นจอมพลไปบัญชาการศึก กองทัพไทยตีพะม่าที่เมืองลำพูน และเชียงใหม่แตกพ่ายทั้งสองแห่ง แม่ทัพใหญ่พะม่าตายในที่รบ ไพร่พลพะม่าถูกไทยฆ่าฟันล้มตาย และจับเป็นชะเลยเป็นอันมาก ทั้งเครื่องศัสตราวุธและช้างม้าพาหนะไทยก็ได้ไว้เกือบหมด พะม่าที่เหลือตายพากันหนีกลับไปเมืองเชียงแสน ครั้นพระเจ้าปะดุงทราบว่าตีเมืองเชียงใหม่ไม่สำเร็จก็ให้มีท้องตราเรียกกองทัพกลับไปเมืองพะม่า.

สงครามครั้งที่ ๗ คราวขับไล่พะม่าออกจากเขตต์ลานนาไทย ตั้งแต่พะม่าพ่ายแพ้ไทยไปจากเมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๑ พะม่าก็ตั้งรักษาอยู่แต่เมืองเชียงแสน ไม่ลงมารบกวนเมืองเชียงใหม่อีก ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๔๕ พระเจ้าปะดุงขัดเคืองพระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่ที่ได้แต่งกองทัพยกไปตีเมืองสาด ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพะม่า จึงให้ยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง ให้อินแซะหวุ่นเป็นแม่ทัพใหญ่ กองทัพพะม่ามาตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ทั้งสี่ด้าน ฝ่ายข้างกรุงเทพมหานคร โปรดให้เกณฑ์กองทัพในกรุงหัวเมือง และกองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปสมทบกันรบพะม่า ให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพใหญ่.

เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพขึ้นไปครั้งนั้นไปประชวรเป็นพิษกลางทาง พอถึงเมืองเถินอาการพระโรคกำเริบเกิดทุกขเวทนากล้าไม่สามารถจะเสด็จต่อไปได้ เมื่อข่าวนี้ทราบถึงกรุงเทพฯ จึงโปรดให้กรมพระราชวังหลังรับเสด็จตามขึ้นไปช่วยกรมพระราชวังบวรฯ กรมพระราชวังบวรฯ จึงทรงมอบอาชญาสิทธิ์ให้กรมพระราชวังหลังเป็นแม่ทัพแทนพระองค์ต่อไป ครั้นกรมพระราชวังหลังเสด็จไปถึงเชียงใหม่ จึงมีรับสั่ง

ให้กองทัพไทยยกเข้าตีค่ายพะม่าพร้อมกัน พระยากาวิละก็ยกกองทัพข้างในเมืองตีขนาบออกมา ไทยก็ตีได้ค่ายพะม่าหมดทุกค่าย พวกพะม่าพากันแตกฉานหนีไปจากเมืองเชียงใหม่ทั้งสิ้น.

ครั้นมีชัยชะนะพะม่าที่เมืองเชียงใหม่แล้ว กรมพระราชวังหลังกับเจ้านายและนายทัพนายกองผู้ใหญ่ก็พากันลงมาเฝ้ากรมพระราชวังบวร ฯ ที่เมืองเถิน กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงขัดเคืองตรัสบริภาษพวกกองทัพวังหลวงเป็นอันมาก ที่ทำการรบต่อสู้พะม่าที่เมืองเชียงใหม่ย่อหย่อนสู้กองทัพวังหน้าไม่ได้ จึงมีพระบัณฑูรสั่งให้ปรับโทษกองทัพวังหลวงและกองทัพเมืองเวียงจันทน์ซึ่งยกมาถึงลำปาง ให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงแสน ทั้งสองทัพ ให้ขับไล่พะม่าไปเสียให้พ้นเขตต์ดานนาไทยให้จงได้ ฝ่ายเจ้าพ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราช ซึ่งถูกปรับโทษให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงแสนกับกองทัพเมืองเวียงจันทน์ด้วยกันนั้น พอขึ้นไปถึงเมืองเชียงแสนก็เข้าตั้งล้อมเมืองเชียงแสนไว้ เจ้าพ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์และพระยายมราชปรากฏว่าไปด้วยต้องถูกปรับโทษ จะบังคับบัญชาการไม่ใคร่เด็ดขาด ทั้งผู้คนในกองทัพซึ่งเป็นชาวใต้ก็พากันป่วยเจ็บ ทั้งสะเบียงอาหารก็ขัดสน กำลังกองทัพจึงบอบช้ำอิดโรยลงมาก ข้ามีข่าวว่าพะม่าจะส่งกองทัพมาช่วยเมืองเชียงแสน เห็นว่าจะทำการไม่สำเร็จ จึงเลิกทัพกลับมา แต่ในเวลานั้นข้างเมืองเชียงแสนสิ้นสะเบียงอาหาร ผู้คนอดอยาก พอกองทัพเจ้าพ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ยกกลับ ทางโน้นพวกลาวชาวเมืองก็เป็นกบฏต่อพะม่า พากันเปิดประตูให้กองทัพพระยากาวิละเมือง

เชียงใหม่ กองทัพเมืองลำปางและเมืองน่านเข้าไปได้ฆ่าฟัน แม่ทัพที่รักษาเมืองเชียงแสนก็ตายในที่รบ พะม่าก็พากันแตกหนีกลับไปเมืองพะม่าหมด ไม่คิดที่จะตั้งมั่นอยู่ในแว่นแคว้นลานนาไทยอีกต่อไป ไทยได้รื้อทำลายเมืองเชียงแสนเสีย มิให้เป็นที่อาศัยของข้าศึกได้อีกต่อไป เป็นอันว่าหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงในลานนาก็ตกเป็นเมืองขึ้นของสยามโดยบริบูรณ์.

เมื่อเสร็จศึกในลานนาแล้ว โปรดให้สถาปนาเกียรติยศพระยากาวิละผู้มีความชอบในสงครามขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ เจ้าขันธ์สมา มีราชทินนามว่าพระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ เป็นใหญ่ในลานนา ๕๗ หัวเมือง.

ที่กองทัพวังหลวงไปแสดงการรบย่อหย่อนสู้กองทัพวังหน้าไม่ได้ในคราวรบพะม่าที่เมืองเชียงใหม่ดังกล่าวแล้ว เป็นมูลเหตุให้เกิดการร้ายขึ้นในภายหลังต่อมา เพราะพวกแม่ทัพนายกองรุ่นใหม่ในฝ่ายวังหน้าพากันประมาทหมิ่นข้าราชการวังหลวง ครั้นกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จกลับลงมากรุงเทพฯ อาการพระโรคกำเริบหนักขึ้น เสด็จสวรรคตเมื่อเดือน ๑๒ บุกุน พ.ศ. ๒๓๔๖ พระชนมายุได้ ๖๐ พรรษา พระองค์เจ้าดำดวน พระองค์เจ้าอินทปัตและพระยากลาโหม (ทองอิน) หลานพระเจ้ากรุงธนบุรีกับขุนนางอื่นอีกบางคน ซึ่งเป็นเจ้านายและขุนนางวังหน้ากำเริบกะด้างกะเดื่อง แล้วเคยคิดประทุษร้ายในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จนต้องรับพระราชอาชญาจนถึงสิ้นชีวิต.

ในพ.ศ. ๒๓๕๗ ทรงพระราชดำริว่า พะม่าที่แตกหนีไปจากแว่นแคว้นลานนาไทยบางทีจะไปตั้งมั่วสุมอยู่ตามหัวเมืองลื้อเชิน ซึ่งเป็นประเทศราชขึ้นอยู่แก่พะม่า จะไปหากำลังกลับมาเบียดเบียนลานนาไทยต่อไปอีก

จึงโปรดให้มีตราสั่งเจ้าเมืองประเทศราชข้างเหนือให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองลอเชิ่นตลอดจนแว่นแคว้นสิบสองปันนาซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพะม่า เมื่อกองทัพหัวเมืองประเทศราชข้างเหนือยกขึ้นไปถึงบรรดาหัวเมืองลอเชิ่นสิบสองปันนาก็ยอมอ่อนน้อมสวามิภักดิ์โดยดี ตั้งแต่นั้นหัวเมืองประเทศราชลอเชิ่นสิบสองปันนาซึ่งเคยขึ้นพะม่าอยู่แต่ก่อนก็มาขึ้นต่อกรุงเทพพระมหานคร.

เหตุการณ์บางอย่างที่เหมือนกันและผิดกันในการที่ไทยกับพะม่ารบกันสองยุค ยุคที่ ๑ คือ เมื่อรบกับพระเจ้าหงสาวดีตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิมาจนสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร รวมเวลาได้ ๕๗ ปี ยุคที่ ๒ คือเมื่อรบกับพระเจ้าอังวะตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์จนสิ้นรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ รวมเวลาได้ ๕๐ ปี.

เหตุการณ์ที่เหมือนกัน (๑) การสงครามครั้งเริ่มด้วยพะม่ามาตีไทยก่อน และถ้ามอญและไทยใหญ่ยังเป็นอิสระอยู่ตราบใด. พะม่าก็ไม่หาญมาตีเมืองไทยได้ แปลว่า ต่อเมื่อพะม่ามีกำลังใหญ่หลวงยิ่งกว่าไทยเป็นอันมากแล้วเมื่อใดจึงจะยกมาตีเมืองไทย เพราะฉะนั้นการสงครามที่ไทยรบกับพะม่าไทยจึงต้องเสียเปรียบพะม่ามาแต่แรกรบกันทุกคราว จนต้องเสียกรุงเก่าถึงสองครั้ง (๒) เมื่อไทยเสียบ้านเมืองยับเยินแล้ว คงกลับตั้งตัวเป็นอิสระสำเร็จได้ในโอกาสแรกไม่มีพลาดพลั้ง แล้วพยายามต่อสู้พะม่าด้วยกำลังน้อย ๆ จนพะม่าเข็ดขยาดไม่อาจมาเบียดเบียน (๓) ครั้นไทยตั้งเป็นอิสระมั่นคงแล้วก็ยกไปตีเมืองพะม่าแก้แค้นบ้าง ความ ๓ ข้อที่กล่าวมานี้ปรากฏว่าเหมือนกันทั้งสองยุค.

เหตุการณ์ที่ผิดกัน เมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปตีเมืองหงสาวดีแก้แค้นพะม่า ครั้งนั้นข้างเมืองพะม่ากำลังเกิดแตกร้าวเรรวน หัวเมือง

ประเทศราชพากันกระด้างกระเดื่อง มอญและทวายสวามิภักดิ์ต่อไทย เมืองมะริดและตะนาวศรีก็ยังเป็นเมืองขึ้นของไทย เมืองหงสาวดีอยู่ในแดนมอญใต้เมืองอังวะลงมามาก.

ในรัชกาลที่ ๑ การที่จะคิดตีเมืองพะม่ายากยิ่งกว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรหลายเท่า เพราะข้างเมืองพะม่ายังมั่นคง พระเจ้าปะดุงยังมีกำลังอำนาจอยู่เต็มที่ หัวเมืองมอญข้างตอนใต้ก็ยังมิได้มาเป็นเมืองขึ้นอยู่กับไทย เมืองอมระบุระราชธานีใหม่อยู่ใกล้กับเมืองอังวะและอยู่ในแดนพะม่า.

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

ประสูติในกรุงศรีอยุธยา ณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน พ.ศ. ๒๒๗๖ ทรงรับราชการมียศศักดิ์เป็นนายสุดจินดาหุ้มแพรมหาดเล็กในแผ่นดินสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พะม่าได้เสด็จออกไปอาศัยอยู่เมืองชลบุรี ครั้นเจ้าตากตั้งชุมนุมอยู่ที่เมืองจันทบุรีเตรียมจะยกมาปราบปรามข้าศึก พระองค์ทรงคุ้นเคยกับเจ้าตากแต่ครั้งกรุงเก่าจึงเข้ารับราชการกับเจ้าตาก ได้เป็นพระมหามนตรีเจ้ากรมพระตำรวจ ทรงทำศึกสงครามมีความชอบได้เลื่อนตำแหน่งบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นลำดับ จนกระทั่งได้เป็นกรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาทใน พ.ศ. ๒๓๒๕ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ

เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระประชวรหนักอยู่นั้น มีรับสั่งว่า ได้ทรงสร้างพระที่นั่งอันประณีตบรรจงและใหญ่โตไว้มากมาย ทรงพระประชวรนานไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นรอบคอบเลย ใครจะทอดพระเนตรให้สบายพระราชหฤทัย จึงให้เชิญเสด็จขึ้นเฉลียงบรรทมพิงพระเขนย แล้วเชิญเสด็จไปรอบพระที่นั่ง เมื่อเสด็จไปนั้นทรงบ่นว่า ของนี่อุตส่าห์ทำด้วยความคิดและเรี่ยวแรงเป็นหนักหนา หวังว่าจะได้อยู่ชมให้สบาย

นาน ๆ ก็ครั้งนี้ไม่ได้อยู่แล้ว จะได้เห็นครั้งนี้เป็นที่สุด ต่อไปก็จะเป็นของท่านผู้อื่น ภายหลังเมื่อทรงประชวรมีพระอาการหนักมากแล้ว ให้เชิญเสด็จขึ้นพระเสลี่ยงเสด็จไปวัดมหาธาตุ รับสั่งว่า จะนมัสการลาพระพุทธรูป ครั้นเสด็จถึงหน้าพระประธานในพระอุโบสถ มีพระราชดำรัสเรียกเอาพระแสง ครั้นเจ้าพนักงานถวายพระแสงแล้ว ทรงเรียกเทียนมาจุดเรียบเรียงติดเข้าที่พระแสงทำเป็นพุทธบูชาอยู่ครู่หนึ่ง แล้วทรงปรารภจะเอาพระแสงแทงพระองค์ถวายพระ พระองค์เจ้าดำดวนจึงเข้าไปปล้ำปลุกแย่งชิงเอาพระแสงไปเสียจากพระหัตถ์ ทรงพระโทรมนัสทอดพระองค์ลงทรงพระกันแสง ต่างช่วงพระองค์เจ้าดำดวนต่าง ๆ บรรดาเจ้านายก็พากันเข้าปล้ำปลุกเชิญเสด็จขึ้นทรงพระเสลี่ยง แล้วเชิญเสด็จกลับพระราชวังบวร ฯ เมื่อเสด็จมากลางทางก็ทรงขัดเคืองพระองค์เจ้าเหล่านั้น ตัดพ้อต่อว่าต่าง ๆ ว่าพากันข่มเหงพระองค์.

เนื่องด้วยพระองค์มีพระอาการประกอบด้วยทุกขเวทนากล้า พาให้เดือดดาลพระราชหฤทัยอยู่ช้านานดังกล่าวแล้ว เป็นเหตุให้เจ้านายและข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เกิดความคิดผิดไปว่ากรมพระราชวังบวร ฯ มีความขัดแค้นสมเด็จพระเชษฐาธิราชด้วยเหตุอื่น เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ประชวรพระอาการเพียบ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ มีพระราชประสงค์จะเสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวรและรักษาพยาบาล ข้าราชการผู้เป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายพระราชวังหลวงจะไปตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์เวลาเสด็จตามพระราชประเพณี พวกวังหน้าก็พากันมาห้ามปรามขัดขืน มิให้พวกวังหลวงเข้าไปในพระราชวังบวร ฯ เกือบจะเกิดเหตุยุ่งเหยิงขึ้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงทราบเหตุนั้นจึงเสด็จขึ้นไป

ยังพระราชวังบวร ฯ พร้อมด้วยเจ้าพระยารัตนาพิพิธและเจ้าพระยายมราช พาพวกข้าราชการขึ้นไปตั้งกองล้อมวง พวกฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ ก็พากันยำเกรงมิอาจเข้ามาขัดขวาง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ เสด็จขึ้นประทับแรมรักษาพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ อยู่ ๖ วันก็สวรรคต.

เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ ที่พระมหาอุปราชผู้รับราชทายาท พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ โปรดให้คงเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม มิให้ไปประทับณพระราชวังบวร ฯ ด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้กราบทูลไว้แต่เมื่อประชวรหนักว่า ขอให้ลูกเธอได้อยู่อาศัยในพระราชวังบวร ฯ ต่อไป ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระองค์ก็ทรงพระชรามากอยู่แล้ว ไม่ช้านานเท่าใดพระราชโอรสก็จะได้ครองราชสมบัติ การย้ายวังควรเอาไว้ย้ายเมื่อเสด็จเข้ามาประทับในพระบรมมหาราชวังทีเดียว.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ประสูติเมื่อวันพุธเดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุน ตรงกับวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๑๐ ณบ้านอัมพวาแขวงเมืองสมุทรสงคราม นามเดิมชื่อฉิม ขณะประสูติเป็นบ่าวกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พะม่า ประเทศสยามกำลังแตกเป็นก๊กเป็นเหล่า และขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังดำรงพระยศตำแหน่งเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี พระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ เมื่อพระชนมายุได้ ๔๓ พรรษา ครองราชสมบัติอยู่ ๑๖ ปีก็สวรรคตเมื่อวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๕๗ พรรษา.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เจ้าฟ้าบุญรอดซึ่งเป็นพระธิดาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ (เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์) ของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นพระอัครมเหสี มีพระราชโอรสด้วยกัน ๓ พระองค์ องค์ใหญ่สืบพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ องค์ที่ ๒ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าฟ้าชายมงกุฎ) องค์ที่ ๓ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรมขุนอิศเรศรังสรรค์) พระราชโอรสองค์ใหญ่ที่สุดนี้ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเรียม ได้สถาปนาเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ภายหลังได้ครองราชสมบัติทรงพระนามว่า พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชโอรสและราชธิดารวมทั้งสิ้น ๗๓ พระองค์.

ขณะที่สมเด็จพระบรมชนกนาถเริ่มเข้ามารับราชการกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นพระองค์มีพระชนมายุเพียง ๓ พรรษา ครั้นเมื่อทรงพระเจริญวัย

สมควรแก่การศึกษาแล้ว พระราชบิดาได้ทรงมอบไว้กับสมเด็จพระวันรัต(ทองอยู่) วัดระฆังโฆสิตาราม ครั้งนั้นยังเรียกว่าวัดบางว้าใหญ่ เพื่อได้ทรงศึกษาอักขรสมัย ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงรับราชการอยู่กับพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นได้ตามเสด็จไปในงานสงครามเกือบทุกครั้ง ขณะเมื่อพระราชบิดาได้ครองราชสมบัติแล้ว ก็ยังตามเสด็จไปในงานพระราชสงครามอีกหลายครั้ง เพราะฉะนั้นพระองค์จึงทรงเห็นงานสงครามมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ครองราชสมบัติ จึงได้ทรงพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เมื่อพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา ครั้นพระชนมายุ ๑๙ พรรษาสมเด็จพระบรมชนกาธิราชโปรดอนุญาตให้เสด็จไปประทับที่พระราชวังเดิมของพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระราชทานให้เป็นโรงเรียนนายเรือในรัชชกาลที่ ๕) ทรงผนวชใน พ.ศ. ๒๓๑๑ ประทับอยู่ที่วัดสมอรายคือวัดราชาธิราชในบัดนี้ทรงผนวชอยู่พรรษาหนึ่งก็ทรงลาผนวช ต่อมากรมพระราชวังบวรฯ สวรรคต พระองค์จึงได้ทรงตำแหน่งเป็นกรมราชวังบวรฯ แต่ในระหว่างที่ยังมิได้ทรงตั้งใครเป็นกรมพระราชวังบวรฯนั้นพระเจ้าเชียงใหม่ (องเชียงสือ) ให้ทูตนำราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการมากราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขอให้ตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเป็นกรมพระราชวังบวรฯเสีย เพราะเกรงจะเกิดเหตุไม่เรียบร้อยขึ้น เข้าใจว่าเรื่องการที่จะเกิดแตกกันขึ้นภายในคงรู้ออกไปถึงเมืองญวน มูลเหตุที่จะเกิดแตกกันขึ้นนั้นก็เพราะในปลายรัชชกาลที่ ๑ นั้น พระราชวงศานุวงศ์ขึ้นผู้ใหญ่ที่ได้เคยทำการทัพศึกมาแต่ก่อน เช่นกรมพระราชวังหน้าและวังหลังก็สวรรคตสิ้นพระชนม์ เสนาบดีที่เป็นผู้ใหญ่เช่นเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (บุนนาค) ก็ถึงแก่อสัญญกรรม เจ้านายทั้งวังหลวงและวังหน้าพระชันษาเจริญขึ้นในรัชชกาลที่ ๓ มีมากด้วยกัน ทั้งข้าราชการที่มีบรรดา

ศักดิ์เป็นรุ่นใหม่ก็มาก ขวนจะเกิดความไม่ปรองดองและเป็นพวกเป็นเหล่ากัน ข้อนี้จะพึงเห็นได้ในเรื่องพระองค์ดำดวน พระองค์อินทบัต ซึ่งเป็นพระราชโอรสกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ อยู่จนสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคต จึงได้ขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อพระชนมายุได้ ๔๑ พรรษา พระปรมาภิไธยอย่างสังเขปว่า พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาอิศรสุนทร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ครองราชสมบัติแล้ว เจ้าพ้ากรมขุนกษัตรานุชิต (เจ้าพ้าเหม็น) กับนายหนู่ดำ เจ้าจอมมารดาดำ ซึ่งเป็นพระโอรสและธิดาของพระเจ้ากรุงธนบุรีทั้งสามคน ได้คบคิดกับขุนนางหลายคนจะก่อการกบฏ ครั้นทรงทราบเป็นสัตย์แล้วก็รับสั่งให้เอาตัวไปประหารชีวิตเสีย อนึ่งเมื่อเสร็จพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระองค์จึงทรงสถาปนา สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าพ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ.

ในรัชชกาลนี้ได้โปรดให้ก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ หลายอย่าง เป็นต้นว่า ที่ดัดต้นโพธิ์นั้น เมื่อในรัชชกาลที่ ๑ ได้โปรดให้กรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาทเสด็จลงไปกะการที่จะสร้างเมืองขึ้นไว้ป้องกันข้าศึกที่จะมาทางทะเลอีกแห่ง ๑ การยังค้างอยู่เพียงได้ลงมือทำบ้อมๆหนึ่งก็ยังไม่ทันแล้ว ควรจะต้องทำต่อไปให้แล้วเสร็จ จึงโปรดให้กรมราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เป็นแม่กองเสด็จลงไปสร้างเมืองขึ้นที่ปากลัดให้เป็นที่มั่นคง สำหรับป้องกันข้าศึกทางทะเล มีป้อมและเครื่องป้องกันข้าศึกทุกประการ พระราชทานนามว่า เมืองนครเขื่อนขันธ์ คือจังหวัดพระประแดงเดี๋ยวนี้ (ถูกยุบไปรวมกับจังหวัดอื่นใน พ.ศ. ๒๔๗๕) ให้ย้ายครัวมอญเมืองปทุมธานีพวกพระยาเจ่งซึ่งมีจำนวนชายฉกรรจ์ ๓๐๐ คน

ลงไปอยู่ณเมืองนครเชียงขันธ์ และโปรดตั้งสมิงทอมาบุตรพระยาเจ่งเป็นพระยานครเชียงขันธ์ ๆ ป้อมที่สร้างนั้น คือ ป้อมบีศาจลิง ป้อมราหู ป้อมศัตรูพินาศ ฯ ล ฯ.

ทรงทราบข่าวว่าองค์กุนเจ้าเมืองไซ่งอนได้เกณฑ์ไพร่พลทั้งเขมรและญวนให้มาขุดคลองจากทะเลสาบมาออกอ่าวสยามตรงเมืองบันทายมาศ (ฮาเตียน) ทรงพระราชดำริว่า ถ้าคลองที่ญวนขุดนี้สำเร็จแล้วญวนอาจจะยกกองทัพมาตีหัวเมืองทางทะเลได้โดยสะดวกกว่าแต่ก่อนมาก จึงโปรดให้พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่กองเสด็จลงไปจัดการสร้างเมืองสมุทรปราการขึ้น ให้มีป้อมปราการและเครื่องป้องกันข้าศึกทุกประการ สำหรับป้องกันข้าศึกทางทะเล ป้อมที่สร้างขึ้นมีป้อมผีเสื้อสมุทร ป้อมนารายณ์ปราบศึก ฯ ล ฯ ในคราวเดียวกับที่สร้างเมืองสมุทรปราการนั้น ได้โปรดให้ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิพลเสพย์ เป็นแม่กองไปสร้างป้อมเพชรหึงขึ้นที่เมืองนครเชียงขันธ์อีกป้อมหนึ่ง ทั้งให้ขุดคลองลัดหลังเมืองนครเชียงขันธ์คลองหนึ่งมาทะลุคลองตาถาว.

ในการศาสนานั้น พระองค์ก็ได้ทรงทำนุบำรุงเป็นอย่างดี คือ สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระราชดำริจะสร้างวัดและพระวิหารขนาดใหญ่กลางพระนครที่ใกล้เสาชิงช้า สำหรับประดิษฐานพระโต ซึ่งให้เชิญลงมาจากเมืองสุโขทัย แต่การนี้ยังค้างอยู่ จึงโปรดให้สร้างพระวิหารนั้นต่อมาจนยกเครื่องบนเสร็จค้างอยู่แต่มิได้ยกช่อฟ้าใบระกา แล้วเชิญพระโตขึ้นประดิษฐานบนพระวิหารนั้น พระโตองค์นี้ปรากฏพระนามฉบับนี้ว่า พระศรีศากยมุนี และวัดที่พระวิหารนี้ตั้งอยู่คือ วัดสุทัศน์ ส่วนอื่น ๆ ของวัดนอกจากพระวิหารยังมิได้ทรงสร้าง นอกจากนี้ยังได้โปรดให้บูรณะวัดแจ้งซึ่งอยู่ริมพระราชวังเดิม แล้วพระราชทานนามพระอารามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดอรุณราชวราราม และให้สร้างวัด

ไชยพฤกษ์มาดาวัดโมลีโลกและวัดหงสาราม แต่วัดทั้งสามนี้ยังไม่สำเร็จก็พอสิ้นรัชกาล อนึ่งเมื่อคราวใกล้จะเสียกรุงศรีอยุธยานั้น มีพวกจีนคบคิดกันเอาไฟเผาพระมณฑปพระพุทธบาทเสีย มาถึงรัชกาลพระบรมชนกนาถได้โปรดให้สร้างพระมณฑปขึ้นใหม่ยังไม่เสร็จ จึงโปรดให้สร้างต่อเติมจนแล้วเสร็จ อีกประการหนึ่ง พระองค์ใคร่จะทรงทราบความเป็นไปของศาสนาองค์ในลังกาทวีป เนื่องด้วยขาดการติดต่อกันมาเสียช้านาน จึงได้ส่งสมณทูตออกไปสืบสวนดู เมื่อสมณทูตไทยออกไปคราวนั้น ได้ * หน่อพระศรีมหาโพธิที่ลังกาซึ่งถือกันว่าเป็นเชื้อสายของต้นโพธิที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มา ๖ ต้น พระอาจารย์องค์หนึ่งขอไปปลูกไว้ที่เมืองกะดันต้นหนึ่ง เจ้าพระยานครขอเอาไปปลูกไว้ที่เมืองนคร ๒ ต้น ที่เหลือมาถึงกรุงเทพฯ ๓ ต้นได้โปรดให้ปลูกไว้ที่วัดสุทัศน์ต้นหนึ่ง วัดมหาธาตุต้นหนึ่ง และวัดสระเกศต้นหนึ่ง.

เนื่องด้วยได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีถึง ๓ เชือก จึงได้พระนามถวายตามโบราณราชประเพณีว่า พระเจ้าช้างเผือก และได้โปรดให้ทำรูปช้างสีขาวอยู่กลางวงจักรติดในธงพื้นแดง ใช้เป็นธงสำหรับชักในเรือกำปั่นหลวงที่แต่งไปมาค้าขายกับนานาประเทศ จึงเป็นมูลเหตุที่ใช้ธงช้างเป็นธงชาติไทยแต่นั้นมา แต่โบราณมานั้นสันนิษฐานว่าเราใช้ธงสีแดงเป็นธงชาติ.

---

* ต้นพระศรีมหาโพธิที่ลังกานี้ ถือกันว่าเป็นเชื้อสายของต้นโพธิที่พุทธคยาในอินเดีย มีอายุราว ๒,๐๐๐ ปี ส่วนต้นโพธิเดิมที่พุทธคยาได้สาบสูญไปเสียนานแล้ว แม้แต่ที่เกิดก็ไม่มีใครทราบว่าอยู่ตรงไหนแน่ เพราะฉะนั้นถึงอันนี้ยังได้ว่า พระศรีมหาโพธินี้อายุมากที่สุดในโลกในพวกต้นโพธิด้วยกัน มีตำนานเล่าว่า มีกษัตริย์สิงหพองค์หนึ่งในลังกาทวีป ได้มีพระราชศาสน์ไปกราบทูลขอหน่อต้นโพธิที่พุทธคยาซึ่งเป็นต้นโพธิที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ต่อพระเจ้าอโศกราช พระเจ้าอโศกราชโปรดพระราชทานให้ และให้พระราชธิดานำไปให้ที่กษัตริย์ ลังกา พระนางได้เอาหน่อโพธิ์เสียบไว้บนพระเศียรแล้วเหาะหายไปในนภากาศจนถึงกรุงลังกา กษัตริย์กรุงลังกาปลูกหน่อโพธิ์นั้นด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เองทั้งโปรดให้ประกอบพระราชพิธีอันมโหฬารเนื่องในการปลูกต้นโพธิ์นี้ด้วย.

ในพ.ศ. ๒๓๕๔ ได้ประกาศพระราชกำหนดห้ามการสูบฝิ่นกินฝิ่นซื้อและขายฝิ่น ลงโทษผู้ผ่าฝืนอย่างแรง แม้ผู้สมรู้ร่วมคิดก็ถูกลงโทษด้วย.

พระปรีชาสามารถทางวรรณกรรมและศิลปกรรม การแต่งบทละครนั้นได้นิยมแต่งกันมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แต่หนังสือเหล่านั้นได้สูญหายไปเกือบหมดเมื่อคราวกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พะม่า ต่อมาในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรีและรัชกาลที่ ๑ ก็ได้แต่งขึ้นอีกบ้าง ครั้นถึงรัชกาลครั้งนั้นนับว่าพระองค์เป็นจินตกวีสำคัญองค์หนึ่ง ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องต่างๆ ถึง ๗ เรื่อง เช่น เรื่องอิเหนา ทรงพระราชนิพนธ์ตั้งแต่ต้นจนจบรวม ๔๕ เล่มสมุดไทย ส่วนเรื่องอื่นๆนั้น ทรงพระราชนิพนธ์ฉะเพาะตอนที่เลือกมาสำหรับเล่นละคร คือ รามเกียรติ์ ขุนช้างขุนแผน ดาหลัง อิเหนา และไกรทอง แต่บางเรื่องแบ่งกันแต่งเป็นตอน แต่ส่วนมากทรงพระราชนิพนธ์เอง ผู้ที่รับแบ่งแต่งนั้นเป็นต้นว่า เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ขุนสุนทร (ภู่) อนึ่งละครรำที่เล่นกันได้ถึงแบบแผนถึงทุกวันนี้แต่รัชกาลนี้เป็นต้นมา นอกจากทรงเป็นจินตกวีสำคัญแล้วยังทรงมีความชำนาญในการช่างอีกด้วย เช่นทรงสลักประตูวิหารพระศรีศากยมุนีวัดสุทัศน์ซึ่งยังปรากฏอยู่เดี๋ยวนี้.

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพะม่า เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น พระเจ้าปะดุงให้ทาบทามที่จะเป็นไมตรีหลายครั้งแต่ฝ่ายไทยไม่ยอมเป็นไมตรีด้วย เพราะไม่ไว้ใจพะม่า และยังมีความเจ็บแค้นพะม่าในเรื่องพะม่าตีกรุงศรีอยุธยา จึงคุมเชิงกันตลอดมา ครั้นถึงปลายรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๑ พระเจ้าปะดุงส่งทูตานุทูตเข้ามาขอเป็นไมตรีอีกครั้งหนึ่ง แต่การที่จะเป็นไมตรีหาตกลงกันได้ไม่ ในปีนั้นเองพระเจ้าปะดุงเห็นไทยอ่อนกำลังลงด้วยกรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาทก็สวรรคตเสียแล้ว ทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล

ที่ ๑ ก็ทรงชราภาพ จึงให้อะเติงหวุ่นเป็นแม่ทัพคุมพลมาตะเกณฑ์ไพร่พลตามหัวเมืองมอญและพะม่าฝ่ายใต้ หมายจะยกมาตีไทยเป็นศึกใหญ่ แต่อะเติงหวุ่นที่มาเกณฑ์พลเมืองฉนเมืองเมาะตะมะจัดการไม่ดี ไพร่พลหลบหนีไปคราวละมากๆ ได้ไพร่พลไม่พอตามประสงค์ อะเติงหวุ่นเกรงความผิดจึงวางอุบายให้พะม่าให้ช่วยกราบทูลเบี่ยงบ่ายแก่พระเจ้าปะดุง เสนาบดีพากันกราบทูลพระเจ้าปะดุงว่า พระองค์ได้แต่งทูตไปขอทำไมตรีกับไทยแล้ว ถ้าจะยกกองทัพไปตีเมืองไทยอีกจะทำให้พระเกียรติยศเสียไป พระเจ้าปะดุงทรงเห็นชอบด้วย จึงมีรับสั่งให้อะเติงหวุ่นงดยกกองทัพมาตีเมืองไทย ในขณะเดียวกันนั้นอะเติงหวุ่นได้ทราบข่าวว่าเมืองไทยเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ จึงกลับมีใบบอกย้อนขึ้นไปกราบทูลว่า ได้ลงทุนลงแรงไปมากแล้ว ถ้าไม่โปรดให้ตีเมืองหลวงก็จะขอให้ตีปลายเขตต์แดน เพื่อริบทรัพย์จับชะเลยเป็นการชดใช้ทุนรอนที่ลงไปแล้ว พระเจ้าปะดุงทรงเห็นชอบด้วย อะเติงหวุ่นจึงจัดส่งกองทัพยกมาทางเรือมาตีหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกกองหนึ่ง และยกมาทางบกมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้อีกกองหนึ่ง รวมไพร่พลทั้งหมดราว ๗,๐๐๐ ขณะนั้นประจวบกับเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชชกาลที่ ๒ ทรงราชย์ใหม่ๆ พอทราบข่าวศึกก็ส่งกองทัพมีจำนวนพลราว ๒๐,๐๐๐ ไปต่อสู้พะม่า โปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เป็นจอมทัพ พะม่าตีเมืองตะก่วบาและเมืองตะก่วทุ่งได้แล้วก็ยกเข้าล้อมเมืองภูเก็ตและเมืองถลาง ในไม่ช้าก็ตีเมืองทั้งสองแตก พอทราบว่า กองทัพไทยกำลังยกไปใกล้เมืองถลางมีกำลังไพร่พลมาก ประกอบกับได้ยินเสียงปืนในทะเลสำคัญว่าเป็นปืนใหญ่แห่งกองทัพไทย ก็รีบกวาดต้อนผู้คนริบทรัพย์สมบัติในเมืองถลางแล้วยกทัพกลับไป และได้เผาเมืองถลางเสีย ส่วนกองทัพพะม่าที่ยกมาตีเมืองชุมพรนั้นต้านทานกองทัพไทยไม่ได้ ก็แตกหนีกลับไปเช่นเดียวกัน.

ครั้นต่อมาถึงแผ่นดินพระเจ้าจักกายแมงราชนัดดาพระเจ้าปะดุง ซึ่งนับเป็นรัชชกาลที่ ๗ ในราชวงศ์อะลองพญา พะม่าได้ย้ายราชธานีไปตั้งเมืองอังวะดังแต่ก่อน ใน พ.ศ. ๒๒๖๓ พระเจ้าจักกายแมงได้ข่าวว่า ในเมืองไทยเกิดอหิวาตกโรค ผู้คนล้มตายระส่ำระสายมาก เห็นเป็นโอกาสจึงให้เตรียมกองทัพหมายจะเข้ามาตีเมืองไทยให้ปรากฏเกียรติยศ ทั้งได้เกลี้ยกล่อมพระยาไทรบุรีให้เอาใจออกหากไทย และพระยาไทรรับจะช่วยตีหัวเมืองไทยฝั่งไปทางข้างใต้อีกทางหนึ่ง พระเจ้าจักกายแมงให้หวุ่นยี่มหาเสนาบดีเป็นแม่ทัพใหญ่ มาตั้งชุมพลและรวบรวมสะเบียงอาหารไว้ที่เมืองเมาะตะมะ.

ฝ่ายไทยเมื่อทราบข่าว จึงทรงจัดกองทัพออกไปขัดตาทัพตามทางที่พะม่าจะยกมาทุกแห่ง เช่นเมืองกาญจนบุรี เพชรบุรี ถลาง สงขลา พัทลุงและตาก ครั้งนี้โปรดให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ยกไปทัพหนึ่ง และกรมหมื่นศักดิพลเสพย์ (กรมพระราชวังบวรในรัชชกาลที่ ๓) ยกไปทัพหนึ่ง แต่พะม่าก็หาได้ยกเข้ามาไม่ เพราะแม่ทัพพะม่าแต่งคนเข้ามาสอดแนมได้ความว่าไทยตระเตรียมกองทัพไว้ต่อสู้ทุกทาง อีกอย่างหนึ่งเมืองมณีปุระเกิดเป็นกบฏแข็งเมืองขึ้น พะม่าต้องส่งกำลังไปปราบปราม และในที่สุดก็ต้องเกิดวิวาทขึ้นกับอังกฤษด้วยเรื่องเมืองชายแดนจนเป็นผลให้เกิดสงครามกันขึ้น แล้วพะม่าก็ไม่มีโอกาสมารบไทยอีกต่อไป. อังกฤษชักชวนไทยให้ช่วยรบพะม่า ในระหว่างพะม่ากับเขตต์แดนอินเดียของอังกฤษมีเมืองประเทศราชน้อย ๆ หลายประเทศ คือ ประเทศยะไข่ มณีปุระ อัสสัมและกะชา แต่ก่อนประเทศน้อย ๆ เหล่านี้เป็นอิสระ เวลาใดพะม่ามีอำนาจมาก เช่นเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกกองทัพไปย่ำยีสู้ไม่ได้ก็ต้องยอมขึ้นพะม่า ครั้นเวลาใดพะม่าอ่อนกำลังลงก็ต้องกลับเป็น

อิสสระใหม่ ในแผ่นดินพระเจ้าปะดุงพะม่ารบพุ่งขยายอาณาเขตต์ออกไปได้เมืองประเทศราชน้อยๆเหล่านั้นไว้ในอำนาจหมด แล้วเลยบุกรุกเข้าไปในดินแดนอินเดียของอังกฤษบางแห่ง แต่ในเวลานั้นอังกฤษยังคิดการสงครามอยู่ทางอื่น จึงผ่อนผันทำไจตี๋ต่อพะม่า ครั้นถึงแผ่นดินพระเจ้าจักกายแมง อังกฤษเสร็จสงครามทางอื่นแล้ว เมื่อเมืองมณีปุระกำเริบขึ้นพระเจ้าจักกายแมงให้ยกกองทัพไปตีเมืองมณีปุระและเมืองอัสสัม แล้วยกเข้าไปในเขตต์แดนเมืองกะชา เจ้าเมืองกะชาได้ไปอ่อนน้อมกับอังกฤษ อังกฤษให้กำลังลงมาช่วยรักษาเมือง จึงเกิดรบกันขึ้นกับพะม่าในเดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๖๖ ในครั้งแรกรบกันในเมืองจิตตะเกิงและเมืองอัสสัม อังกฤษเอาชัยชะนะไม่ได้ เพราะท้องที่เป็นป่าดง พะม่าสันทัดการรบพุ่งในยุทธภูมิชะนิดนั้น อังกฤษจึงให้นายพลเซอร์ยาชิบัลดุแคมพเบลเป็นแม่ทัพยกกองทัพเรือมีจำนวนทหารทั้งแขกและฝรั่งรวม ๑๓,๐๐๐ คนเข้าตีเมืองร่างกุ้ง เมื่อเดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๖๗ อังกฤษตีได้เมืองร่างกุ้งโดยง่าย.

ฝ่ายกองทัพอังกฤษ เมื่อตีเมืองร่างกุ้งแล้วไปคิดจะตั้งอยู่เพียงนั้นคอนหนึ่ง จะเดินกองทัพต่อขึ้นไปทางบกก็ไม่ได้ เพราะประจวบเข้าฤดูฝนจะไปทางเรือก็ไม่มีพาหนะพอจะลำเลียงกองทัพไปทางแม่น้ำเอรวาดี ทั้งพะม่าให้กองทัพมาตั้งสะกัดทางไว้.

พออังกฤษประกาศสงครามแล้ว ใน พ.ศ.๒๓๖๖ นั้น เจ้าเมืองเบงกอลผู้ว่าราชการอินเดียของอังกฤษก็มีคำสั่งมายังเจ้าเมืองเกาะหมากและหมอยอนครอฟอรดซึ่งเป็นผู้ว่าราชการอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ให้คิดอ่านชักชวนไทยไปช่วยรบพะม่า แต่กำชับมาว่า อย่าเพ่อบอกสัญญาแก่ไทยว่าอังกฤษจะให้ประโยชน์ตอบแทนอย่างไรเป็นแน่นอนก่อน ทั้งสองคนนั้นจึงมีระวังจะไม่ให้ไทยเร่งเรียกเอาประโยชน์ตอบแทนจากอังกฤษ ขั้นแรกอุบายบอกมาแต่เพียง

ว่าเป็นโอกาสแล้วที่ไทยจะรบพะม่า โดยเข้าใจว่าเพราะไทยพยาบาทพะม่าอยู่แล้ว เมื่อสบโอกาสก็คงรบพะม่าเอง ไม่ต้องเชื้อเชิญอย่างไร ยิ่งกว่านั้นเจ้าเมืองเกาะหมากยังแถมจะเรียกเอาประโยชน์ทางเมืองไทรอีกด้วย เนื่องด้วยเหตุดังกล่าวแล้วไทยจึงชี้มทราบว่ารัฐบาลอังกฤษประสงค์จะชักชวนไทยให้ไปช่วยรบพะม่าในฐานเป็นสัมพันธมิตร ครั้นต่อมาเมื่อกองทัพอังกฤษมาตีชะงักอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง แม่ทัพอังกฤษต้องการกำลังไทยไปช่วยยิ่งขึ้น ด้วยคิดคาดการเห็นว่า พะม่าจะเรียกกองทัพใหญ่ที่ไปตั้งอยู่เมืองยะไข่และมณีปุระกลับมารบอังกฤษทางเมืองร่างกุ้ง เกรงกำลังที่จะส่งมาเพิ่มเติมจากอินเดียจะมาไม่ทัน จึงเร่งให้คนทั้งสองมาขอกองทัพไทยไปช่วยอังกฤษรบพะม่า แต่คนทั้งสองก็ไม่พูดจามาให้ชัดเจนอีก จึงไม่เป็นทางที่จะทำให้ไทยไว้วางใจให้ดำเร็จตามความประสงค์ของอังกฤษ.

ที่อังกฤษต้องการจะให้ไทยช่วยรบพะม่านั้นเพราะเหตุ ๓ ประการ คือ:—

ประการที่ ๑ อังกฤษรู้อยู่ว่าพะม่ามีกำลังมาก และรู้อยู่ว่าไทยกับพะม่ามีความพยาบาทมาดร้ายกันอยู่ ไทยคงจะเต็มใจรบพะม่าด้วย ถ้าได้กองทัพไทยไปรบพะม่าอีกทางหนึ่ง พะม่าก็จะต้องถูกตัดกำลังให้หย่อนลงไปมาก.

ประการที่ ๒ อังกฤษคิดเห็นอยู่ว่า ที่จะรบพุ่งให้ถึงกับพะม่ายอมรับแพ้นั้น อังกฤษจะต้องตีขึ้นไปจนถึงเมืองอังวะซึ่งเป็นเมืองหลวง แต่เมืองอังวะอยู่ห่างทะเลมาก จะต้องยกกองทัพขึ้นไปทางลำแม่น้ำเอราวดี ต้องการเรือลำเลียงและช้างม้าพาหนะสำหรับกองทัพอีกมากมาย หมายจะได้อาศัยเรือและสัตว์พาหนะในเมืองไทยจัดส่งไปเป็นกำลัง

ประการที่ ๓ ก่อนนั้นไม่ช้านักไทยได้ยกกองทัพลงไปตีได้เมืองไทรเจ้าพระยาไทรประแดนหนีไปพึ่งอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก อังกฤษเกรงอำนาจไทยจะปกแผ่ต่อลงไปทางหัวเมืองมะลายูข้างใต้ จึงใคร่จะให้เจ้าพระยาไทร

ได้ครองเมืองตามเดิม ครั้นเกิดรบกับพะม่า อังกฤษเห็นเป็นโอกาส คิดจะเอาหัวเมืองชั้นของพะม่าที่อยู่ติดต่อกับแดนไทยยกให้แก่ไทย แล้วขอให้ไทยคืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร อังกฤษจะได้ครอบงำเมืองมะลายูทั้งปวงตลอดทางทะเลตะวันตก.

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองไทรบุรี เมืองไทรบุรีนั้นเคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมาก่อนครั้นเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พะม่าครั้งที่ ๒ เมืองไทยเกิดการจลาจล เมืองไทรบุรีจึงตั้งเป็นอิสระ ต่อมาในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี พระยาไทรบุรีโมกุรัมซะให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก(ปีนัง) หวังจะให้อังกฤษช่วยป้องกันศัตรู แล้วต่อมาได้ยอมอ่อนน้อมเป็นประเทศราชของไทย ครั้นในรัชกาลที่ ๒ ครั้งไทยรบกับพะม่าที่เมืองถลาง พระยาไทรปะแงรัน (บุตรพระยาไทรโมกุรัมซะ) ได้ยกกองทัพไปช่วยรบพะม่า และต่อมาพระยาไทรได้ยกทัพไปตีเมืองเประได้มาเป็นเมืองขึ้นของไทย จึงโปรดให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยาไทร ภายหลังเจ้าพระยาไทรไปเป็นไมตรีกับพะม่า พะม่าจึงชักชวนเจ้าพระยาไทรกับญวนให้ช่วยกันรบไทย เรื่องนี้รู้มาถึงเมืองไทย จึงโปรดให้มีตราลงไปหาตัวเจ้าพระยาไทรเข้ามาเพื่อไต่ถาม เจ้าพระยาไทรเลยตั้งแข็งเมือง จึงโปรดให้พระยานครยกทัพหัวเมืองปักษ์ใต้ไปปราบปรามเจ้าพระยาไทร ตีได้เมืองไทรใน พ.ศ. ๒๓๖๕ พระยาไทรหนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก พระยานครได้กวาดต้อนครอบครัวแขกไทรบุรีส่งเข้ามากรุงเทพฯ และเมืองนครเมืองไทรบุรีจึงอยู่ในอำนาจไทยสืบชั่วชาติแต่นั้นมา และไทยได้ตั้งขุนนางไทยไปเป็นเจ้าเมืองปกครอง.

อังกฤษขอเป็นไมตรี มารควิสเฮสติงส์ผู้ว่าราชการเมืองขึ้นของอังกฤษในอินเดียได้แต่งนายครอฟอรดเป็นทูตเข้ามาให้พูดจากับไทยโดยทางไมตรี เพื่อประสงค์

จะให้ยกเลิกหรือลดหย่อนวิธีเก็บภาษีและวิธีการค้าขายสินค้าบางอย่างเป็นของหลวง ซึ่งอังกฤษเห็นว่าเป็นการลำบากยากยุ่งแก่การค้าขาย จะขอให้คนในบังคับอังกฤษไปมาค้าขายได้โดยสะดวกนั้นอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งอังกฤษต้องการให้มาพูดเรื่องเมืองไทรบุรีกับไทย ประสงค์จะให้เจ้าพระยาไทรพ้นจากอำนาจเมืองนครศรีธรรมราช เนื่องด้วยเจ้าพระยาไทรได้ขอร้องไปในขณะที่เจ้าพระยาไทรเริ่มเป็นไมตรีกับพะม่า และอังกฤษเกรงไทยจะแผ่อำนาจต่อลงไปทางหัวเมืองมะลายูตอนใต้ อีกอย่างหนึ่งครอฟอรดเข้ามาคราวนั้นอังกฤษที่อินเดียจัดให้มีผู้ชำนาญมาทำแผนที่และตรวจพันธุ์รุกขชาติและพันธุ์สัตว์ต่างๆด้วย ครอฟอรดเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ ครอฟอรดเข้ามาครั้งนั้นหาเป็นผลสำเร็จดังประสงค์ไม่ เพราะการเจรจาไม่เป็นที่ตกลงกันได้ ถึงกับเกิดเป็นปากเสียงกันขึ้น แต่ถึงกะนั้นก็เป็นประโยชน์แก่อังกฤษดังที่รัฐบาลอินเดียต้องการ ด้วยตั้งแต่นั้นมาก็มีเรือพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ฝ่ายไทยก็ทำนุบำรุงให้อังกฤษไปมาค้าขายได้โดยสะดวก เป็นแต่ไม่ยอมลดหย่อนภาษีอากรให้อังกฤษ คงให้เก็บเท่ากับที่เก็บจากชาติอื่น ด้วยประเพณีการค้าขายในเวลานั้นยังถือตามแบบเดิมที่มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า.

เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์ ในปี พ.ศ. ๒๓๖๒ มีศุภอักษรเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) บอกส่งมาถึงกรุงเทพฯว่า อ้ายสำเกียดโง้งไปตั้งตัวเป็นผู้วิเศษขึ้นในพวกข่าเมืองสาละวันเมืองคำทองและเมืองอัตปือข้างฝั่งตะวันตกแม่น้ำโขง มีพวกข่าเข้าสมัครเป็นพรรคพวกราว ๘,๐๐๐ คน อ้ายสำเกียดโง้งยกมาตั้งใกล้เมืองนครจำปาศักดิ์เป็นระยะทาง ๓ คืน เจ้านครจำปาศักดิ์จัดส่งกองทัพไปปราบปราม สู้พวกอ้ายสำเกียดโง้งไม่ได้ต้องถอยข้ามแม่น้ำโขงมาตั้งข้างฝั่งตะวันออก ต่อมาอ้ายสำเกียดโง้งได้ยกข้ามแม่น้ำโขงมาตี

เมืองนครจัมปาศักดิ์ พวกท้าวเพี้ยที่รักษาเมืองสู้ไม่ได้เสียเมืองนครจัมปาศักดิ์แก่อ้ายสำเกียดโง้ง เจ้านครจัมปาศักดิ์กับท้าวเพี้ยราษฎรพากันอพยพหนีมาตั้งอยู่ในแขวงเมืองอุบล ได้ทรงทราบจึงโปรดให้มีสารตราให้พระยานครราชสีมาและเจ้าอนุเวียงจันทน์ยกกองทัพไปปราบปรามพวกอ้ายสำเกียดโง้ง กองทัพเจ้าราชบุตร (โย้) เมืองเวียงจันทน์จับตัวอ้ายสำเกียดโง้งได้ และครั้งนั้นจับได้ครอบครัวข่าที่เป็นสมัครพรรคพวกเป็นอันมาก มีรับสั่งให้จำคุกอ้ายสำเกียดโง้ง ส่วนพวกข่าที่เป็นพรรคพวกนั้นให้เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ส่วนที่เมืองนครจัมปาศักดิ์นั้นทรงพระราชดำริเห็นว่า พวกเจ้านครจัมปาศักดิ์อ่อนแอและจะให้กลับไปรักษาเมืองอีกก็จะรักษาบ้านเมืองไว้ไม่ได้ เจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์ทูลขอให้เจ้าราชบุตร (โย้) เป็นเจ้านครจัมปาศักดิ์ และรับจะเป็นกำลังป้องกันบ้านเมืองให้ปลอดภัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ให้เป็นเจ้าเมืองนครจัมปาศักดิ์.

การตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) เป็นเจ้านครจัมปาศักดิ์นั้น กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ ๓) ทรงรับธุระจัดการเพื่อทูลให้สมประสงค์เจ้าอนุ แต่เจ้าพี่กรมหลวงพิทักษ์มนตรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย ทรงเห็นว่า จะให้เมืองนครราชสีมาปกครองออกไปจนถึงเมืองนครจัมปาศักดิ์ ฝ่ายกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงเห็นว่า ให้พวกเวียงจันทน์ลงมาปกครองเป็นการสะดวกกว่า ครั้นเมื่อเจ้าอนุเวียงจันทน์และเจ้านครจัมปาศักดิ์ (โย้) เป็นกบฏในรัชกาลที่ ๓ จึงเป็นข้อที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโทรมนัสข้อหนึ่ง ที่ความเห็นของพระองค์เป็นฝ่ายผิด.

ไทยรู้สึกว่าญวนจะขยายอาณาเขตต์เข้ามาทางหัวเมืองทางริมฝั่งแม่น้ำโขงมีมาแต่รัชกาลที่ ๒ แล้ว เมื่อเมืองนครจัมปาศักดิ์เสียแก่พวกกบฏคราวนั้น ความคิดเห็นในกรุงเทพ ฯ เห็นจะเป็นอย่างเดียวกันว่า ถ้าไม่จัดการ

รักษาเมืองนครจัมปาศักดิ์ให้มั่นคง ญวนจะขยายอำนาจเข้ามาครอบงำเมืองนครจัมปาศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงไว้วางพระราชหฤทัยในเจ้าอนุ ด้วยเป็นผู้ที่ซื่อตรงต่อกรุงเทพฯ ตลอดมาแต่รัชชกาลที่ ๑ จึงทรงตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ให้เป็นเจ้านครจัมปาศักดิ์ดังกล่าวแล้ว.

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับเขมรและญวน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ผ่านพิภพตั้งแต่รัชชกาลใหม่แล้ว โปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชศาสน์ไปยังพระเจ้าเวียดนามยาลอง บอกข่าวการเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ เพื่อเจริญทางพระราชไมตรีตามในพระราชประเพณี ทั้งเพื่อไปพิจารณาดูว่าญวนจะคิดอ่านอย่างไรบ้างในเมื่อทราบว่าไทยเปลี่ยนรัชชกาล.

ครั้นเดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๕๓ พระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองได้แต่งราชทูตญวนเข้ามากรุงเทพฯ สองสำรับ สำรับหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อีกสำรับหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงราชย์ใหม่ ให้มีพระราชศาสน์ตอบขอบพระหฤทัยพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองให้ทูตญวนเชิญออกไป.

ใน พ.ศ. ๒๓๕๔ ได้ทรงทราบข่าวว่า ตึกไทเฮาซึ่งเป็นพระชนนีของพระเจ้าเวียดนามยาลองสิ้นพระชนม์ จึงส่งราชทูตเชิญพระราชศาสน์ออกไปคำนับศพตึกไทเฮาตามพระราชประเพณีทางพระราชไมตรี.

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ ราชทูตญวนได้เชิญพระราชศาสน์พระเจ้าเวียดนาม (มินมาง) พระองค์ใหม่เข้ามาถวายทูลให้ทรงทราบว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองสิ้นพระชนม์ จึงโปรดให้ราชทูตเชิญพระราชศาสน์ออกไปยังกรุงเวียดนาม เพื่อคำนับศพพระเจ้ายาลองและเจริญทางพระราชไมตรีตามพระราชประเพณี พระเจ้ายาลององค์นี้คือองค์เชียงสือที่ปรากฏนามในพระราชพงศาวดารรัชชกาลที่ ๓ เมื่อเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงเทพฯ พระ

ชนมายุ ๓๓ ปี อยู่ในกรุงเทพฯได้ ๔ ปี แล้วหนีกลับไปทำการปราบกบฏในเมืองญวน ก็ได้แผ่นดินญวนคืนทั้งหมด จึงตั้งตัวเป็นพระเจ้าเวียดนามครอบครองประเทศญวน อยู่จนกระทั่งพระชนมพรรษาได้ ๗๒ ปีก็สิ้นพระชนม์ ราชโอรสจึงได้ครอบครองราชสมบัติต่อมา ทรงพระนามว่า พระเจ้ามินมาง.

ฝ่ายทางประเทศเขมรนั้น พระอุทัยราชา (นักองจันทร์) ราชโอรสของสมเด็จพระนารายณ์ (นักองคน) ได้เป็นผู้ปกครองแผ่นดิน พระอุทัยราชาแม้จะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในเมืองไทยในรัชชกาลที่ ๓ ก็จริง แต่ก็ได้ออกไปจากกรุงเทพฯแต่เด็ก ไปโตขึ้นในเขมร ได้ไปร่วมเสพสมาคมกับพวกขุนนางเขมรฝ่ายที่มิได้ซื่อสัตย์ต่อกรุงเทพฯ เพราะในเวลานั้นขุนนางเขมรได้แตกความสามัคคีแบ่งกันออกเป็นสองพวก พวกหนึ่งเอาใจไปฝักใฝ่ข้างญวน อีกพวกหนึ่งเอาใจมาฝักใฝ่ข้างไทย เนื่องด้วยเหตุดังกล่าวแล้ว พระอุทัยราชาจึงมีน้ำใจผันแปรไปตามคำยุยงของพวกขุนนางเขมรจำพวกที่ไม่ซื่อตรงต่อกรุงเทพฯ จึงบังเกิดความกระด้างกระเดื่องต่อกรุงเทพฯ ครั้นเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคต และเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จผ่านพิภพ สมเด็จพระอุทัยฯ ก็มิได้เสด็จเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ และเข้าเฝ้าตามประเพณีที่ประเทศราชจะควรกระทำ เป็นแต่ให้น้องชายและขุนนางเขมรเข้ามาแทนตัว ในขณะที่พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงราชย์ใหม่ๆ ทางกรุงเทพฯ คาดว่าจะมีศึกพม่ายกมาในไม่ช้า จึงมีศุภอักษรฝากพระมหาอุปโยราช (นักองด้วง) ออกไปถึงสมเด็จพระอุทัยราชาให้เกณฑ์กองทัพเขมรมาช่วยรักษาพระนคร สมเด็จพระอุทัยนิ่งเฉยเสีย ฝ่ายพระมหาอุปโยราช พระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) และพระยาสังคโลกมีความนับถือกรุงเทพฯอยู่มาก จึงคิดอ่านกะเกณฑ์คนโดยพลการจะยกมาตามศุภอักษร สมเด็จ

พระอุทัยราชาได้ทราบความก็จับพระยาจักรีและพระยากลาโหมฆ่าเสีย ส่วนพระยาสังคโลกรู้ตัวหนีเข้ามากรุงเทพฯได้ทัน ครั้นแล้วสมเด็จพระอุทัยราชาจึงมีใบบอกไปยังองค์กุนญวนผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนว่า ขุนนางเขมรยุยงให้น้องชิงอำนาจ จะทำให้เขมรแยกกันเป็นสองแผ่นดิน ขอบารมีพระเจ้าเวียดนามเป็นที่พึ่ง อีกฝ่ายหนึ่งสมเด็จพระอุทัยราชาได้มีศุภอักษรตอบเข้ามายังกรุงเทพฯว่า ให้ตระเตรียมเกณฑ์กองทัพจะยกเข้ามาแล้ว แต่พระยาทั้งสามเป็นกบฏขึ้น จึงต้องงดกองทัพไว้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯทรงเห็นว่า แม้ว่าการกระทำของพระยาทั้งสามจะเป็นการตั้งใจสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯก็จริง แต่เป็นการละเมิดอำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชาไม่ประสงค์จะให้เข้าข้างผู้ผิด จึงโปรดให้เอาตัวพระยาสังคโลกไปคุมขังไว้ ฝ่ายองค์กุนเมื่อได้รับหนังสือสมเด็จพระอุทัยราชา ก็แต่งกองทัพญวนยกเข้ามาในเขตแดนเขมร เมื่อไม่เห็นมีเหตุการณ์วุ่นวายอย่างไรในไม่ช้าก็เลิกทัพกลับเมืองไซ่ง่อน.

ตั้งแต่เกิดเหตุดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระอุทัยราชากับพระมหาอุปโยราช (นักองด้วง) ก็มีความระแวงไม่ไว้ใจกัน พระมหาอุปโยราชจึงพาสมัครพรรคพวกหนีมาตั้งอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ สมเด็จพระอุทัยราชาให้ขุนนางมาเกลี้ยกล่อมถึงสองครั้ง พระมหาอุปโยราชก็ไม่ยอมกลับไป สมเด็จพระอุทัยราชาจึงส่งกองทัพเขมรให้ติดตามมาจับตัวพระมหาอุปโยราช ทางกรุงเทพฯเมื่อทราบเรื่อง จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) ยกทัพไป โดยมีพระราชประสงค์จะให้ไปเกลี้ยกล่อมให้พี่น้องคืนดีกัน กองทัพเจ้าพระยายมราชยกไปตั้งอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ แล้วมีหนังสือไปชี้แจงความประสงค์ของกรุงเทพฯให้สมเด็จพระอุทัยราชาทราบ สมเด็จพระอุทัยราชาก็นิ่งเสียหาตอบหนังสือไม่ ครั้นให้ขุนศุภอักษรลงไปแจ้งอีกฉบับหนึ่ง สมเด็จพระอุทัยราชา

ก็ไม่ยอมรับศุภอักษรไว้ เจ้าพระยามหาเสนานำกองทัพหลวงยกทัพตามไปยังเมืองบันทายเพชร (เมืองหลวงเขมร) ถูกเขมรเอาปืนยิงตามระยะทางที่ยกไป แต่ทัพไทยมิได้ยิงโต้ตอบ สมเด็จพระอุทัยราชาได้อพยพครอบครัวรวบรวมทรัพย์สิ่งของหนีจากเมืองบันทายเพชรไปเมืองพนมเบญ แล้วก็หนีต่อไปอยู่กับองค์ตำกุนที่เมืองไชยอน เจ้าพระยามหาเสนาจึงให้มีหนังสือไปถึงองค์ตำกุนและสมเด็จพระอุทัยราชา ชี้แจงความประสงค์ที่กองทัพกรุงเทพฯ ยกไป แต่ก็ไม่ได้รับตอบประการใดอีก เจ้าพระยามหาเสนาจึงตั้งรอฟังราชการอยู่ที่เมืองบันทายเพชร เจ้าพระยามหาเสนาเห็นว่าต่อไปถึงฤดูน้ำญวนคงจะยกกองทัพเรือขึ้นมาช่วย เจ้าพระยามหาเสนาจึงคิดอ่านตกลงกับพระมหาอุปโยราช (นักองส่งวน) พระมหาอุปราช (นักองอิ่ม) และนักองด้วง เอาไฟเผาเมืองพนมเบญเมืองกระพงหลวงและเมืองบันทายเพชรเสีย เพื่อมิให้เป็นที่อาศัยของข้าศึก แล้วให้อพยพผู้คนมาตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบอง แล้วเจ้าพระยามหาเสนาพร้อมด้วยนักองทั้งสามก็เข้ามายังกรุงเทพฯ พระมหาอุปโยราชมาอยู่ในกรุงเทพฯได้ ๕ ปีก็ถึงแก่อนิจกรรม.

เมื่อเจ้าพระยามหาเสนาเข้ามาถึงกรุงเทพฯแล้ว โปรดให้มีพระราชศาสน์ไปถึงพระเจ้าเวียดนามยาลองบรรยายเหตุการณ์ทั้งปวงที่มีในกรุงกัมพูชาให้พระเจ้ากรุงเวียดนามทราบ พระเจ้าเวียดนามมีพระราชศาสน์ตอบมาว่าพระมหาอุปโยราชควรเป็นผู้รับผิดมากกว่าคนอื่น ขอให้กรุงเทพฯส่งขุนนางผู้ใหญ่ออกไปพร้อมกันกับขุนนางเขมรพาสมเด็จพระอุทัยราชา (นักพระองจันทร์) กลับเข้ามาเมืองเขมร ทางกรุงเทพฯก็เข้าใจว่า ญวนตั้งใจจะถือหางสมเด็จพระอุทัยราชา แต่ในเวลานั้นไม่มีความประสงค์จะเป็นอริกับญวนเพราะยังต้องระวังศึกพม่าอยู่ จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูตเชิญพระราชศาสน์ไปกรุงเวียดนาม ครั้นไปถึงเมืองไชยอน องค์ตำกุน

ให้รับแห่พระราชศาสน์และให้มีการประโคมยุทธ์ของต่างๆ ให้ทูตานุทูตดูหลายอย่าง ครั้นแล้วองค์กุนก็จัดส่งพระราชศาสน์และทูตไทยไปเมืองใช่งอน พระเจ้าเวียดนามยาลองก็รับรองทูตไทย และแสดงให้ทูตไทยเห็นกำลังอำนาจของญวนด้วยประการต่างๆ เป็นต้นว่า ให้ขุนนางพาไปเที่ยวดูบ้านเมืองฉางข้าวยาวุธยุทธภัณฑ์ และผึกหัดประโคมยุทธ์ให้ดูด้วย เมื่อเสร็จการประโคมยุทธ์แล้ว พระเจ้าเวียดนามก็ให้ขุนนางเขมรและทูตไทยพาสมเด็จพระอุทัยราชาลงมาส่งณเมืองบันทายเพ็ชร ใน พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระอุทัยราชาย้ายเมืองมาตั้งที่เมืองพนมเบญจ์ด้วยเป็นที่ใกล้แม่น้ำ ตั้งแต่นั้นมาเขมรทั้ง ๓๔ หัวเมืองใหญ่ก็ไปขึ้นอยู่แก่ญวนฝ่ายเดียว ญวนได้ส่งข้าหลวงมากำกับเมืองเขมรอยู่ เมืองไทยคงได้รับแต่เครื่องบรรณาการตามอย่างแต่ก่อนทุกปีตลอดมา จนถึงรัชชกาลที่ ๓ ไทยจึงได้คืน ใน พ.ศ. ๒๓๕๗ สมเด็จพระอุทัยราชาคบคิดกับองโปโหข้าหลวงญวนแต่งกองทัพเขมรส่งมายังเมืองพระตะบอง เพื่อจะตีเอากลับคืนจากไทย เพราะเมืองนี้เดิมเป็นของเขมร แต่ก็ไม่ได้ต้องเลิกทัพกลับไป แม้จะมีเรื่องเกิดขึ้นเช่นนี้ก็ไม่มีเหตุการณ์รุนแรงอย่างไรเกิดต่อไปอีกระหว่างไทยกับญวน ถึงหากว่าญวนจะได้ปกครองเขมร ไทยกับญวนก็คงเป็นไมตรีต่อกันตลอดรัชชกาลนี้ แม้เมื่อพม่าไปเกลี้ยกล่อมญวนให้ช่วยกันรบไทย ญวนก็หาเข้าด้วยไม่.

การส่งทูตไปเมืองจีน ใน พ.ศ. ๒๓๕๓ ได้โปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชศาสน์ออกไปยังพระเจ้าเกียเช่ง (รัชชกาลที่ ๕ แห่งราชวงศ์เช่ง) ณกรุงปักกิ่ง ทูตได้ทราบเหตุที่เมืองไทยเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ และเจริญทางไมตรีที่ได้มีมาแต่ก่อน ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๖๔ พระเจ้าเกียเช่งสิ้นพระชนม์ พระเจ้าเตากวางได้สืบราชสมบัติ จึงโปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชศาสน์ออกไปคำนับพระศพพระเจ้าเกียเช่งและทรงยินดีต่อพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ เรื่องทูตไทย

ไปเมืองจีนนั้น เคยมีแต่ครั้งกรุงสุโขทัยและมีมาเนือง ๆ ในครั้งกรุงเก่า กรุงธนบุรีตลอดมาจนรัชกาลที่ ๑ และลักษณะที่กรุงสยามเป็นไมตรีกับจีนนั้น เป็นไมตรีกันด้วยการค้าขายเป็นสำคัญ.

ทางพระราชไมตรีกับโปรตุเกส เมื่องไทยได้มีทางพระราชไมตรีกับโปรตุเกส ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่งกรุงศรีอยุธยา ต่อมาถึงแผ่นดินพระเอกาทศรถ ปรากฏว่าได้มีทางไมตรีกับญี่ปุ่น ฮอลันดา อังกฤษ และสเปญ ถึงแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมได้มีไมตรีกับเดนมารก ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงได้มีไมตรีกับฝรั่งเศสอีกชาติหนึ่ง มีลูกค้าฝรั่งไปมาค้าขายและมีบาดหลวงฝรั่งเข้ามาตั้งสอนศาสนาอยู่ตลอดจนเวลาเสียกรุงเก่าแก่พม่า ในเวลาที่บ้านเมืองเป็นจลาจลทางไมตรีกับต่างประเทศจึงเป็นอันระงับไปคราวหนึ่ง ในครั้งกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเอาพระทัยฝักใฝ่บำรุงการสัมพันธ์และการค้าขายกับจีนเป็นสำคัญ ในรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ไทยได้แต่งเรือสำเภาไปค้าขายตามประเทศใกล้เคียง มีจีน ชวาและอินเดียเป็นต้น เรือสำเภาหลวงได้ออกไปค้าขายถึงเมืองมะเก๊าซึ่งเป็นเมืองขึ้นของโปรตุเกส เจ้าเมืองมะเก๊าเอาเป็นธุระรับรองและให้ความสะดวกในการค้าขาย ต่อมาเจ้าเมืองมะเก๊าได้แต่งกาลส์เป็นทูตคุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย ขอเจริญทางพระราชไมตรี กาลส์ได้นำสินค้าบรรทุกเรือเข้ามาขายในเมืองไทยด้วย.

ใน พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้เจ้าเมืองกัว (เมืองขึ้นของโปรตุเกสในอินเดีย) ร่างสัญญาทางพระราชไมตรี เป็นสัญญา ๒๓ ข้อ จะขอทำกับกรุงสยาม มอบให้กาลส์นำเข้ามา ขอให้กาลส์เป็นกงสุลเยเน

ราดและขอพระราชทานที่ตั้งบ้านเรือนให้กาลอยู่ ข้อสัญญาที่ร่างมานั้น ขอให้ท่านเสนาบดีพิจารณาดู เมื่อเห็นข้อใดไม่ชอบใจไทยก็ขอให้แก้ไขตามสมควร ฝ่ายไทยก็ไม่มีความรังเกียจ ได้โปรดพระราชทานที่ให้กาลอยู่ และตั้งให้กาลเป็นหลวงอภัยพาณิช พระราชทานเครื่องยศเหมือนขุนนางในกรุง หนังสือสัญญานั้นเมื่อเสนาบดีได้ตรวจและแก้ไขเสียบ้างแล้วจึงเขียนเป็นอักษรไทยฉะบับหนึ่ง อักษรโปรตุเกสฉะบับหนึ่ง ประทับตราส่งออกไปยังโปรตุเกส หนังสือนี้ไม่ใช่หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี เป็นหนังสืออนุญาตให้โปรตุเกสเข้ามาค้าขายในเมืองไทย เพราะเป็นหนังสือที่ไทยทำให้ฝ่ายเดียว.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและกรมสมเด็จพระศรีสุดาลัยพระบรมราชินีนาถ มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายทับ ทรงประสูติเมื่อวันจันทร์เดือน ๕ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะแม ตรงกับวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ.๒๓๓๐ ในรัชกาลที่ ๑ ขณะเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถยังเสด็จสถิตในอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และประทับอยู่ที่วัดราชสิทธาราม (วัดพลับ) ในครองบางกอกใหญ่ เสด็จขึ้นผ่านพิภพ ในพ.ศ.๒๓๖๗ ขณะเมื่อพระชันษาได้ ๓๗ พรรษา ครองราชสมบัติอยู่ ๒๗ ปีก็สวรรคตเมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๒ ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๖๔ พรรษา.

พระองค์มีพระราชบุตร ๒๒ พระองค์ พระราชธิดา ๒๙ พระองค์ รวมเป็น ๕๑ พระองค์ พระราชโอรสของพระองค์ไม่มีชั้นเจ้าฟ้าเพราะไม่ทรงตั้งให้ใครเป็นพระมเหสี เมื่อพระองค์ทรงพระประชวรจะสวรรคตพระองค์มิได้ทรงตั้งพระราชโอรสและใครเป็นรัชทายาทเพื่อสืบราชสมบัติ เพราะพระองค์ถือว่าการครองราชสมบัติของพระองค์นั้นไม่สมควรที่พระองค์จะได้ครองแต่หากพระราชวงศ์และเสนาบดีได้ปรึกษาพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระองค์ ด้วยเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถจะสวรรคตทรงพระประชวรไข้พิษอันแรงกล้ามิได้รู้สึกพระองค์ ไม่สามารถจะตรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติ มาถึงเมื่อพระองค์ทรงประชวรจวนจะสวรรคตจึงมีพระราชดำรัสสั่งแก่พระราชวงศ์และเสนาบดีว่า แล้วแต่จะพร้อมกันถวายแก่พระราชวงศ์พระองค์ใด จึงได้ปรึกษาพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เหตุที่ถวายราชสมบัติ

สองพระองค์อันไม่เคยมีเยี่ยงอย่างในพงศาวดารนั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้านั้นพระชาตาแรงนัก ตามตำราว่าคงจะต้องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าถวายแด่พระองค์เดียวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เกรงว่าจะเสด็จอยู่ไม่ได้ยั่งยืน ด้วยไม่สามารถจะทานแรงพระชาตาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ได้.

เมื่อพระองค์ทรงพระเจริญวัยแล้ว ได้รับราชการในสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นลำดับมา จนเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ พระองค์ก็ได้เลื่อนพระราชอิสริยยศขึ้นเป็น พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และให้ทรงบังคับบัญชาในกรมท่าโดยสิทธิ์ขาดทั่วไป ครั้นต่อมาโปรดให้ทรงบังคับการในกรมพระคลังฯ ว่าความรับสั่งทั้งปวง พระองค์ทรงพิจารณาได้ส่วนข้อความของราษฎรให้แล้วไปโดยยุติธรรมและรวดเร็ว เป็นที่นิยมของชนทั้งหลายเป็นอันมาก เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงราชย์เป็นรัชกาลที่ ๔ มีข่าวมาว่าพระเจ้าอังวะจักกายแมงจะยกกองทัพมาตีเมืองไทย จึงโปรดให้จัดกองทัพยกไปจากกรุงเทพฯ หลายทัพ ให้พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่ทัพคุมไพร่พลหมื่นหนึ่ง ไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่แม่น้ำน้อยแขวงเมืองกาญจนบุรี ตั้งรักด่านอยู่หลายเดือนจนถึงฤดูฝนก็ไม่มีกองทัพพะม่ายกมา พระราชบิดาก็โปรดให้ยกกองทัพกลับก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต หาทันได้ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระราชโอรสหรือพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดไม่ ครั้นเมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว ข้าราชการปรึกษาพร้อมใจกันอัญเชิญ พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชสมบัติ มีพระปรมาภิไธยอย่างสังเขปว่า พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาเจษฎาบดินทร์ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง ครั้นทรงราชย์แล้ว โปรดให้พระเจ้าอา คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพย์ ดำรงที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ครั้นพระมหาอุปราชสวรรคต พระองค์มิได้ทรงตั้งให้ใครเป็นรัชชทายาทอีก.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระหฤทัยเต็มเปี่ยมไปด้วยการบุญกุศล ในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมทรงไว้พระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง เป็นต้นว่า โปรดให้ประชุมสอบไล่ในพระบรมมหาราชวัง และทรงอุดหนุนเลี้ยงดูตลอดถึงบิดามารดาของพระสงฆ์ที่สอบไล่ได้เป็นเปรียญ โปรดให้ซ่อมแซมสร้างพระไตรปิฎกขึ้นให้ถูกต้องบริบูรณ์ดีกว่าที่สร้างในรัชชกาลก่อนๆ ทรงสร้างพระอารามขึ้นใหม่ ๓ พระอาราม คือ วัดราชโอรส วัดราชนัดดาและวัดเทพธิดา ส่วนที่ทรงปฏิสังขรณ์นั้นรวม ๑๕ พระอาราม ทรงโปรดการฝีมือแบบจีน เพราะฉะนั้นโบสถ์วิหารศาลาการเปรียญต่างๆ จึงเป็นแบบจีนโดยมาก พวกทวารบาลเฝ้าประตูโบสถ์ก็ชอบทำเป็นรูปจีว ทั้งรูปบนรูปเขียนเครื่องประกอบหรือเครื่องประดับวัดอย่างอื่นๆ ก็เป็นแบบจีน พระปรางค์ประดับถ้วยเคลือบก็เกิดในรัชชกาลนี้ อนึ่งทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถมีพระราชประสงค์จะสร้างพระเจดีย์ขึ้นบนเกาะเล็กซึ่งอยู่เหนือป้อมผีเสื้อสมุทรขึ้นมา แต่สวรรคตเสียก่อน จึงมิได้สร้าง พระองค์จึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นบนเกาะนั้น คือ พระสมุทรเจดีย์เดียวนี้ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ โปรดให้สร้างพระพุทธโคดมขึ้นองค์หนึ่งที่วัดพระเชตุพน และสร้างพระเจดีย์สูง ๒๐ วา ๒ ศอกที่วัดพระเชตุพน ๒ องค์ องค์หนึ่งประดับด้วยกะเบื้องขาวบรรจุพระบรมธาตุถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ อีกองค์หนึ่งประดับด้วยกะเบื้องเหลืองทรงอุทิศไว้เป็นส่วนในรัชชกาลแห่งพระองค์ ทรงสร้างปรางค์ใหญ่ที่วัดสระเกศ แต่การ

ไม่สำเร็จตลอดไป ทั้งรกอยู่เป็นกองอิฐใหญ่ ราษฎรเรียกกันว่าภูเขาทอง นอกจากนี้ยังได้โปรดให้สร้างพระเจดีย์พระปรางค์และหล่อพระพุทธรูปอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก.

ทรงพระราชดำริว่า ราษฎรเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินว่า แผ่นดินต้น แผ่นดินกลาง แผ่นดินนี้ เป็นคำไม่เพราะ ลับไปเบื้องหน้าพระเจ้าแผ่นดินต่างไปหลายพระองค์ คนทั้งปวงก็จะเรียกต่าง ๆ ตามความพอใจ เช่นเรียกว่าแผ่นดินขุนหลวงเสือและขุนหลวงชีเรือน ดังนี้ จึงได้ทรงสร้างพระพุทธปฏิมากรห้ามสมุทร ๖ ศอกสององค์หุ้มทองคำเนื้อแปด จารึกพระนามว่าพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกองค์ ๑ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยองค์ ๑ แล้วมีพระบรมราชโองการรับสั่งให้เรียกนามแผ่นดินตามพระนามที่ทรงอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์นั้น ห้ามไม่ให้เรียกแผ่นดินต้นแผ่นดินกลางแต่นั้นมา โปรดให้ขุดคลองหลายสาย เช่นคลองบางขนากคลองบางขุนเทียน และคลองบางบอนเป็นต้น โดยเหตุที่ในรัชชกาลนี้ยังต้องทำสงครามกับประเทศใกล้เคียง เป็นเหตุให้ทรงพระราชดำริไม่ไว้ใจข้าศึกที่จะยกมาทางทะเล จึงโปรดให้สร้างป้อมเพิ่มเติมขึ้นในเมืองสมุทรปราการ เมืองจันทบุรี เมืองสมุทรสงครามและเมืองสาครบุรีขึ้นหลายป้อม เช่น ป้อมตรีเพ็ชร ไพรีพินาศ พิฆาตปัจจามิตร คงกะพัน พิฆาตข้าศึกและเสือซ่อนเล็บเป็นต้น ทั้งได้โปรดให้สร้างเรือสำหรับใช้ในการรบขึ้นเป็นอันมาก โปรดให้ยกตำบลบ้านขึ้นเป็นเมืองรวม ๒๗ เมือง คือ ยกด่านหนุมานขึ้นเป็นเมืองกระบินทร์บุรี บ้านบางตะพานเป็นเมืองกำเนิดนพคุณ แขวงบ้านพระยศเป็นเมืองพนัสนิคม ฯลฯ ในรัชชกาลนี้ พ่อค้าฝรั่งได้เข้ามาค้าขายในเมืองไทยมากขึ้น คนทั่วไปนิยมเรือกำปั่นแบบฝรั่ง เรือสำเภาได้ลดจำนวนลงเป็นลำดับจนเหลือบางตา จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ต่อเรือสำเภาจีนขึ้นไว้ทัดยานานาวาเพื่อเป็นแบบให้ผู้เกิดภายหลังได้เห็น ซึ่งยังอยู่จนบัดนี้.

โปรดให้รวบรวมตำราต่าง ๆ มาตรวจชำระแก้ไข ใช้ของเดิมบ้างหรือประชุมผู้รู้หลักในวิชานั้น ๆ แต่งขึ้นใหม่บ้าง แล้วให้จารึกแผ่นศิลาประดับไว้ในบริเวณวัดพระเชตุพน วัดราชโอรส และวัดสุทัศน์ ฯลฯ โดยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นหลักแหล่งเล่าเรียนวิชาความรู้ของมหาชนไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์ ในทางวรรณคดีถึงหากว่าในรัชชกาลนี้จะทรงผลิตผลิตหย่อนกว่ารัชชกาลที่ ๒ ด้วยทรงไปผลิตผลิตเสียทางอื่นก็ตาม ถึงกระนั้นก็ยังมีนักประพันธ์และหนังสือดี ๆ เขียนในรัชชกาลนี้เหมือนกัน มี กรมหมื่นนุชิตชิโนรส (เป็นสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสในรัชชกาลที่ ๔) เป็นต้น สมเด็จกรมพระปรมานุชิต ทรงรอบรู้พระปริยัติธรรมและโบราณคดี ทั้งเป็นนักประพันธ์เอกด้วย ทรงนิพนธ์หนังสือไว้เป็นอันมาก เช่น ปฐมสมโพธิ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา สมุทโฆษคำฉันท์ ลิลิตตะเลงพ่ายฯลฯ แม้สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เองก็เคยมีชื่อเสียงเป็นนักนิพนธ์เอกมาแต่รัชชกาลก่อน หนังสือที่ทรงแต่งมีเรื่องรามเกียรติ์ อิเหนา สังข์ทอง และไกรทอง (แต่งบางตอน).

เหตุการณ์เกี่ยวข้องกับเวียงจันทน์และญวน เจ้าอนุผู้ครองเมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทยคิดกบฏ ยกกองทัพลงมากวาดต้อนครอบครัวในเมืองสระบุรีและนครราชสีมา ถ้าเป็นทางที่จะตีให้ถึงกรุง จึงทรงจัดส่งกองทัพออกไปปราบปราม เจ้าอนุสู้ไม่ได้ก็หนีไปพึ่งญวน ครั้นเมื่อกองทัพไทยยกกลับแล้ว พระเจ้ามินมาง พระเจ้าแผ่นดินญวน (ต่อจากรัชชกาลพระเจ้ายาลอง) ได้ช่วยเจ้าอนุให้ได้กลับมาปกครองเวียงจันทน์ดังเก่า ไทยจึงส่งกองทัพไปปราบปรามอีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้จับเจ้าอนุได้ โปรดให้นำตัวลงมาขังไว้ที่กรุงเทพฯ จนตาย.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองญวนอยู่ว่า ปากกับใจไม่เหมือนกัน ส่วนปากว่าคิดถึงคุณไทยที่ได้ทรงทำนุบำรุงองเชียงสือ

มาแต่แรก แต่พยายามชิงเมืองเขมรไปในรัชกาลที่ ๒ และช้ำอุดหนุนเจ้าอนุเวียงจันทน์ซึ่งกบฏต่อไทย โดยญวนประสงค์จะเอิบเอื้อมอำนาจเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ จะมาครอบงำเอาเมืองเวียงจันทน์และเมืองอื่นทั้งปวง เห็นเป็นเวลาที่ญวนหย่อนกำลัง เป็นโอกาสที่จะเอาเมืองเขมรคืน จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพยกลงไปทางเมืองเขมรทัพหนึ่ง เมื่อตีเมืองเขมรได้แล้วให้ยกลงไปช่วยญวนกบฏที่เมืองไซ่ง่อน เจ้าพระยาพระคลังที่ภายหลังเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ เป็นแม่ทัพเรือยกไปทัพหนึ่ง ในพ.ศ. ๒๓๗๕ ให้ไปสมทบกันที่เมืองไซ่ง่อน กองทัพไทยต้องยกผ่านดินแดนเขมรส่วนนอกฝ่ายสมเด็จพระอุทัยราชาเจ้าเขมรส่วนนอกเข้าด้วยญวน กองทัพไทยจึงต้องสู้รบกับกองทัพเขมรเป็นลำดับไป พอไปใกล้เขตต์แดนไซ่ง่อนก็ปะทะกับกองทัพญวน เขมรส่วนนอกจึงกลายเป็นยุทธภูมิระหว่างไทยกับญวน ญวนได้ส่งกองทัพใหญ่มาสู้กับไทย แต่ก็ไม่สามารถจะตีกองทัพไทยให้แตกพ่ายถอยกลับได้ ไทยกับญวนได้ต่อสู้ติดพันกันในแดนเขมรเป็นระยะเวลาถึง ๑๔ ปี พลเมืองเขมรไม่เป็นอันจะทำมาหากินก็พากันยากจนค่นแค้นลงข้างฝ่ายกองทัพญวนและไทยก็ได้ความลำบากมาช้านาน ผลัดกันแพ้กันชะนะไม่สำเร็จเด็ดขาดไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ ไทยกับญวนจึงตกลงเลิกรบกัน สงครามระหว่างไทยกับญวนจึงเป็นอันยุติ ทรงอภิเษกให้นักองด้วงที่เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชาต่อไป ทรงพระนามว่า สมเด็จพระหริรักษ์รามาธิบดี เพราะสมเด็จพระอุทัยราชาได้ทิวงคตใน พ.ศ. ๒๓๗๗ ระหว่างเวลาที่ไทยกำลังรบพุ่งติดพันกันอยู่ ผลแห่งสงครามก็คือไทยได้เขมรมาขึ้นอยู่กับไทยเหมือนครั้งนักองเอง กันเมืองเขมรให้ห่างออกจากญวนได้ และให้มาฝักใฝ่อยู่กับข้างไทย ชั่วแต่ถึงกำหนดก็ส่งบรรณาการไปเมืองญวน สมเด็จพระหริรักษ์ฯ

ได้ให้นักองราชาวดีซึ่งเป็นราชบุตรองค์ใหญ่ เข้ามารับราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่ณกรุงเทพฯ แต่นั้นมาญวนก็ไม่กล้ารบกวนเขตต์แดนไทยอีก.

เหตุการณ์เกี่ยวข้องด้วยอังกฤษและพะม่า พอเปลี่ยนรัชชกาลใหม่แล้วไม่ช้าก็ได้ทราบว่าอังกฤษรบกับพะม่าแน่ และอังกฤษได้ชักชวนไทยให้ช่วยรบพะม่า ทั้งรับรองว่าจะช่วยหาเครื่องศัสตราวุธให้ไม่ให้ขัดสน จึงทรงพระราชดำริเห็นเป็นโอกาสอันดีกว่าแต่ก่อน แต่ในชั้นแรกมิได้มีพระราชประสงค์ที่จะให้กองทัพไทยไปรบพุ่งพะม่าด้วยกันกับกองทัพอังกฤษดังที่แม่ทัพอังกฤษต้องการ เพราะระแวงว่าอังกฤษประสงค์จะเอาไทยไปใช้ยิ่งกว่าที่จะชวนให้ไทยไปช่วยรบ พระราชประสงค์ชั้นแรกหมายจะรบพะม่าแต่โดยลำพังไทยทางหนึ่งต่างหาก ความประสงค์ที่ไทยจะไปรบพะม่าครั้งนั้นก็เพื่อจะไปยึดและทำลายเมืองเมาะตะมะเสีย แล้วกวาดต้อนผู้คนเข้ามาให้มาก อย่าให้เมืองเมาะตะมะเป็นที่มั่นของข้าศึกต่อไป เพราะถ้าพะม่าไม่ได้เมืองเมาะตะมะเป็นที่ประชุมทัพแล้ว ก็จะยกกองทัพมาตีไม่ได้สะดวก ความประสงค์ของไทยในเวลานั้นคิดจะตัดศึกพะม่ามิให้มารบกวนไทยได้อีกต่อไปเป็นข้อสำคัญ ในพ.ศ.๒๓๖๗ นั้น โปรดให้ยกกองทัพเข้าไปหลายทาง ให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรย์) คุมกองทัพมอญยกเข้าแดนพะม่าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทางหนึ่ง ให้พระยาชุมพรคุมกองทัพเรือยกขึ้นไปทางเมืองมะริดและเมืองทะวายทางหนึ่ง และให้กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือยกไปทางด่านแม่ละเมาอีกทางหนึ่ง.

อังกฤษกับพะม่าได้เริ่มรบกันเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๖ ครั้งแรกรบกันที่เมืองจิตตะกองและอัสสัมซึ่งเป็นที่บ่าดง อังกฤษสู้ไม่ได้ จึงเปลี่ยนกลยุทธ์ใหม่

ต้อยกกองทัพเรือไปตีเมืองร่างกุ้ง พะม่าไม่ได้เตรียมกำลังไว้ต่อสู้ก็เสีย
เมืองร่างกุ้งแก่อังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ เมื่อเซอร์อาชิบัลด์แคมพ์เบลแม่ทัพ
อังกฤษตีเมืองร่างกุ้งได้แล้ว ก็หยุดอยู่เพียงแค่นั้น ยังไม่ตีเลยขึ้นไปทางเหนือ
เพราะต้องรอคอยผู้คนและพาหนะที่จะส่งเพิ่มเติมมาจากอินเดีย ในระหว่าง
นั้นจึงแบ่งกำลังลงมาตีหัวเมืองขึ้นพะม่าทางชายทะเลไปพลางก่อน อังกฤษก็
ตีได้เมืองทะวายเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด และเมืองเมาะตะมะได้โดยง่าย
เพราะพวกมอญพากันไปเข้าด้วยอังกฤษ ฝ่ายเจ้าพระยามหาโยธาเมื่อยกทัพ
เข้าไปตั้งที่เมืองเตริน ซึ่งอยู่เขตต์แดนมอญ พวกมอญที่เป็นเจ้าเมืองกรมการ
เมืองนั้นและเมืองใกล้เคียงพากันมาอ่อนน้อมยอมอยู่ใต้บังคับบัญชา เจ้า
พระยามหาโยธาก็ว่ากล่าวหัวเมืองมอญตอนที่อังกฤษยังไปไม่ถึงได้ทั่วไป เจ้า
พระยามหาโยธาทำการกลมเกลียวกับอังกฤษเป็นอย่างดี และขอร้องให้
อังกฤษช่วยปกครองไพร่บ้านพลเมืองมอญให้ได้รับความสุข แม่ทัพ
อังกฤษจะให้กองทัพไทยยกขึ้นไปตีเมืองตองอูทางหนึ่ง และยกขึ้นไปทาง
แม่น้ำเอราวดีทางหนึ่ง กองทัพไทยยังไม่ทันลงมือทำการก็พอดีเจ้าพระยา
มหาโยธาได้รับท้องตราให้ยกกองทัพกลับ ทั้งนี้เป็นเหตุเพราะพระยาชุมพรไป
กวาดต้อนผู้คนเมืองมะริด ครั้นอังกฤษขอร้องให้ส่งคืนก็ส่งคืนให้ไม่หมด
จนเป็นเหตุให้เรือทั้งสองฝ่ายเกิดรบกันขึ้น ไม่ทรงทราบความจริงสำคัญว่า
อังกฤษเป็นฝ่ายหาเหตุ จึงทรงขัดเคืองพระราชหฤทัย ครั้นภายหลังเมื่อทราบ
แน่ว่าพระยาชุมพรเป็นฝ่ายผิดก็ดำรัสสั่งให้ถอดพระยาชุมพรเสียจากตำแหน่ง
แล้วเอาตัวมาจำไว้ในกรุงเทพฯ การที่ไทยเรียกกองทัพกลับครั้งนี้ เกือบ
เป็นเหตุให้อังกฤษไม่อยากให้ไทยร่วมมือกับอังกฤษรบพะม่าต่อไป.

อย่างไรก็ดีต่อมาไม่ช้าอังกฤษกลับหันมาง้อไทยอีก เพราะเห็นว่าพะม่า
ยังมีกำลังมากนัก จำต้องพึ่งกำลังไทยช่วยรบพะม่าต่อไป ฝ่ายไทยก็ยิน

ยอมทำการร่วมมือกับอังกฤษอีก และโปรดให้เจ้าพระยามหาโยธาคุม พล ๑๐,๐๐๐ ยกไปยังเมืองเมาะตะมะ ขณะนั้นรัฐบาลอังกฤษในอินเดียเห็นเป็นการจำเป็นที่จะต้องมีผู้แทนอังกฤษเข้ามาประจำอยู่ในกรุงเทพ ฯ จึงส่งนายร้อยเอกเฮนรี่เบอร์นี่เป็นทูตเข้ามาเมืองไทย สั่งให้เข้ามาคิดอ่านเป็นเนื้อความ ๔ ข้อคือ (๑) ให้พยายามรักษาไมตรีอย่าให้ไทยเป็นอริกับอังกฤษ (๒) ให้คิดอ่านขอกำลังไทยช่วยรบพะม่า (๓) ให้คิดอ่านชวนไทยทำหนังสือสัญญาค้าขาย (๔) ให้คิดอ่านว่ากล่าวเรื่องเมืองไทรและหัวเมืองมะลายูให้ตกลงกันเสียให้เรียบร้อย.

เฮนรี่เบอร์นี่เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเจ้าพระยามหาโยธายกทัพกลับเมืองเมาะตะมะแล้ว ในขณะที่กองทัพไทยยกเข้าไปถึงเมืองเมาะตะมะพอดีประจวบกับพะม่ายกกองทัพใหญ่มาตี กองทัพไทยได้ต่อสู้รักษาเมืองเมาะตะมะไว้ได้ และอังกฤษได้ขอบคุณไทยในคราวนั้น.

ในระหว่างนั้น ได้เกิดปัญหาเรื่องเมืองเมาะตะมะขึ้น คือในชั้นเดิมอังกฤษคิดจะยกหัวเมืองชั้นของพะม่าข้างใต้ตอนที่ติดต่อกับไทยตั้งแต่เมืองเมาะตะมะลงมาจนถึงเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดให้แก่ไทยทั้งสิ้น โดยมีความประสงค์จะแลกเปลี่ยนเอาประโยชน์ในการค้าขายจากไทย ทั้งจะแก้ไขการแก่งแย่งทางเมืองไทรให้เป็นที่เรียบร้อย และอยากจะได้เกาะหมากไว้เป็นเมืองขึ้นอย่างสิทธิ์ขาดด้วย ในขณะนั้นไทยได้บอกให้อังกฤษทราบว่า ไทยจะขอเมืองเมาะตะมะเป็นเมืองขึ้นของไทย ถ้าอังกฤษยอมให้ตามความประสงค์แล้ว ไทยก็จะให้ยกกองทัพไปช่วยอังกฤษรบพะม่าต่อไปตามความประสงค์ของอังกฤษ อังกฤษก็พูดเบี่ยงบ่ายไม่ยอมให้ตามประสงค์ เพราะอังกฤษคิดจะรวมเมืองมอญตั้งเป็นเอกราชขึ้นอีก เพื่อเป็นประโยชน์แก่อังกฤษในการค้าขายต่อไปภายหลัง อังกฤษได้พยายามแสวงหาเจ้านายมอญที่สามารถเพื่อ

จะให้ครอบครองเมืองมอญก็ไม่สำเร็จ ทั้งได้เกลี้ยกล่อมเจ้าพระยามหาโยธา แต่เจ้าพระยามหาโยธาก็ไม่สมัคร เมื่ออังกฤษพูดเบี่ยงบ่ายเช่นนั้นไทยจึงไม่ช่วยอังกฤษรบพะม่าต่อไป เป็นอันว่าอังกฤษต้องรบกับพะม่าต่อไปแต่ลำพังครั้นปลาย พ.ศ. ๒๓๖๗ พระเจ้าจักกายแมงก็ยอมแพ้แก่อังกฤษแล้วยอมทำหนังสือสัญญาเลิกรบตามที่อังกฤษกำหนดให้ทำเป็นสัญญา ๑๑ ข้อ ในหนังสือสัญญานี้พะม่าต้องเสียหัวเมืองแก่อังกฤษหลายเมือง มีเมืองเร ทะวาย มะริดและตะนาวศรีเป็นต้น ทั้งต้องเสียเงินค่าปรับแก่อังกฤษเป็นเงินสิบล้านรูปี ในสัญญาข้อ ๑๐ มีเนื้อความว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามผู้เป็นสัมพันธมิตรของอังกฤษอย่างประเสริฐสุจริตจะต้องได้รับประโยชน์จากสัญญานี้ด้วยเป็นอย่างมากที่สุด.

เมื่อเสร็จศึกพะม่าแล้ว อังกฤษคำริจะยกเมืองเมาะตะมะหรือเมืองใดเมืองหนึ่งให้แก่ไทย แต่ไทยไม่ต้องการ เพราะรู้อยู่ว่าอังกฤษใคร่จะขอเอาเมืองไทรบุรีเป็นของแลกเปลี่ยนตอบแทน ไทยเห็นว่าเมืองไทรบุรีมีประโยชน์แก่ไทยมากกว่าหัวเมืองที่อังกฤษคำริจะยกให้.

แต่อย่างไรก็ดีอังกฤษยังถือว่าไทยได้ทำคุณแก่เขา เพราะฉะนั้นเมื่อไทยไม่ยอมรับประโยชน์ทางหัวเมืองพะม่า อังกฤษก็รับจะส่งตัวเจ้าพระยาไทรปะแงรันไปคุมขังไว้ที่อื่นให้ห่างจากเกาะหมาก และรับจะเป็นธุระระวังมิให้พวกพระยาไทรมาทำร้ายไทยที่ปกครองเมืองไทรได้ เมื่ออังกฤษยินยอมในเรื่องเมืองไทรแล้ว ข้างฝ่ายไทยยอมปล่อยเมืองเประจะขึ้นกับใครก็แล้วแต่ใจสมัคร แล้วอังกฤษกับไทยก็ทำหนังสือสัญญาการค้าขายกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ ไทยอนุญาตให้อังกฤษเข้ามาค้าขายในกรุงเทพ ฯ.

ทำหนังสือสัญญากับ ส.ป.ร. อเมริกาและอังกฤษ ประเทศ ส.ป.ร. อเมริกามามีทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ ในรัชชกาลที่ ๓ นั้น คือ ประธานาธิบดีแยกสัน แต่งให้เอดมันด์รอเบอร์ตเป็นทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าขาย ได้ตกลงทำหนังสือสัญญากันเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ หนังสือสัญญาการค้าขายที่ทำกันครั้งนั้น เป็นทำนองเดียวกับหนังสือสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษครั้งเซ่นรีเบอรุนี่เป็นทูตเข้ามาในต้นรัชชกาลนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ ข้อสำคัญนั้นคือ อังกฤษและอเมริกันยอมให้ไทยเก็บค่าปากเรือซึ่งบรรทุกสินค้าเข้ามาขายตามขนาดเรือ ฝ่ายไทยยอมว่าถ้าได้เก็บค่าปากเรือแล้ว จะไม่เก็บภาษีอากรอย่างอื่นจากสินค้าอีก ในสมัยนั้นทั้งในหลวงและเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยยังประกอบการค้าขายตามประเพณีซึ่งสืบมาแต่ครั้งกรุงเก่า เช่น แต่งเรือของตนเองไปซื้อขายสินค้าถึงนานาประเทศบ้าง เช่าระวางเรือของผู้อื่นฝากสินค้าไปมาบ้าง ส่วนการค้าขายของหลวงยังมีพระคลังสินค้าสำหรับซื้อขายสินค้าบางอย่างซึ่งห้ามมิให้ผู้อื่นซื้อขายเป็นประเพณีมา พวกอังกฤษและอเมริกันเมื่อมามีหนังสือสัญญาแล้ว กล่าวหาว่ารัฐบาลแย่งค้าขายและตั้งพระคลังสินค้าเก็บภาษีทางอ้อม ไม่ทำตามสัญญา ฝ่ายไทยว่าไม่ได้ทำผิดสัญญา เพราะพวกพ่อค้าแขกและจีนต้องเสียภาษีอากรอยู่อย่างเดิม พวกฝรั่งจะขอเปลี่ยนเสียค่าปากเรือแทนภาษีก็ได้ยอมตามใจสมัครการที่ทำสัญญานั้นไม่ได้หมายความว่าจะเลิกการค้าขายของหลวงหรือไม่อนุญาตให้เจ้านายและข้าราชการค้าขาย ไทยกับฝรั่งจึงเกิดมีข้อทุ่มเถียงกันดังกล่าวแล้ว.

ครั้น พ.ศ. ๒๓๙๓ รัฐบาลอเมริกันแต่งให้ นายโยเสพบัดเลส์เตี้ย เป็นทูตเข้ามาขอแก้สัญญาที่ได้ทำไว้ ทูตอเมริกันมาด้วยเรือรบ โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน์เป็นผู้รับทูตแทนเจ้าพระยาพระคลัง (สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์) เพราะเจ้าพระยาพระคลังลงไปตักเลขอยู่ที่เมืองชุมพร ได้จัดการรับทูตอเมริกันตามแบบอย่างทูตที่มาแต่ก่อน แต่โยเสพบัดเลส์เตี้ยไม่สันทัดวิธีการทูต ความประพฤติและวาจาก้าวร้าว ผิดกับทูตที่เคยมาแต่ก่อน พอพูดจากับไทยเพียงข้อที่จะขอเข้าเฝ้าก็เกิดเป็นปากเสียงแก่งแย่งกัน บัดเลส์เตี้ยเกิดโทสะจึงกลับไปในเดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๙๓ หาสำเร็จประโยชน์ที่เข้ามาคราวนั้นไม่ เมื่อทูตอเมริกันกลับไปแล้ว ในเดือน ๙ ปีนั้นเอง อังกฤษได้แต่งให้เซอร์เฮมส์บรุกเป็นทูตเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาเช่นเดียวกัน แต่ประจวบเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงพระประชวรคราวจะสวรรคต การที่ปรึกษาก็หาตกลงกันไม่.

ลักษณะการพูดจากันระหว่างไทยกับทูตอังกฤษ เมื่อคราวครอฟอรด์เข้ามาในรัชชกาลที่ ๒ ก็ดี และคราวเซอร์เบอร์นี่เข้ามาเมื่อต้นรัชชกาลที่ ๓ ก็ดี เป็นการลำบากมาก ด้วยยังไม่มีผู้ใดที่รู้ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษสำหรับใช้เป็นล่าม ครั้นมาถึงทูตอเมริกันเข้ามาครั้งเอดมันด์รอเบอร์ต มีพวกมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ จนรู้ภาษาไทยแล้ว ได้อาศัยพวกมิชชันนารีเป็นล่าม เมื่อคราวบัดเลส์เตี้ยเข้ามา มีมิชชันนารีเข้ามาอยู่หลายคน และได้ฝึกหัดคนไทยให้รู้ภาษาอังกฤษขึ้นบาง ต่อมาในปีเดียวกันนั้นเอง เมื่อคราวเซอร์เฮมส์บรุกเข้ามาถึง มีไทย คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวชสามารถ

จะตรวจหนังสือภาษาอังกฤษที่มีโต้ตอบกันได้ การที่จะส่งภาษาก็ไม่ลำบาก ดังแต่ก่อน เป็นต้นที่ภาษาอังกฤษจะแพร่หลายในเมืองไทยแต่สมัยนั้นมา.

เรื่องตัวพิมพ์อักษรไทย ในรัชชกาลนี้ นายร้อยเอกเซมูโล ชาวอังกฤษ ซึ่งรัฐบาลอินเดียให้มารับราชการอยู่ที่เกาะหมาก ได้ลองเรียนหนังสือไทยแล้วให้แบบอย่างทำอักษรไทยขึ้นที่เมืองบังกล่า (เบงกอล) เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ ได้พิมพ์สมุดไวยากรณ์สำหรับฝรั่งเรียนภาษาไทยขึ้นก่อน ต่อมาพวกมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งสอนศาสนาคริสเตียนในกรุงเทพฯ จะใคร่แจกหนังสือสอนศาสนาเป็นภาษาไทย จึงไปขอซื้อตัวพิมพ์ที่นายร้อยเอกเซมูโลให้แบบอย่างสร้างไว้นั้นมาพิมพ์หนังสือสอนศาสนาที่เมืองสิงคโปร์ ส่งเข้ามาแจกที่กรุงเทพฯ ต่อมาพวกมิชชันนารีเอาเครื่องพิมพ์เข้ามาตั้งในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ แต่ตัวพิมพ์อักษรไทยที่ใช้ในชั้นนั้นเป็นแต่แก้ไขแบบอย่างตัวพิมพ์ของนายร้อยเอกเซมูโลบ้างเล็กน้อย ยังไม่งาม จนหมอบรัดเล ตั้งโรงพิมพ์ขึ้น จึงได้คิดทำตัวอักษรไทยเป็นรูปอย่างที่ใช้กันในกรุงเทพฯ สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ ตัวพิมพ์ของหมอบรัดเลเป็นต้นแบบอย่างที่ใช้กันต่อมา แต่ชั้นแรกยังต้องส่งไปทำเมืองนอก จนถึง พ.ศ. ๒๓๙๕ จึงหล่อตัวพิมพ์อักษรไทยได้ในประเทศนี้ แต่การพิมพ์หนังสืออักษรไทยเมื่อครั้งรัชชกาลที่ ๓ เป็นแต่พวกมิชชันนารีใช้พิมพ์หนังสือสอนศาสนาเป็นพื้น ปรากฏว่าใช้ในราชการครั้งเดียว เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้พิมพ์หมายประกาศห้ามสูบฝิ่นเป็นใบปลิว ๙,๐๐๐ ฉะบับ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงเห็นประโยชน์ของ

การพิมพ์หนังสือมาแต่แรก จึงโปรดให้สั่งเครื่องพิมพ์มาตั้งขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหารเป็นโรงพิมพ์แรกของคนไทย ทรงพิมพ์หนังสือในทางพระพุทธศาสนาสู้พวกมิชชันนารีบ้าง มาจนถึงรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จึงโปรดให้ตั้งโรงพิมพ์หลวง และใช้อักษรพิมพ์ในราชการสืบมา.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔๓ ของพระพุทธเลิศหล้าฯ เป็นองค์ที่ ๒ ของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์เฉพาะพระอนุชาของรัชชกาลที่ ๓ พระนามเดิมว่าเจ้าพ้ามงกุฎ ทรงประสูติณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ณพระราชวังเดิมแห่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๔๗ พรรษา ครองราชสมบัติอยู่ ๑๗ ปีก็สวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ เมื่อพระชนมายุได้ ๖๕ พรรษา พระองค์มีพระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชาย ๕ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง ๑ พระองค์เจ้าชาย ๓๕ พระองค์เจ้าหญิง ๕๒ รวมเป็น ๙๒ พระองค์.

เมื่อพระองค์ทรงพระเจริญวัยแล้วได้ทรงศึกษาวิชาตามที่นิยมในเวลานั้นตามสมควร เป็นต้นว่า อักษรสยามศุภกรรมและเพลงยาวกลอนต่าง ๆ ถึง พ.ศ. ๒๓๕๗ พวกรามัญพากันอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งเมืองไทยทางเมืองตากเมืองกาญจนบุรีและเมืองอุทัยธานี สมเด็จพระบรมชนกนาถได้โปรดให้พระองค์คุมกองทัพและสะเบียงอาหารออกไปรับครัวมอญที่เข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี แล้วโปรดให้ครอบครัวรามัญเหล่านั้นไปตั้งอยู่ที่เมืองปทุมธานีและเมืองนนทบุรี.

ครั้นพระชนมายุครบอุปสมบทพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็โปรดให้อุปสมบท แล้วเสด็จไปจำพรรษาณวัดสมอรายซึ่งภายหลังพระ

ราชทานนามใหม่ว่าวัดราชาธิวาส พอทรงผนวชแล้วไม่นานสมเด็จพระบรมชนกนาถก็สวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเชษฐาได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระวงศ์ พระองค์จึงทรงผนวชต่อไปในรัชชกาลที่ ๓ พระองค์ทรงมีนิสัยโปรดการศึกษาอย่างยิ่ง ในระหว่างที่ทรงผนวชอยู่นั้นได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมและพระวินัยด้วยพระพิจารณญาณอันสุขุม ก็ทรงทราบว่าลัทธิสมณะนั้นไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญาเพราะจะทำหรือพูดสิ่งใดก็อ้างว่าผู้ใหญ่เคยทำมาอย่างนั้น แล้วก็กระทำตามโดยไม่เข้าใจเหตุผล ถือแต่ลัทธิของตนนั้นดื้อดันไป มิทันได้รู้ว่าผิดและชอบทรงสังเวชเบื่อหน่ายขึ้นมา ด้วยเหตุนี้จึงเสด็จมาประทับที่วัดมหาธาตุปรารถนาจะทรงเล่าเรียนพระไตรปิฎกพุทธวจนะ ครั้นทรงศึกษาถึงข้อปฏิบัติที่มีมาแต่โบราณมากขึ้นก็ทรงอนุมานได้ว่า ศาสนวงศ์สมัยนั้นเป็นของมีรากเง่าอันเน่าผุไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส เพราะศาสนวงศ์เป็นจลาจลมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พะม่านั้นแล้ว ก็ทรงสลดพระหฤทัยในการที่ทรงเพศเป็นบรรพชิต ครั้นวันหนึ่งจึงเสด็จไปในอุโบสถวัดมหาธาตุทรงบูชาศาสนารักษเทวดาด้วยเครื่องสักการบูชาถ้วนทุกทิศ แล้วทรงตั้งสัจจาธิฐานว่า "ข้าพเจ้าออกบวชนี้ด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศและความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาจากพระพุทธเจ้ายังมีเหลืออยู่ณประเทศใดทิศใดแล้วขอให้ประสพหรือได้ยินข่าวภายในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้นข้าพเจ้าจะเข้าใจว่าศาสนวงศ์นั้นสิ้นแล้ว ก็จะสึกออกเป็นฆราวาสรักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร" ครั้นล่วงมาได้สองหรือสามวันก็มีเถระรามัญองค์หนึ่งรอบรู้พระธรรมวินัยข้อวัตรปฏิบัติมากล่วงศาสนวงศ์ ตอบคำถามได้แตกฉาน

และแสดงเหตุผลให้พระองค์เกิดความเลื่อมใสขึ้นมาได้ จึงรับวินัยวงศ์นั้นไว้เป็นข้อวัตรปฏิบัติสืบมา แล้วทรงศึกษาพุทธวจนะปริยัติธรรมอันเป็นมูลรากที่ตั้งแห่งพระศาสนาอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วยพระวิริยะอุตสาหะอันแรงกล้า แตกฉานในวิชาที่อาจารย์ผู้ใดจะแสดงถวายได้ ต่อมาได้ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรต่อไป ครั้งนั้นกุลบุตรผู้มีศรัทธาเลื่อมใสเข้ามาบรรพชาอุปสมบทประพฤติตามเป็นอันมาก ครั้น พ.ศ. ๒๓๗๒ ได้เสด็จกลับไปประทับวัดราชาธิวาส แล้วเริ่มประดิษฐานธรรมยุตติกนิกายขึ้น ให้มีข้อวัตรปฏิบัติอันถูกต้องแท้จริง คือพระสงฆ์ที่จะบวชในธรรมยุตติกนิกายต้องเรียนพระธรรมวินัยและปฏิบัติตามวัตรใหม่ทุกองค์ เพื่อให้รู้สึกว่าการบวชเป็นการศึกษาจริง ๆ แต่การครองผ้าอย่างธรรมยุตติกนิกายนั้นพระนั่งเกล้า ฯ ไม่โปรด ว่าเป็นการเอาอย่างพระพะม่ารามัญ แต่นั้นมาธรรมยุตติกนิกายจึงชะงักไปจนสิ้นรัชกาลที่ ๓ พอขึ้นรัชกาลที่ ๔ ก็กลับเฟื่องฟูขึ้นอีก.

ใน พ.ศ. ๒๓๗๖ ได้เสด็จไปประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ ไปโดยลำดับประทับเมืองสุโขทัย เสด็จไปเที่ยวประพาส พบแท่นศิลาแท่นหนึ่ง เป็นที่นับถือกันว่าเคยเป็นของมหาชน เมื่อพระองค์เสด็จกลับรับสั่งให้ชะลอลงมาไว้ที่วัดราชาธิวาส ครั้นภายหลังเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วดำรัสสั่งให้นำไปไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และเมื่อพระองค์ยังทรงผนวชอยู่นั้นได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองต่าง ๆ อีกหลายเมือง มีเมืองเพชรบุรีเป็นต้น.

ครั้น พ.ศ. ๒๓๗๙ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เชิญเสด็จมาประทับอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร เวลานั้นสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงรอบรู้ภาษามคธดีอย่างยิ่ง และทรงทราบพระไตรปิฎกแตกฉานทั่วถึง มิได้มีบัณฑิตอื่นจะ

เปรียบเสมอในสมัยกาลแห่งพระองค์ ทรงประพันธ์พระคาถากับปาฐกถาภาษามคธไพเราะถูกถ้วนด้วยอรรถและพยัญชนะแคล่วคล่องชำนิชำนาญ.

ครั้นมีพระชันษาถึง ๕๐ พรรษาล่วงไปแล้ว จึงทรงศึกษาภาษาอังกฤษต่อไป การที่พระองค์ปลงพระหฤทัยเรียนภาษาอังกฤษนั้นคงจะเนื่องด้วยเหตุผลดังนี้ คือ เมื่อปลายรัชชกาลที่ ๒ นั้น ผู้ดำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้แต่งยอนครอฟอรดเป็นทูตเข้ามาเมืองไทย ในเวลานั้นไม่มีไทยที่รู้ภาษาอังกฤษเลย และชาวอังกฤษที่พูดภาษาไทยได้ก็ไม่มี ต้องใช้ภาษามะลายูบ้าง โปรตุเกสบ้าง เป็นภาษากลางสำหรับพูดจาโต้ตอบกัน ครั้นต่อมาในรัชชกาลที่ ๓ ผู้ดำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้แต่งเฮนรี่เบอรนี่ทูตเข้ามาเจรจาทำสัญญา ก็ไม่มีใครรู้ภาษาอังกฤษอีก หนังสือสัญญาต้องทำกำกับกันถึงสี่ภาษา คือ ภาษาไทย อังกฤษ มะลายู และโปรตุเกส เพราะไม่มีภาษาใดที่ทั้งสองฝ่ายเข้าใจดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระสติปัญญาเห็นการไกลว่า ต่อไปภายหน้าภาษาอังกฤษจะเป็นภาษาสำคัญทางบุรพประเทศ และจะเป็นภาษาสำคัญสำหรับเมืองไทยด้วย เพราะนับวันเมืองไทยจะต้องมีการคมนาคมและสัมพันธ์กับต่างประเทศยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ประจวบกับเวลานั้นมีคณะมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งสอนศาสนาคริสเตียนในกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก อันจะเป็นโอกาสให้คนไทยได้เริ่มเรียนภาษาอังกฤษแต่นั้นมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ฉวยโอกาสอันนี้ ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับพวกมิชชันนารีอเมริกันด้วยพระวิริยะอุตสาหะอย่างแรงกล้า จนทรงทราบซึ้งเจนเป็นมหัศจรรย์ และเมื่อปลายแผ่นดินรัชชกาลที่ ๓ มีราชการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ เช่นอังกฤษเป็นต้น พระองค์ก็ได้ทรงใช้ความรู้ภาษาอังกฤษ ช่วยราชการนั้นด้วยเป็นหลายอย่าง

หลายประการ เพราะในเวลานั้นผู้เป็นปรีชาในราชการแผ่นดินทั้งหลาย ไม่มีผู้ใดที่จะทราบการกว้างขวางไปถึงนานาประเทศได้.

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พระองค์ยังทรงเจนจัดในวิชาโหราศาสตร์ และดาราศาสตร์ ทรงรอบรู้ทั้งตำราฝ่ายสยามมอญและยุโรป พระองค์ใช้ตำราทั้งสามนี้สอบสวนกัน อาจจะคำนวณทางโคจรของพระอาทิตย์ และดวงดาวให้ถ้วนถี่กว่าสุริยคราสและจันทรคราสแม่นยำ พระองค์ได้ทรงแสดงความเชี่ยวชาญให้เห็นประจักษ์ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ ขณะที่ได้ครองราชสมบัติแล้ว คือทรงคำนวณว่าในปีนั้นจะมีสุริยคราสจับหมดดวงในเดือน ๑๐ วัน ๑ ค่ำ และจะเห็นได้ชัดที่ตำบลหว้ากอจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จึงเสด็จพระราชดำเนินออกไปทอดพระเนตรณตำบลนั้น ครั้นถึงวันกำหนดก็เป็นสุริยคราสจับหมดดวงตามเวลานาที ซึ่งพระองค์ทรงไว้มิได้เคลื่อนคลาด.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งหลายจึงพร้อมใจกันกราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จให้ถวัลยราชสมบัติ เป็นกษัตริย์สืบพระวงศ์ต่อไป ทรงพระนามอย่างย่อว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา.

ถึงแม้ว่าในรัชชกาลนี้จะไม่มีการสงครามกับนานาประเทศเนืองๆ เหมือนรัชชกาลก่อนๆ ก็ดี แต่ราชการที่มีในรัชชกาลที่ ๕ นี้เป็นการสุขุม ต้องทรงดำรงโดยพระปรีชาญาณและโดยพระอุตสาหะอันยิ่งใหญ่มิได้หยุดหย่อน พระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติในสมัยรัชชกาลของพระองค์นั้นมีอยู่หลายอย่าง ดังจะได้บรรยายต่อไปนี้.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง ครั้นเสร็จการบรมราชาภิเษกแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นพระมหา

อุปราชพิเศษ พระราชทานพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศวเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และโปรดเกล้า ฯ ให้รับพระวรราชโองการ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำรงพระราชอิสริยยศเสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนอย่างพระเอกาทศรถในรัชกาลพระนเรศวร ทรงตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ เป็นเจ้าคณะสงฆ์ใหญ่ทั่วพระราชอาณาเขตร์.

เมื่อได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับต่างประเทศ (ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า) แล้วก็มีชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายในเมืองไทยมากขึ้นทุกที จึงทรงพระอุตสาหะจะจัดการทั้งปวงให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญา คือโปรดให้เลิกเก็บค่าธรรมเนียมสินค้าขาเข้าขาออกอย่างโบราณ และเลิกสินค้าต้องห้ามสินค้าผูกขาดอันไม่สะดวกแก่การค้าขายเสีย ตั้งพิกัดเก็บภาษีร้อยชักสามทั้งสินค้าขาเข้าและออก เพื่อเปิดให้สินค้าออกนอกประเทศและเข้าประเทศได้โดยสะดวก โปรดให้ตั้งตำรวจพระนครบาล (โปลิศ) ขึ้นเป็นครั้งแรกเพื่อป้องกันอันตรายและทรัพย์สมบัติของชาวต่างประเทศทั้งปวง และรักษาความสงบราบคาบภายในพระนคร ทรงตั้งศาลต่างประเทศสำหรับว่าความซึ่งคนไทยกับชาวต่างประเทศเป็นความกัน ทรงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ ซึ่งเป็นการเดือดร้อนและยังบกพร่องอยู่เป็นอันมากหลายลักษณะหลายประการ เช่น ทรงเพิ่มเติมพระราชบัญญัติสะกัดกั้นซึ่งผู้ดีข่มเหงไพร่ให้เบาบางลง ทั้งพระราชบัญญัติอื่น ๆ ซึ่งเป็นคุณประโยชน์ให้ความสุขแก่ราษฎรหลายอย่างหลายประการ.

ในรัชกาลก่อน ๆ นอกจากงานพระราชสงครามแล้ว พระเจ้าแผ่นดินไม่ใคร่ได้เสด็จไปข้างไหน พระเจ้าแผ่นดินกับราษฎรจึงยังเหินห่างกันอยู่

ในรัชชกาลนี้ ทรงเปิดช่องให้ราษฎรเข้าได้ในที่ใกล้ เมื่อเวลาเสด็จข้างในกรุงก็ดีในหัวเมืองก็ดี ครั้งปราศรัยและพระราชทานเงินแจกด้วยพระหัตถ์ แต่นั้นความสนิทในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับราษฎรก็ได้มีสืบมา ทรงพระราชทานเสรีภาพในการถือศาสนา ไม่เลือกว่าศาสนาใดนิกายใดทรงบ้องกันและทำนุบำรุงทั่วไปทั้งนั้น เป็นส่วนศาสนูปถัมภก.

ส่วนการทหารนั้นโปรดให้ฝึกหัดทหารอย่างยุโรปขึ้นไว้เป็นทหารรักษาพระองค์พอสมควรแก่ราชการ ทรงสร้างเรือรบกลไฟมีนายเรือและทหารมีประจำตามธรรมเนียมเรือรบอย่างอังกฤษขึ้นไว้ สำหรับบ้องกันพระราชอาณาเขตต์ โปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมเป็นคูพระนครชั้นนอก คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวกและคลองหัวลำโพง ให้สร้างถนนบำรุงเมืองตอนในพระนคร ถนนเฟื่องนคร ถนนเจริญกรุง ถนนสีลม และถนนตามแนวคลองหัวลำโพง ให้สร้างป้อมเป็นรายระยะตามฝั่งคลองผดุงกรุงเกษมส่วนในพระนคร ตั้งแต่ปากคลองข้างเหนือจนถึงปากคลองข้างใต้ ๕ ป้อม เพื่อบ้องกันพระนคร ด้วยเกรงข้าศึกจะเอาปืนขึ้นไปตั้งบนพระปรางค์ใหญ่ (ภูเขาทอง) ที่ทำค้างมาแต่รัชชกาลที่ ๓ ทั้งรกเป็นก้อนอิฐใหญ่อยู่ แล้วยิงระดมลาดเข้ามาในพระนคร.

การฝีมือและการช่างต่าง ๆ นับว่าได้พิถีพิถันและกว้างขวางไปกว่ารัชชกาลก่อน ๆ เนื่องด้วยได้คบค้าสมาคมกับฝรั่งมากขึ้น การก่อสร้างและการฝีมือจึงนิยมไปทางฝรั่ง เช่นพระราชวังและพระที่นั่งเป็นต้น.

ทรงสถาปนาพระราชวังจันทร์เกษมซึ่งเป็นวังโบราณ ในกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นพระราชวัง ทรงสร้างพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ที่เกาะบางปะอิน พระนารายณ์ราชนิเวศน์ที่ลพบุรี พระราชวังสราญรมย์ พระนครคีรีบนยอดเขา

มหาสวรรค์ณเมืองเพ็ชรบุรี พระราชวังที่ประทับที่พระปฐมเจดีย์ พระราชวังโบราณที่พระพุทธบาท พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เวชยันต์วิเชียรปราสาทบนยอดเขามหาสวรรค์ พระที่นั่งมหิศรปราสาท สระปทุมวันเป็นที่ประพาสนอกพระนคร การสร้างพระราชวังสราญรมย์นั้น พระองค์ตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯสมบูรณ์พระชันษา พอเสร็จกิจทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะแล้ว จะทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์เองนั้นจะเสด็จออกเป็นพระจอมหลวง และออกไปประทับอยู่ที่พระราชวังสราญรมย์ ทรงช่วยแนะนำกำกับราชการต่อไปจนตลอดพระชนมายุ แต่กระแสพระดำรัสนั้นหาได้ทรงเปิดเผยไม่ ถึงกะนั้นก็ทราบกันอยู่ในบรรดาผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัย.

ทรงสร้างพระปฐมเจดีย์ซึ่งเป็นที่รกร้างอยู่แต่โบราณ ก่อเสริมขึ้นไปใหม่ให้สูงใหญ่ ตั้งแต่พื้นตลอดยอดถึง ๓ เส้น ๑ คืบ ๖ นิ้ว อันพระปฐมเจดีย์นี้ครั้งพระองค์ยังทรงผนวชอยู่นั้น ทรงเลื่อมใสว่าเป็นพระมหาเจดีย์สถานเก่าก่อนพระเจดีย์ทั้งหลายอื่นในประเทศสยามนี้ ได้ถวายพระพรทูลแนะนำแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งไม่ได้เคยไปบูชา มีดำรัสว่าพระปฐมเจดีย์อยู่ในป่าเปลี่ยว ทรงปฏิสังขรณ์ก็ไม่มีใครรักษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯจึงได้ทรงปฏิญาณแต่ครั้งนั้นว่า ถ้าหากพระองค์ทรงมีกำลังสามารถจะทำเมื่อใดจะทรงปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ให้จงได้ ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ตามที่ได้ทรงปฏิญาณไว้ และสร้างพระสมุทรเจดีย์ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระราชดำริเริ่มไว้ให้ยิ่งใหญ่พร้อมด้วยวิหารและบริเวณใหญ่น้อย ทรงหล่อพระพุทธสิหิงค์ใหญ่ สิหิงค์น้อยและพระพุทธรูปอื่นๆ อีกมากหลาย

วัดที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ มีวัดบรมนิวาส วัดราชประดิษฐ์ วัดมงกุฎกษัตริย์ วัดโสมนัสและวัดปทุมวนาราม ที่ทรงปฏิสังขรณ์ มีวัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาพฤฒาราม วัดชัยพฤกษ์มาลา วัดเขมาภิรตาราม วัดปทุมคงคา วัดสุวรรณดาราราม ที่จังหวัดอยุธยา และวัดชุมพลนิกายาราม ที่บางปะอิน.

ในรัชกาลนี้มีผู้เรียนวิชาหนังสือไทยกันแพร่หลายขึ้น มีการคัดลอกตำรับตำราและขนบธรรมเนียมแบบแผนตลอดจนคำพิพากษาต่าง ๆ ลงในสมุดไทยกันมากขึ้นกว่าแต่ก่อน วรรณกรรมไทยเริ่มแพร่หลายมากในรัชกาลนี้ ในการเรียนภาษาต่างประเทศนั้นเคยเฟื่องฟูในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ครั้งหนึ่ง แต่ได้หยุดชะงักไปเพราะขาดการสัมพันธ์กับฝรั่ง เพิ่งมาเริ่มเรียนภาษาอังกฤษกันขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๓ อีก แต่ว่าในรัชกาลที่ ๓ ผู้เรียนภาษาฝรั่งถึงกับใช้การได้นั้นมีน้อยคนนัก ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ โปรดให้จ้างแหม่มเอ็ดวาโนเวนซ์ ครูอังกฤษซึ่งเป็นครูสอนฉุกผู้ดีอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ เข้ามาเป็นครูสอนที่พระที่นั่งทรงธรรมในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาได้จ้างหมอจันดเล ชาวอเมริกันมาเป็นครูต่อจากแหม่มเอ็ดวาโนเวนซ์จนสิ้นรัชกาล โปรดให้พระเจ้าลูกเธอได้เรียนทุกพระองค์ตลอดจนเจ้านายทั่วไปด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงศึกษาเป็นพื้นมาแต่ครั้งนั้น ส่วนบุตรหลานข้าราชการ ถ้าผู้ใดอุตส่าห์เรียนภาษาต่างประเทศก็ทรงพระกรุณาตั้งให้มียศศักดิ์ ครั้งนั้นคนชั้นสูงเริ่มเห็นประโยชน์ในการรู้ภาษาต่างประเทศ สำหรับการเรียนภาษาไทยก็ดีภาษาต่างประเทศก็ดียังหาได้จัดตั้งเป็นโรงเรียนไว้ให้คนทั่วๆไปเรียนไม่ คงจ้างครูมาสอนกันอยู่ในสกุล เพราะฉะนั้นพลเมืองสามัญทั่วไปและข้าราชการชั้นต่ำจึงไม่ใคร่มีผู้รู้ภาษาและขนบธรรมเนียมฝรั่งกัน.

การสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศในยุโรป ทรงพระราชดำริเห็นว่าในเวลานั้น ราชการที่เกี่ยวกับต่างประเทศตะวันตกเป็นของสำคัญกว่าอย่างอื่น เพราะชาติฝรั่งมามีอำนาจในทิศตะวันออกยิ่งขึ้นทุกที ทั้งในเวลานั้นอังกฤษก็มามีเมืองขึ้นติดต่อใกล้ชิดกับดินแดนสยามเข้ามาแล้ว สงครามที่เคยมีกับพะม่าบ้างญวนบ้างก็เป็นอันสงบ เครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์และยุทธวิธีอย่างเก่าก็เป็นอันพ้นสมัย อุบายในทางจัดการปกครองรักษาบ้านเมืองตามที่เคยปฏิบัติก็เป็นการล้าหลัง เมื่อรวมกล่าวก็คือ ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะเปลี่ยนแปลงแก้ไขวิธีการปกครองบ้านเมืองและขนบธรรมเนียมบางอย่างให้เหมาะสมัย และจำต้องมีการติดต่อเกี่ยวข้องกับประเทศตะวันตก การที่พระองค์ทรงหยั่งเห็นการณ์ไกลได้อย่างประหลาดเช่นนี้ อาศัยด้วยพระองค์ทรงรอบรู้ภาษาละตินและภาษาอังกฤษทั้งขนบธรรมเนียมต่างประเทศ.

/ ใน พ.ศ. ๒๓๙๗ สมเด็จพระนางวิกตอเรีย พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษโปรดให้เซอรยอนเบาริงเป็นทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างประเทศที่มิอิสระเสมอกัน ทรงพระราชดำริเห็นว่า การซึ่งจะรักษาบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุขนั้นต้องอาศัยผ่อนสั้นผ่อนยาว ถือเอาแต่การซึ่งจะเป็นความเจริญปราศจากอันตรายเป็นประมาณ การที่อังกฤษเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนี้ก็เพื่อผลประโยชน์ในการค้าขายอย่างเดียว มิได้เป็นอุบายที่จะคิดร้ายพระนครในชั้นต้น ครั้นจะต่อสู้กันไปเหมือนอย่างครั้งรัชชกาลที่ ๓ ก็จะเป็นที่หมองหมางกันขึ้น ไม่เป็นประโยชน์อันใด การค้าขายเมื่อมีติดต่อกันขึ้นแล้วประโยชน์ก็จะมีด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทรงพระราชดำริด้วยพิจารณาปัญญาอันสุขุมเช่นนี้แล้วจึงทรงรับทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๙๘ หนังสือ

สัญญาฉะบับนั้นมีใจความอันอังกฤษปรารถนาอยู่ว่า ชนชาติอังกฤษทุกคนที่เข้ามาอยู่ในสยามจะได้รับความคุ้มครองป้องกันและการช่วยเหลือของรัฐบาลสยามเกี่ยวด้วยหลักการค้าขายและความสะดวกทุกประการ ยอมให้คนในบังคับอังกฤษมีเคหสถานตั้งมั่นคงได้ในกรุงเทพพระมหานครหรือภายในเขตต์ที่จำกัด สิทธิในการซื้อขายที่ดินก็ยอมให้อยู่ในเขตต์จำกัดใกล้ๆพระนคร ทั้งบ่งไว้ชัดด้วยว่า ชนชาติบังคับอังกฤษไม่ว่าชาติใดภาษาใดในประเทศสยามจะไม่ต้องขึ้นศาลไทยไปขึ้นต่อศาลกงสุลอังกฤษ และประเทศสยามจะไม่เก็บภาษีแก่สินค้าของอังกฤษให้สูงกว่าร้อยละ ๓ สัญญาฉะบับนั้นไม่ได้กำหนดเวลาสิ้นอายุสัญญา และเนื่องด้วยสัญญาฉะบับนั้นเองที่เปิดช่องให้อังกฤษและคนในบังคับอังกฤษมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตต์คือไม่ต้องขึ้นศาลไทยกับทั้งไม่ต้องอยู่ใต้กฎหมายไทย และผูกมัดเราให้เก็บภาษีขาเข้าได้ไม่เกินร้อยละ ๓ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๙ ถึง พ.ศ. ๒๔๑๑ ประเทศส.ป.ร.อเมริกา ฝรั่งเศส เดนมารก โปรตุเกส ฮอลันดและเยอรมันก็ได้แต่งทูตเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเป็นลำดับกัน ภายหลังโปรดให้เซอรยอนเบาริงซึ่งได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระสยามนุกูลกิจฯ ทำหนังสือสัญญากับประเทศนอรเวย์ สวีเดน เบลเยียมและอิตาลี ประเทศเหล่านี้ทั้งหมดได้ร่างสัญญาเดินตามแบบอย่างอังกฤษอย่างใกล้ชิดที่สุด และต่างก็ได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตต์อย่างเดียวกับอังกฤษ สัญญาทุกฉะบับมิได้ผูกมัดจำกัดเวลา ดังนั้นจึงต้องเป็นสัญญาที่คงใช้อยู่เรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด นอกจากทั้งสองประเทศจะพร้อมกันตกลงยกเลิกหรือแก้ไขกันใหม่ สยามได้แต่งทูตออกไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนยังประเทศอังกฤษในรัชชกาลพระนางเจ้าวิกตอเรียครั้งหนึ่ง และประเทศฝรั่งเศสในรัชชกาลพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ครั้งหนึ่ง

พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ถือโอกาสที่จะบำรุงทางพระราชไมตรีให้สนิทยิ่งขึ้น ได้สร้างพระแสงกระบี่ขึ้น ๒ องค์ ส่งมาถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ แด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ องค์ ๑ สมเด็จพระจุลจอมเกล้าองค์ ๑ ทางไมตรีระหว่างไทยกับฝรั่งเศสซึ่งได้ขาดตอนกันมาตั้งแต่สิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ก็กลับประสานกันอีกครั้งหนึ่ง.

เรื่องรัชชทายาท พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรวัณโรคภายในเรื้อรังมาหลายปี สวรรคตเมื่อเดือนยี่ พ.ศ. ๒๔๐๔ ที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเป็นเหตุสำคัญในเรื่องพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ก่อนทรงราชย์ ด้วยก่อนนั้นมาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในฐานะเป็นรัชชทายาท ถ้าหากว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ สวรรคตลง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าคงเสด็จขึ้นครองแผ่นดินโดยไม่มีปัญหา แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็ให้ทรงเตรียมการไว้อย่างนั้นโดยไม่ทรงประมาท การที่โปรดให้สร้างพระราชวังนันทอุทยาน ก็ด้วยทรงพระราชปรารภว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ได้ครองราชสมบัติ ถ้าพระราชโอรสธิดาของพระองค์ประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังบางทีจะก็ดขวาง จึงทรงกะแผนผังพระราชวังนันทอุทยานให้สร้างตึกเป็นพระที่นั่งหมู่หนึ่งต่างหาก หมายจะพระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ กับสมเด็จพระนิ่วฯ และพื้นที่ต่อออกไปในเขตต์นันทอุทยานโปรดให้สร้างตำหนักข้างในอีกหลายหมู่หมู่หนึ่ง ๆ หมายจะพระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกเธอในเจ้าจอมมารดาคนหนึ่ง การสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเปลี่ยนฐานะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ มาอยู่ในรัชชทายาท ด้วยเป็นพระราช

โอรสองค์ใหญ่ ความที่ทรงยินดีด้วยสมเด็จพระบิยราชโอรสจะเป็นรัชชทายาทนั้นดูเหมือนจะไล่เลี่ยกับพระปริวิตกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ยังทรงพระเยาว์อยู่ เพราะพระองค์เองนั้นพระชันษากว่า ๖๐ เข้าเขตต์ทรงพระชราแล้ว เห็นจะได้ทรงคิดถึงพระราชหฤทัยแต่แรกว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จะทรงปกครองแผ่นดินได้ โดยมั่นคงจึงจะมอบเวนราชสมบัติให้ ถ้าหากจะไม่ทรงสามารถปกครองแผ่นดินได้มั่นคงก็ควรจะรั้งรอไว้ก่อน แต่ในเวลานั้นยังไม่จำเป็นจะต้องประกาศสถาปนาตำแหน่งรัชชทายาท จึงเป็นแต่ทรงเตรียมการต่อมาโดยลำดับ.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระบิน์เกล้าฯ ทรงประชวรหนักอยู่นั้น วันหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นไปเยี่ยม พระบาทสมเด็จพระบิน์เกล้าฯ กราบทูลเป็นความลับว่า พระองค์ก็จะไม่ดำรงพระชนม์อยู่ไปได้กี่วันแล้ว จะขอถวายปฏิญาณว่า การที่ทรงสะสมกำลังทหารและเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์ไว้เป็นอันมากนั้นใช่จะคิดร้ายต่อพระจอมเกล้าฯ ก็หาไม่ แต่ไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เกรงว่าถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จสวรรคตลงเมื่อใดเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะกำเริบขึ้น จึงได้เตรียมกำลังไว้ป้องกันพระองค์ เมื่อพระองค์สวรรคตแล้วขอให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงระวังต่อไปให้จงดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็พระราชทานปฏิญาณว่า มิได้เคยระแวงสงสัยในพระบาทสมเด็จพระบิน์เกล้าฯ แต่เรื่องเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้นหาได้ทรงตอบว่าอะไรไม่ นอกจากนี้ยังมีข้าราชการในราชสำนักหลายคนซึ่งไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ คบคิดกันเป็นพวก นัยว่าเพื่อจะป้องกันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ หาได้ทรงส่งเสริมไม่ อันความที่เกิดมีผู้ไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ครั้งนั้นแม้ชาวต่างประเทศก็ทราบ เช่น เซอร์เฮอร์โอดเจ้าเมืองสิงคโปร์ที่เข้า

มาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอเป็นต้น.

พระองค์ทรงพระปริวิตกอยู่หนักหนาว่า ถ้าหากพระองค์สวรรคตก่อนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ มีพระชันษาสมบูรณ์ ถึงจะได้ทรงรับราชทายาทก็จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ที่ปรากฏในเรื่องราชพงศาวดารครั้งกรุงศรีอยุธยาเคยมีพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเยาว์ที่ต้องมีผู้สำเร็จราชการแทน ๕ ครั้ง พระเจ้าแผ่นดินถูกปลงพระชนม์บ้าง ถูกกำจัดจากราชสมบัติบ้าง ไม่เคยอยู่ยั้งยืนเลยสักพระองค์เดียว พระองค์ก็ไม่ทรงประมาทต่อเหตุการณ์ ได้ทรงพระราชดำริป้องกัน ด้วยทรงทราบโดยแน่ชัดว่า ถ้าหากว่าพระองค์สวรรคตลงในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้ายังหย่อนพระชันษา มีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนเดียวที่สามารถจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถ้าให้คนอื่นเป็นหรือท่านไม่ยอมเป็นก็คงจะเกิดความลำบากขึ้นอันจะประมาณผลมิได้ เพราะฉะนั้นจึงทรงปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ตามตรง ให้ช่วยคิดอ่านรักษาอิสรภาพของประเทศในเมื่อมีเหตุการณ์ชะนิดนั้นเกิดขึ้น และเมื่อใกล้จะสวรรคตได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษาพร้อมกันแล้วแต่จะเลือกเจ้านายพระองค์ใดให้รับราชสมบัติ เหตุที่โปรดให้เลือกรัชทายาทนั้นน่าจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเป็น ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ ทรงเห็นแก่ความมั่นคงของประเทศเป็นสำคัญ ประการที่ ๒ ถ้าหากให้พระราชวงศ์กับเสนาบดีพร้อมใจกันถวายแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ แล้ว พระราชวงศ์และขุนนางทั้งหลายซึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์รวมอยู่ด้วยก็จะรู้สึกเป็นหน้าที่และรับผิดชอบที่จะต้องช่วยกันอุปถัมภ์ค้ำชูพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เพราะได้พร้อมใจกันเลือกสรรเอง.

รบเมืองเชียงตุง

ประเทศพะม่าตั้งแต่ทำสงครามแพ้อังกฤษแล้ว บ้านเมืองก็ระส่ำระสาย ทั้งพระเจ้าอังวะจักกายแมงก็ทรงมีพระสติวิปลาสไม่สามารถจะว่าราชการได้ ราชการบ้านเมืองจึงต้องตกอยู่กับคนอื่น แต่ผู้ที่ปกครองพะม่าต่อมาก็ล้วนแต่หย่อนความสามารถไปตาม ๆ กัน ขุนนางข้าราชการทั้งหลายต่างประพฤติการเหลวไหล บรรดาหัวเมืองมอญที่ยังขึ้นอยู่กับพะม่าต่างก็พากันกะด้างกะเดื่อง ความเหลวแหลกของผู้ครอบครองแผ่นดินและขุนนางข้าราชการพะม่าเป็นชะนวนให้ต้องเกิดสงครามกับอังกฤษเป็นครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๓๙๕ การรบครั้งนี้อังกฤษตีได้บรรดาหัวเมืองที่อยู่ทางปากน้ำตั้งแต่เมืองหงสาวดีลงมา แต่หาได้รุกขึ้นไปจนถึงเมืองอมระบุระอันเป็นราชธานีของพะม่าไม่ ขณะที่พะม่ากำลังบอบช้ำเนื่องด้วยรบพ่ายแพ้แก่อังกฤษ และพวกหัวเมืองไทยใหญ่ที่กำลังกะด้างกะเดื่องนั้น ทางเมืองเชียงรุ้งได้เกิดจลาจลขึ้น เนื่องแต่พลเมืองพากันรู้สึกเดือดร้อนที่ต้องถูกเจ้านายเฉลี่ยเรี่ยไรเรียกเงิน เพื่อจะเอาไปให้แก่พะม่าสำหรับที่จะใช้เป็นสินไหมให้แก่อังกฤษ จึงพากันอพยพมาอาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต์สยามเป็นอันมาก ขอพระบารมีเป็นที่พึ่งแก่เมืองเชียงรุ้ง จะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อไป ทรงพระราชดำริเห็นว่าเมืองเชียงรุ้งและแว่นแคว้นสิบสองปันนาก็เคยขึ้นกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ มาแต่ก่อน ครั้นพวกนี้ได้รับความเดือดร้อนสมัครจะขอขึ้นไทย ถ้าจะไม่รับก็เหมือนกับผลักพะม่า ที่พะม่ามีอำนาจในเชียงรุ้งก็เพราะพะม่าได้อาศัยเมืองเชียงตุงอันอยู่ต่อแดนสิบสองปันนาทางด้านตะวันตก ถ้าไม่ได้เมืองเชียงตุงเป็นที่อาศัยแล้ว ก็จะต้องปล่อยเชียงรุ้งและสิบสองปันนา และในขณะนั้นพวกเจ้านายทางเชียงใหม่มีเหตุวิวาทกับเจ้านายทางเชียงตุงซึ่งขึ้นกับพะม่า

อยู่ จึงกราบทูลขออาสาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปรบเมืองเชียงตุง พระองค์ทรงเห็นชอบด้วย โปรดให้เกณฑ์กองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปางและเมืองลำพูน รวมจำนวนพล ๖,๕๐๐ จัดเป็น ๒ ทัพ ยกไปใน พ.ศ. ๒๓๙๒ แต่ทัพเชียงใหม่ตีเชียงตุงไม่สำเร็จ เนื่องด้วยพอดีกับเจ้านายเมืองเชียงใหม่ที่ยกกองทัพไปไม่ปรองดองกัน จึงต้องเลิกทัพกลับด้วยกันทั้ง ๒ ทัพ ประจวบกับเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กำลังประชวรหนักครานจะเสด็จสวรรคต การรบเมืองเชียงตุงจึงค้างมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๓.

ในรัชกาลที่ ๔ นั้น ทางเมืองเชียงรุ่ง เจ้าคำตะวัน เจ้าเมืองเชียงรุ่งซึ่งไปเมืองพะม่า เพื่อขอกำลังมาปราบปรามพวกกบฏ และขอผัดผ่อนเงินที่รับจะช่วยพะม่า ได้กลับมาครองเมืองเชียงรุ่งตามเดิม ครั้นบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว จึงแต่งทูตให้เชิญศุภอักษรและเครื่องราชบรรณาการมาถวายขอพระราชทานมารดาและญาติพี่น้องกับทั้งพวกข้าทั้งปวงที่ได้เข้ามาพึ่งไทยในเวลาที่บ้านเมืองเป็นจลาจลกลับไปบ้านเมืองตามเดิม และขอสวามิภักดิ์ยอมเป็นเมืองขึ้นของไทย ที่ประชุมเสนาบดีลงความเห็นว่า ควรรับไว้เป็นเมืองขึ้น ถ้าไม่รับไว้เกรงว่าจะเสียพระเกียรติยศ คนทั้งหลายจะดูเบาเห็นว่ารัชกาลใหม่อ่อนแอไม่กล้าหาญแข็งแรงเหมือนรัชกาลก่อน ทั้งเห็นว่าควรจะให้ไปตีเมืองเชียงตุงอีก ด้วยจะตีเมืองเชียงตุงได้ไม่ยากนัก กองทัพเมืองเชียงใหม่ยกไปโดยลำพังในรัชกาลที่ ๓ ก็เกือบจะได้เมืองเชียงตุงแต่หากว่าพวกลาวไปแก่งแย่งกันเสียจึงไม่สำเร็จ ในขณะนั้นพะม่าก็กำลังเกิดสงครามครั้งที่ ๒ กับอังกฤษจะมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุงไม่ได้.

อาศัยเหตุทั้งปวงนี้ทรงอนุมัติตามความเห็นของที่ประชุมเสนาบดี จึงโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ <u>กรมหลวงวงศาธิราชสนิท</u> เป็นแม่ทัพใหญ่

เจ้าพระยายมราช (นุช) เป็นทัพหน้ายกขึ้นไปบรรจบทัพเมืองเชียงใหม่ แล้วไปตีเมืองเชียงตุง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ ทางเมืองเชียงตุงได้ต่อรบป้องกันบ้านเมืองเป็นสามารถ กองทัพไทยขัดสนด้วยอาวุธยุทธภัณฑ์และสะเบียงอาหาร ก็ตีเมืองเชียงตุงไม่สำเร็จ ต้องเลิกทัพกลับลงมาพักค้างฤดูฝนอยู่ที่จังหวัดอุตรดิตถ์ ครั้นใน พ.ศ. ๒๓๙๖ โปรดให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยายมราชยกกองทัพไปตีเชียงตุงอีกครั้งหนึ่ง กองทัพไทยตีเมืองเชียงตุงไม่สำเร็จอีก ต้องเลิกทัพกลับคืนพระนคร ครั้งนี้ผู้คนและพาหนะบ่วยเจ็บล้มตายเป็นอันมาก และเสียทรัพย์สินแก่ข้าศึกหลายอย่าง.

เรื่องประเทศเขมร

เขมรส่วนนอกซึ่งเป็นส่วนที่มีเจ้าปกครองได้มาเป็นประเทศราชของไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ ไทยกับญวนได้รบพุ่งติดพันกันในแดนเขมรด้วยเรื่องเมืองเขมรเป็นเวลาสิบปีเศษ ผลัดกันแพ้ผลัดกันชะนะ การไม่สำเร็จไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ กองทัพทั้งสองฝ่ายและพลเมืองเขมรจึงได้รับความลำบากเป็นเวลาช้านาน ไทยกับญวนจึงตกลงกันสงบสงคราม ฝ่ายไทยตั้งให้นักองด้วงเป็นสมเด็จพระหริรักษ์รามาธิบดีครองกรุงกัมพูชา แล้วสมเด็จพระหริรักษ์ฯ ให้นักองราชาวดีซึ่งเป็นบุตรใหญ่เข้ารับราชการถวายพระเดชพระคุณอยู่ณกรุงเทพฯ สมเด็จพระหริรักษ์ฯ ตั้งเมืองหลวงอยู่ที่เมืองอุดงฎาชัย.

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระนโรดม (นักองราชาวดี) ได้สืบราชสมบัติครองประเทศเขมร ออกญามหาอุทธิรงค์ (โสร์) และ

ออกญามหาโยธา (แก้ว) คบคิดกันก่อการกบฏขึ้น ตีได้หัวเมืองใหญ่น้อย และเมืองอุดงฦาชัย สมเด็จพระนโรดมเสด็จหนีไปประทับที่เมืองพระตะบอง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงทราบดังนั้น จึงโปรดให้พระยาราชวรานุกูลไปเชิญเสด็จให้มาประทับอยู่ที่กรุงเทพ ฯ สมเด็จพระนโรดมมาประทับอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ได้ ๑๐๕ วัน แล้วโปรดให้ข้าหลวงพากลับออกไปเมืองอุดงฦาชัย และมีท้องตราให้เจ้าพระยามุขมนตรี และพระยาราชวรานุกูล ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบอง ให้คุมกองทัพออกไปปราบพวกออกญามหาฤทธิรงค์ (โสร์) พวกกบฏแตกพ่าย ตัวออกญามหาฤทธิรงค์หนีเข้าแดนฝรั่งเศส ไทยให้ไปขอตัว ฝรั่งเศสว่าเป็นนักโทษการเมืองมิใช่โจรจึงไม่ยอมส่งตัว เป็นแต่จะระวังมิให้กลับมาทำร้ายได้อีก เขมรส่วนนอกจึงอยู่ในความดูแลของไทยและญวนร่วมกัน ต่อมาถึงรัชชกาลนี้ประจวบกับเวลานั้นฝรั่งเศสได้ปกครองประเทศญวนใต้แล้ว และตั้งที่ปรึกษาการที่เมืองไซ่ง่อน ใน พ.ศ. ๒๔๐๖ ฝรั่งเศสที่เมืองไซ่ง่อนได้ใช้อำนาจบังคับให้สมเด็จพระนโรดมทำสัญญายอมให้เขมรอยู่ในความดูแลของฝรั่งเศส ครั้น พ.ศ. ๒๔๐๗ ฝรั่งเศสจึงเจรจาว่ากล่าวกับไทยว่า เมืองเขมรเคยอยู่ในความบำรุงของไทยและญวนทั้งสองฝ่ายมาแต่ก่อนบัดนี้ญวนได้ยกอำนาจของเขาในเขมรให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว เพราะฉะนั้นตั้งแต่บัดนี้ไปเขมรจะต้องอยู่ในความดูแลของฝรั่งเศสและไทยร่วมกัน ในเวลานั้นสมเด็จพระนโรดมยังมิได้ทำพิธีราชาภิเษก โปรดให้พระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นข้าหลวงออกไปพร้อมด้วยข้าราชการฝรั่งเศสจัดการอภิเษกสมเด็จพระนโรดมเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ตั้งแต่นั้นมาอำนาจของไทยในเขมรส่วนนอกก็เสื่อมคลายลงเป็นลำดับ ส่วนอำนาจของฝรั่งเศสกลับทวียิ่งขึ้น ในที่สุดเขมรส่วนนอกก็ตกเป็นประเทศราชของฝรั่งเศสโดยสิทธิ์ขาดแต่ฝ่ายเดียวในรัชชกาลนี้เอง.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ทรงสมภพเมื่อวันอังคารเดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๖ ทรงพระนามว่า สมเด็จเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ ได้ทรงรับสถาปนาเป็นกรมหมื่นพิชเนศวรสุรสังกาศ เมื่อพระชนม์ได้ ๙ พรรษา และต่อมาอีก ๔ ปีก็ได้ทรงรับสถาปนาเป็นกรมขุนพินิตประชานาถ ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ ขณะนั้นพระชันษาได้ ๑๖ พรรษา เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ พระชนม์ได้ ๕๗ พรรษารวมเวลาอยู่ในราชสมบัติ ๔๒ ปีเศษ ทรงมีพระราชโอรสและธิดารวมทั้งสิ้น ๗๗ พระองค์.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชบิโยรสของสมเด็จพระบรมชนกนาถมาแต่ยังทรงพระเยาว์ โปรดให้เสด็จใกล้ชิดติดพระองค์อยู่เสมอ ถึงแม้เวลาเสด็จประพาสหัวเมืองจะเป็นทางใกล้หรือใกลก็โปรดให้โดยเสด็จทุกครั้ง เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๐๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือถึงพิษณุโลก โปรดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เมื่อยังทรงผนวชเป็นสามเณรโดยเสด็จไปด้วย เมื่อขาขึ้นเรือพระที่นั่งกลไฟจักรข้างสองปล่องยาว ๓๐ วาเข้าปากน้ำเกยชัยขึ้นทางลำน้ำเมืองพิจิตรเก่า (เดี๋ยวนี้ลำน้ำสายนี้ตื้นเขิน เรือเดินไม่ได้เสียแล้ว) ถึงเมืองพิษณุโลก แต่ขากลับล่องทางคลองเรียง ที่เป็นลำน้ำเมืองพิจิตร

ทุกวันนี้ (เดี๋ยวนี้กลายเป็นลำน้ำใหญ่) เมื่อขาเสด็จขึ้นไปนั้นเสด็จประทับทอดพระเนตรวัดโพธิ์ประทับช้างในลำน้ำเมืองพิจิตรเก่า ซึ่งเป็นวัดของพระเจ้าเสือทรงสร้างไว้แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา กล่าวกันว่าพระเจ้าเสือเสด็จสมภพณที่นั้น อาศัยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เป็นสามเณรทรงผ้ากาสาวพัสตร์ จึงมีรับสั่งให้ทรงพระราชยานต่างพระองค์ และโปรดให้ข้าราชการแห่นำตามเสด็จเหมือนกระบวนเสด็จพระราชดำเนิน และเมื่อสมโภชพระพุทธชินราชณเมืองพิษณุโลกนั้น โปรดให้ทรงกำกับมหาดเล็กซึ่งเป็นพนักงานการมหรสพด้วย ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ได้ทรงพระราชศรัทธาสร้างวิหารพระเหลือที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และโปรดให้ทำศิลาจารึกไว้ที่วิหารนั้น ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้.

พระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี คือ เมื่อทรงเจริญพระชันษาพอแก่การศึกษา ก็ทรงศึกษาอักขรสมัย โบราณราชประเพณี รัฐประศาสน์ โบราณคดี ภาษาบาลี ภาษาอังกฤษ วิชาปืนไฟ วิชามวยปล้ำ วิชากะบี่กะบองและวิชายิงกรรม สำหรับภาษาอังกฤษนั้นในชั้นต้นพระองค์ทรงเรียนกับนางเลียวโนเวนซ์ (ชาวอังกฤษ) ต่อมาทรงเรียนกับหมอจันดเล (ชาวอเมริกัน) ครั้นครองราชสมบัติแล้วได้ทรงศึกษากับนายแปตเตอร์สันต่อมาอีก แต่เรียนอยู่ไม่นานเท่าใด เพราะไม่มีเวลาว่าง ที่พระองค์ทรงทราบภาษาอังกฤษดีอยู่ใคร ๆ ที่เรียนในเมืองไทยได้นั้น เป็นด้วยทรงพระอุตสาหะศึกษาโดยลำพังต่อมา อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ได้ทรงรับการศึกษาอบรมไว้ทุกอย่างสำหรับที่จะเป็นพระมหากษัตริย์อันประเสริฐ.

เซอร์แฮรี่ออดเจ้าเมืองสิงคโปร์เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ ได้มารู้จักพระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้ทรงบอกความเรื่องที่จะทรงรับรัชชทายาท ก็ได้ทรงไว้ในจดหมายเหตุ ดังนี้:—

"สมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระชันษาราวสัก ๑๕ ปี เป็นที่เข้าใจกันอยู่ว่า เจ้าฟ้าพระองค์นี้จะเป็นรัชชทายาทสืบพระวงศ์ เพราะในเวลานี้ไม่มีพระมหาอุปราช แต่ไม่เป็นการแน่ที่เดียวที่เจ้าฟ้าพระองค์นี้จะได้ราชสมบัติ ด้วยตามประเพณีไทย ถึงการรับราชสมบัติย่อมสืบอยู่แต่ในพระราชวงศ์อันเดียวกัน ราชสมบัติไม่ได้แก่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินเป็นแน่นอน.....สมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์องค์นี้ฉลาดหลักแหลม ถ้าคิดดูโดยพระชนมายุเพียงเท่านั้นพระรูปอยู่ข้างสูง และพระกิริยาอัชยาศัยก็เป็นผู้ใหญ่"

ฝ่ายฝรั่งเศสก็เห็นจะเข้าใจอย่างเดียวกัน พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ จึงถือเอาเป็นโอกาสที่จะบำรุงทางพระราชไมตรีให้สนิทยิ่งขึ้น ให้สร้างพระแสงกระบี่ขึ้น ๒ องค์ ส่งมาถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ พระแสงกระบี่องค์ใหญ่จารึกอักษรว่า "ของราชาธิราชกรุงฝรั่งเศสถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม" พระแสงกระบี่องค์น้อยจารึกว่า "ของพระยุพราชกุมารฝรั่งเศสถวายยุพราชกุมารสยาม"

ต่อมาในปีเดียวกัน พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ทรงตั้งให้มองซิเออร์ แบลกวัดเป็นราชทูตพิเศษเข้ามาแลกเปลี่ยนหนังสือสัญญาซึ่งพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ได้ไปทำที่นครปารีส เมื่อราชทูตเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แล้ว บอกกรมท่าว่าจะขอไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แทนที่ทูตเคยเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ มาแต่หนหลัง ก็โปรดให้เฝ้าตามประสงค์ เมื่อเสร็จการเลี้ยงเสร็จแล้ว ราชทูตฝรั่งเศสมาพูดกับ

เสนาบดีว่ามีความเสียดายที่รู้ตัวเร็วไป ไม่มีเวลาจะจัดการรับเสด็จให้สมเกียรติยศ ขอเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรเรือรบแต่พระองค์เดียวอีกครั้งหนึ่ง เพื่อจะได้มีโอกาสจัดการรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตตามประสงค์ ในการเสด็จลงไปครั้งหลังนี้ฝรั่งเศสจัดการรับเสด็จอย่างเต็มยศใหญ่ ชักธงบริวารและให้ทหารขึ้นยืนประจำเสาเรือรบ แล้วยิงปืนสลุตตามพระเกียรติยศรัชชทายาทุกประการ.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอประทับที่พระตำหนักส่วนกุหลาบนั้น มีแพเป็นที่เสด็จประพาสด้วยในสมัยนั้นในกรุงเทพ ฯ ยังมีถนนใช้รถได้ไม่กี่สาย สโมสรของผู้ดียังอยู่ในแม่น้ำ และมักชอบเที่ยวเตร่กันทางเรือตามแบบโบราณ ผู้มีบรรดาศักดิ์จึงมักมีแพเป็นที่พักและที่พบปะมิตรสหาย แต่ที่ตำหนักส่วนกุหลาบในสมัยนั้นก็เป็นที่ประชุมของเจ้านายและข้าราชการ คล้ายเป็นสโมสรสถานแห่งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ มีพระราชอัธยาศัยโอบอ้อมอารี โปรดการสมาคมกับผู้อื่นมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้ว บรรดาพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ซึ่งประสูติภายหลังสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงราชย์ ล้วนเคยรักใคร่นับถือและอยู่ในโอวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ มาตั้งแต่ทรงจำความได้ทุกพระองค์ พอพ้นเวลาเข้าสมเด็จพระบรมชนกนาถต่างก็ติดตามเสด็จไปพระตำหนักส่วนกุหลาบเข้าแหนเฉ่นหัว และตามเสด็จประพาสไม่ขาด ส่วนเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ซึ่งยังไม่ทรงพระชราในสมัยนั้น ก็โปรดเสด็จไปที่พระตำหนักส่วนกุหลาบ ด้วยชอบพระอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ

แม้หม่อมเจ้าต่างกรมทั้งชั้นผู้ใหญ่และชั้นยังเยาว์ก็พากันมาเฝ้าไม่ขาด แต่ข้าราชการที่หมั่นไปคำนับส่วนมากในสมัยนั้นมักเป็นพวกข้าราชการในพระราชสำนักเป็นพื้น.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น พระองค์ยังทรงพระเยาว์อยู่มาก พระชันษาเพียง ๑๖ พรรษาเท่านั้น เหตุการณ์บ้านเมืองก็กำลังอยู่ในที่คับขัน มีชาวยุโรปเข้ามาเกี่ยวข้องในทางการบ้านเมืองทำให้เกิดอุปสรรคสำคัญ ๆ แก่ประเทศหลายอย่าง ในระหว่างนี้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งภายหลังได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ต้องรับตำแหน่งเป็นผู้ดำเร็จราชการแผ่นดิน และได้เป็นหัวแรงในพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านได้เป็นผู้จัดการเงินของประเทศเช่นเก็บภาษีอากรทั้งปวง มีภาษาฝิ่นเป็นต้น ทั้งเป็นประมุขทหารเรือด้วย ทำให้ท่านมีข้าราชการอยู่ใต้บังคับบัญชามาก เมื่อเด็ก ๆ ท่านเคยเป็นผู้ช่วยสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์บิดาท่านในงานต่อเรือ ท่านใฝ่ใจศึกษาวิชานี้อย่างจริงจัง เพราะฉะนั้นท่านจึงเป็นผู้ชำนิชำนาญในการต่อเรือมาก บรรดาชาวอังกฤษที่เข้ามาทำการค้าขายและเกี่ยวข้องทางการเมืองก็ทำการติดต่อกับท่านโดยตรง ในเวลานั้นชาวอังกฤษมีเสียงแข็งมาก จึงเป็นกำลังหนุนอำนาจของท่านให้เฟื่องฟูยิ่งขึ้น.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเจริญพระชันษาแล้ว ทรงเห็นว่าพระองค์ทรงมีพระปัญญาสามารถพอที่จะปกครองประเทศโดยพระองค์เองได้ จึงทรงพระราชดำริจะรวบรวมอำนาจการปกครองมาไว้ในพระองค์ทั้งหมด ทั้งมีพระราชประสงค์ใคร่จะปลูกความนิยมนับถือในหัวใจของไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ ด้วยเวลานั้นราษฎรพากันเลื่อมใสรักใคร่สมเด็จเจ้า

พระยา ฯ มาก แต่ยังไม่ทรงเห็นช่องทางใดที่จะทำได้ เพราะในเวลานั้น สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ยังกำอำนาจการปกครองทั้งปวงเข้าไว้ แต่เป็นเคราะห์ดีที่ประจวบเหมาะในเวลานั้นพระชันษาของพระองค์ครบที่จะทรงผนวชได้ จึงเสด็จออกทรงผนวช เมื่อทรงลาผนวชแล้วจึงทรงพระราชปรารภกับสมเด็จเจ้าพระยาว่า เมื่อพระองค์เสด็จออกทรงผนวชนั้น ตามพระพุทธบัญญัติพระองค์ได้สละเสียซึ่งสิ่งทั้งมวลในพระราชอาณาจักร มีราชสมบัติเป็นต้น เพราะฉะนั้นเมื่อพระองค์เสด็จคืนครองราชสมบัติ พระองค์ควรจะต้องทรงทำพระราชพิธีราชาภิเษกใหม่อีกครั้งหนึ่ง สมเด็จเจ้าพระยา ฯ มีความเห็นพ้องด้วยจึงได้อนุโลมตามพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ จึงทรงกระทำพระราชพิธีราชาภิเษกอีกเป็นครั้งที่สอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗.

พระราชพิธีครั้งที่ ๒ นี้บังเกิดผลอย่างใหญ่หลวง คือชาวตะวันตกที่เคยทำการติดต่อกับไทย ก็เลิกติดต่อกับสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ถือว่าท่านเป็นผู้สำเร็จราชการนอกตำแหน่ง และความเชื่อถือในท่านก็ลดน้อยลงด้วย ชาวต่างประเทศจึงหันมาทำการติดต่อในทางการเมืองกับพระองค์โดยตรง โดยคิดเห็นว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงกระทำพิธีราชาภิเษกใหม่ครั้งนี้เป็นการแสดงว่า พระองค์ทรงพระเจริญวัยสมควรที่จะปกครองบ้านเมืองเองได้ ด้วยพระราชกุศโลบายอันนี้จึงทรงสามารถรวบอำนาจการปกครองมาไว้ในกำพระหัตถ์ได้ ในลำดับต่อไปพระองค์ทรงดำเนินพระราโชบายที่จะรวมกำลังทหารและการเงินมาไว้ในเงื้อมพระหัตถ์ให้จงได้ ด้วยพระปรีชาสามารถก็สมพระราชประสงค์ ในที่สุดพระองค์ก็ทรงอำนาจในการบ้านเมืองอย่างไพบูลย์.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดหาครูสอนภาษาอังกฤษมาเป็นครูสอนพระราชโอรสของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริการคิดออกไปอีก คือทรงส่งพระราชโอรสเกือบทุกพระองค์ออกไปศึกษาวิชาต่าง ๆ ณ ทวีปยุโรป เมื่อพระราชโอรสกลับเข้ามาได้นำเอาวิชาหลายอย่างเข้ามาเป็นประโยชน์แก่ประเทศสยาม.

ทรงวางระเบียบการปกครอง อันประเพณีการปกครองของประเทศสยามนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงจัดการปกครองเองทุกอย่างตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้นภาระแห่งการปกครองก็ทวีมากขึ้น เหลือมือที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงรวบรัดจัดทำแต่ผู้เดียว สมเด็จพระบรมโครโลกนาถซึ่งเป็นกษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยาพระองค์หนึ่งจึงทรงจัดแบ่งการปกครองออกเป็นสองแผนกคือ ฝ่ายทหารแผนกหนึ่ง และพลเรือนแผนกหนึ่ง เสนาบดีผู้ดำรงตำแหน่งราชการสองแผนกนั้นยกเป็นอัครมหาเสนาบดี ฝ่ายทหารเรียกว่า สมุหพระกลาโหม ฝ่ายพลเรือนเรียกว่า สมุหนายก ฝ่ายพลเรือนนั้นจัดแบ่งหน้าที่ราชการออกเป็น ๔ กระทรวง คือ เวียง วัง คลัง นา ซึ่งเรียกว่า จตุสดมภ์ ผู้เป็นหัวหน้ากระทรวงทั้งสี่นั้นยกเป็นเสนาบดี.

ระเบียบซึ่งสมเด็จพระบรมโครโลกนาถได้ทรงตั้งขึ้นนี้ ได้ใช้ตลอดมาจนถึงต้นรัชชกาลที่ ๕ ในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่การบางอย่างได้เลื่อนไปจากเดิม เช่นราชการฝ่ายทหารและพลเรือนได้ปะปนกันยุ่งไปหมด ไม่สามารถจะแยกแยะออกได้ว่าฝ่ายนั้นฝ่ายนี้มีหน้าที่ชั้นเพียงใด ถึงคราวมีสงครามข้าราชการฝ่ายพลเรือนก็ต้องไปทัพเช่นเดียวกับข้าราชการฝ่ายทหาร ฝ่ายกลาโหมกลายเป็นเจ้าหน้าที่จัดการปกครองฉะเพาะหัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายมหาดไทยคงปกครองฉะเพาะหัวเมืองฝ่ายเหนือ และในกระทรวงคลังมีราชการแผนกต่างประเทศ (กรมท่า) เพิ่มขึ้นอีก กิจการของกระทรวง

ทะบวงการในครั้งนั้นก็ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย บางกระทรวงต้องมีกิจเกี่ยวข้องในการงานแทบทุกอย่าง เช่นการปกครอง การศาล การต่างประเทศ การทหาร การค้าขาย ฯลฯ บางกระทรวงก็มีงานน้อย บางกระทรวงเสนาบดีมีผลประโยชน์มาก แต่บางกระทรวงเสนาบดีมีผลประโยชน์น้อย.

เนื่องด้วยเหตุดังกล่าวแล้ว จึงได้ทรงพระราชอุตสาหะดำริจางระเบียบการปกครองขึ้นใหม่แบ่งแยกหน้าที่การงานออกเป็น ๑๐ กระทรวง คือ:—

๑. กระทรวง กลาโหม.
๒. ,, การต่างประเทศ.
๓. ,, มหาดไทย.
๔. ,, นครบาล (เวียง).
๕. ,, วัง.
๖. ,, พระคลังมหาสมบัติ.
๗. ,, เกษตราธิการ (นา).
๘. ,, ยุติธรรม.
๙. ,, ธรรมการ.
๑๐. ,, โยธาธิการ.

เมื่อได้จัดตั้งกระทรวงขึ้นใหม่แล้ว จึงโปรดให้เสนาบดีมีเกียรติยศเสมอกันหมด ไม่ถือว่าเป็นอัครมหาเสนาบดีหรือจตุสดมภ์เช่นที่แล้วมา.

อนึ่งได้ทรงแก้ไขวิธีปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาจักร รวมหลายหัวเมืองจัดเข้าเป็นมณฑลหนึ่ง ทรงตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลให้เป็นผู้สำเร็จราชการมณฑล มีหน้าที่เป็นผู้แทนเสนาบดีเจ้ากระทรวงคุมบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงที่รวมอยู่ในมณฑล ในหัวเมืองหนึ่งมีผู้ว่าราชการเมืองเป็น

ผู้ตรวจราชการรับผิดชอบ และแบ่งอาณาเขตต์เมืองออกเป็นอำเภอตำบลและหมู่บ้านตามสมควรแก่ความสะดวกแห่งการปกครอง มีเจ้าหน้าที่รักษาราชการทั่วทุกแห่ง.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง การทหารนั้น ในรัชกาลที่ ๔ ทหารที่ฝึกหัดตามแบบยุโรปก็มีแต่ทหารรักษาพระองค์เหล่าเดียวเท่านั้น นอกนั้นฝึกหัดตามแบบเก่า ทรงพระราชดำริเห็นว่า การทหารเป็นของจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดตามรูปและฝึกหัดยุทธวินัยตามแบบยุโรป จึงส่งพระราชโอรสออกไปศึกษาวิชาทหารณทวีปยุโรป เพื่อถ่ายเอาความรู้ทางทหารมาวางโครงการทหารขึ้นในเมืองไทย ครั้น พ.ศ. ๒๔๒๗ ก็ทรงพระราชดำริจัดการทหารบกทหารเรือขึ้นให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ปี พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้ตราพระราชบัญญัติจัดการทหารขึ้น กิจการก็ดำเนินดีเป็นลำดับ พ.ศ. ๒๔๓๗ ทรงตั้งกระทรวงกลาโหมขึ้น และได้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ จึงได้ตราพระราชบัญญัติฉบับใหม่ขึ้นเพื่อให้เหมาะแก่กาลสมัย ในการเปลี่ยนแปลงการทหารอย่างเก่าให้เป็นอย่างใหม่นี้พระองค์ต้องแก้ไขข้อขัดข้องหลายอย่างหลายประการ.

แต่ก่อนนี้ข้าราชการรับเบี้ยหวัดเป็นจำนวนเงินเพียงเล็กน้อย ทรงเปลี่ยนเป็นให้รับเงินเดือนเงินปีแทน เพิ่มมากกว่าเก่าเป็นหลายเท่า เพื่อเป็นกำลังรักษาเกียรติยศและหนุนน้ำใจให้ปฏิบัติหน้าที่ราชการโดยแข็งขัน และผู้มีความดีความชอบยังได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตในเวลาที่รับราชการไม่ได้แล้ว.

การศาลนั้นได้เริ่มจัดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๒๕ และปี พ.ศ. ๒๔๓๔ ตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้น พ.ศ. ๒๔๓๕ ให้ตราพระราชบัญญัติจัดการในส่วนมณฑลยุติ

ธรรมขึ้นเป็นหลัก พ.ศ.๒๔๓๕ ได้จัดตั้งศาลโปริสภาขึ้น ครั้น พ.ศ.๒๔๕๑ ให้ตราพระธรรมนูญศาลยุติธรรมกับ พระราชบัญญัติพิจารณาความแพ่งขึ้น และคดีที่พิจารณาอยู่ในศาลต่าง ๆ ให้รวบรวมมาพิจารณายังศาลยุติธรรม อันเป็นหลักฐานมาจนทุกวันนี้ จึงเป็นอันยกเลิกการพิจารณาโดยจารีตนครบาล และการลงโทษที่น่าสมเพชด้วยประการต่าง ๆ โดยสิ้นเชิงในรัชกาลนี้.

พระองค์ได้ขยายหน้าที่ตำรวจพระนครบาลให้มีตำรวจมากขึ้น พอที่จะตรวจตราโจรผู้ร้ายได้ทั่วถึง และตั้งตำรวจภูธรขึ้นใหม่ให้มีหน้าที่จับโจรผู้ร้ายตามหัวเมือง ซึ่งอยู่ในความปกครองของกระทรวงมหาดไทย.

การใช้ทาสเป็นประเพณีมาแต่โบราณไม่ฉะเพาะแต่ในประเทศสยาม ทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นการบั่นทอนความสามารถและเสรีภาพของพลเมือง จึงตราพระราชบัญญัติปลดปล่อยทาสให้เป็นไทย ให้ราษฎรทั้งปวงมีสิทธิเสมอกัน.

ทรงพระราชดำริว่า การที่ข้าราชการต้องหมอบเฝ้านั้นเป็นประเพณีสืบมาแต่โบราณนั้น เป็นการยากลำบากตรากตรำแก่ผู้เฝ้าอยู่นาน จึงโปรดให้เลิกธรรมเนียมนั้นเสีย ให้ใช้อย่างที่ปฏิบัติอยู่เดี๋ยวนี้.

แต่โบราณมาการนับวันเดือนปีใช้ตามจันทรคติ ทรงเห็นว่าการใช้ประดิทินตามจันทรคตินั้นในเวลานั้นไม่เหมาะแก่กิจธุระของมหาชน เพราะไม่ลงรอยกับประดิทินของสากล จึงโปรดให้ใช้ประดิทินตามสุริยคติในราชการทั่วไป เว้นไว้แต่กำหนดวันพระราชพิธี ซึ่งควรทำตามคติจันทรคติเยี่ยงโบราณราชประเพณี.

การเก็บภาษีอากรนั้น แต่เดิมมาจำนวนเงินย่อมคลาดเคลื่อนและรั่วไหลไปโดยทางตรงบ้างทางอ้อมบ้าง ได้เงินไม่เต็มตามจำนวนที่แท้ จึงทรงแก้ไข

ระเบียบการเก็บภาษีเสียใหม่ ไม่ปล่อยให้เป็นไปตามอำนาจของบุคคล จัดการวางแบบแผนมาโดยลำดับ มีวิธีรับและจ่ายเป็นหลักฐานมั่นคง เงินรายได้แผ่นดินจึงเพิ่มพูนทวียิ่งขึ้นเป็นลำดับ โปรดให้ลดจำนวนบ่อนเบี้ยลง เพราะสถานที่เหล่านี้นอกจากจะเป็นที่เกิดของอบายมุขอย่างร้ายกาจแล้ว ยังเป็นที่ก่อการวิวาทกันเสมอ เป็นการไม่สงบสุขแก่ประชาชน.

ทรงตั้งพระราชประเพณีมีมงกุฎราชกุมารเป็นรัชชทายาท แทนตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในเมื่อสมเด็จกรมราชวังบวรมหาศิริยชาญัลน์พระชนม์ลง เพื่อกันความสับสนไม่เรียบร้อย ซึ่งเป็นเหตุก่อการณ์หยุกหยิกในพระบรมราชวงศ์ดังที่เคยมีมาในบางหลัง.

โปรดให้กระทรวงคลังออกธนบัตรใช้เป็นหลักทรัพย์ เพื่อส่งทรัพย์ไปมาถึงกันได้โดยสะดวกและระวังอันตรายง่าย. โปรดให้จัดการทำแผนที่ที่ดินให้แน่นอนแล้วออกโฉนดให้ยึดถือเป็นสำคัญ.

ในส่วนการบริหารความผาสุกของพลเมืองนั้น ทรงตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง เพื่อดูแลจัดการตั้งโรงพยาบาลสำหรับบำบัดความบีบเจ็บของราษฎร คณะกรรมการจัดตั้งโรงพยาบาลขึ้นหลายแห่ง เช่น โรงพยาบาลวังหลัง (ศิริราช) โรงพยาบาลบางรัก โรงพยาบาลโรคจิตต์ กับตั้งโรงเลี้ยงเด็กด้วยอีกโรงหนึ่ง นอกจากนี้ยังได้ส่งแพทย์ไปเที่ยวปลูกไข้ทรพิษและบำบัดอหิวาตกโรคในคราวที่ระบาดชุกชุม ทรงตั้งกรมสุขาภิบาลมีหน้าที่ดูแลการปลูกสร้างและรักษาความสะอาดในพระนครขึ้น ทรงจ้างชาวฝรั่งเศสมาเป็นนายช่างสุขาภิบาล เริ่มจับการสร้างการประปาขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๕๕ แต่เพิ่งมาสำเร็จเปิดใช้ได้ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ ในรัชชกาลที่ ๖.

การสภากาชาดนั้นเดิมเรียกว่า สภาอุณาโลมแดง ได้มีพระบรมราชานุมัติให้จัดตั้งขึ้นเพื่อบรรเทาทุกข์ทหารไทยที่เจ็บป่วย ภายหลังเมื่อพระ

องค์สวรรคตแล้ว พระราชโอรสพระราชธิดาได้บริจาคทรัพย์สร้างโรงพยาบาลสภากาชาดขึ้นเป็นอนุสรีย์เฉลิมพระเกียรติ มีนามว่า โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เปิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗.

ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ โปรดให้รวมหอพระสมุดวชิรญาณ หอพระมนเทียรธรรมและพระพุทธสังฆะเข้าเป็นหอสมุดใหญ่สำหรับพระนคร พระราชทานนามว่า หอสมุดวชิรญาณ เป็นหอสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งขึ้นตรงต่อราชบัณฑิตยสภาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ทรงตั้งพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครที่หอสหทัยสมาคม ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๐ จึงได้ทรงย้ายมาตั้งที่พระราชวังบวร.

การรถไฟนั้น โปรดให้สร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา ได้ทรงเปิดทางตอนแรกระหว่างพระนครกับอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ เป็นครั้งแรกในกรุงสยาม สร้างเสร็จตลอดเปิดใช้ได้ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ สายเพชรบุรีสำเร็จบริบูรณ์และเปิดใช้ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ สายเหนือเปิดใช้แล้วถึงชุมทางบ้านดารา จังหวัดอุตรดิตถ์ สายตะวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา ได้พระราชทานอำนาจพิเศษแก่บริษัทให้จัดการเดินรถรางในกรุงและจังหวัดพระประแดงกับรถไฟในแขวงพระพุทธบาท ทั้งให้จัดการเดินรถไฟระหว่างกรุงเทพฯ กับจังหวัดสมุทรสงคราม.

การโทรเลขได้เริ่มจัดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๑๒ เป็นครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ จึงตั้งกรมโทรเลขขึ้น ส่วนการไปรษณีย์นั้นได้เริ่มจัดการเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ โปรดให้ตั้งกรมไปรษณีย์ขึ้น ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๑ จึงได้โปรดให้รวมกรมไปรษณีย์กับกรมโทรเลขเป็นกรมเดียวกัน ภายหลังได้ขยายการออกไปตามหัวเมืองและมณฑลต่าง ๆ ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้ส่งผู้แทนไปเข้าประชุมสากลไปรษณีย์เป็นครั้งแรก.

ในส่วนถาวรวัตถุนั้น โปรดให้สร้างขึ้นหลายอย่าง คือ พระราชวังดุสิต พระที่นั่งอนันตสมาคม ศาลาว่าการกระทรวงต่าง ๆ เช่นกระทรวงกลาโหม เป็นต้น วัดเบญจมบพิตร (ทรงปฏิสังขรณ์แต่ว่าเกือบเหมือนสร้างใหม่) วัดราชบพิธ วัดเทพศิรินทร์ฯ กับทรงซ่อมแซมบรมบรรพต และทรงประดิษฐานพระบรมธาตุที่รัฐบาลอังกฤษส่งมาถวายจากประเทศอินเดียไว้ในชุมบนยอดด้วย.

โปรดให้สร้างถนนเยาวราช ถนนราชดำเนินกลาง ถนนราชดำเนินนอก ถนนดินสอ ถนนบุรพาและถนนอุณากรรณ สะพานข้ามคลองสำหรับถนนสายต่าง ๆ นั้น ก็ได้โปรดให้สร้างขึ้นเป็นอันมาก เช่นสะพานมัฆวาน รังสรรค์ สะพานผ่านพิภพลีลา สะพานเทวกรรมรังรักษ์ ต่อมาถึงคราวเฉลิมพระชนมพรรษาก็โปรดให้สร้างสะพานขึ้นทุกคราวไป เริ่มแต่พระชนมครบ ๔๒ พรรษา และพระราชทานนามสะพานว่า 'เฉลิม' เป็นคำนำหน้า เช่น สะพานเฉลิมศรี ๔๒ เป็นต้น.

ยังการพระศาสนาก็ได้ทรงทะนุบำรุงตามพระราชประเพณี เป็นต้นว่าโปรดให้สร้างพระบาลีไตรปิฎกพิมพ์ถึงพันจบ และให้จัดการสอบไล่พระปริยัติธรรมเป็นการประจำปีไป จัดการปกครองสังฆมณฑลให้เป็นระเบียบอันดี.

พอทรงราชย์ได้ ๔ ปี โปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมหาราชวัง ให้มีหมายประกาศชักชวนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการให้ส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียน โรงเรียนหนังสือไทยที่โปรดให้ตั้งขึ้นนี้เป็นโรงเรียนหลวงแรกที่จะมีขึ้น โปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) แต่เมื่อครั้งเป็นหลวงสารประเสริฐเป็นอาจารย์ใหญ่ ครั้นต่อมาโปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีกโรงเรียนหนึ่งในพระบรมมหาราชวัง

โปรดให้โรงเรียนทั้งสองนั้นขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ครั้น พ.ศ. ๒๔๒๒ โปรดให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นใหม่แทนโรงเรียนเก่าที่เลิกไป และให้มีกรรมการสำหรับจัดการ หาได้ขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กไม่.

พ.ศ. ๒๔๒๔ โปรดให้เริ่มตั้งโรงเรียนสำหรับฝึกหัดสอนผู้ที่จะเป็นนายร้อยนายสิบในกรมทหารมหาดเล็กขึ้น พ.ศ. ๒๔๒๕ พระราชทานพระตำหนักสวนกุหลาบให้ตั้งเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก ในปีเดียวกันนั้นโปรดให้ตั้งโรงเรียนทำแผนที่ขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กอีกอย่างหนึ่ง ต่อมาโปรดให้ขยายโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบให้กว้างขวางออกไป แล้วเปลี่ยนเป็นโรงเรียนพลเรือน คิดวางแบบฝึกสอนสำหรับที่จะรับราชการเป็นสำคัญ ไม่สะกัดกั้นเลยด้วยหวังแต่ประโยชน์ของกรมทหารมหาดเล็กกรมเดียวเท่านั้น.

พ.ศ. ๒๔๒๗ โปรดให้คิดแบบวิชาสอบไล่หนังสือไทยขึ้น และทรงตั้งข้าหลวงสำหรับตัดสินการสอบไล่ด้วย และในปีนี้เองโปรดให้พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ซึ่งทรงจัดการโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอยู่แล้ว จัดการตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรขึ้นตามวัด ได้ตั้งขึ้นที่วัดมหรรณพารามก่อนแห่งอื่น พอตั้งขึ้นก็เกิดความขัดข้องด้วยคนพากันตื่น โดยความเข้าใจผิดว่ารัฐบาลจะเก็บเอาเด็กนักเรียนเป็นทหาร ถึงกับต้องมีหมายประกาศชี้แจง.

ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๐ โปรดให้แยกโรงเรียนทั้งปวงออกจากกรมทหารมหาดเล็ก จัดตั้งขึ้นเป็นกรมหนึ่งเรียกว่า กรมศึกษาธิการ โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงบัญชาการศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๔๓๓ โปรดให้รวมกรมธรรมการสังฆการี กรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล กรมแผนที่

และพิพิธภัณฑสถานมารวมอยู่ในบังคับบัญชาอันเดียวกัน ตั้งเป็นกระทรวงธรรมการ แต่ยังไม่ได้ประกาศชื่อว่าเป็นกระทรวงเสนาบดี ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๕ จึงโปรดให้ตั้งกระทรวงธรรมการเป็นกระทรวงเสนาบดี และในปีนั้นเองได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นเป็นครั้งแรก อาศัยโรงเรียนเด็ก (โรงเรียนเบ็ญจมราชูทิศในวัน) เป็นที่เรียน มีครูใหญ่เป็นชาติอังกฤษ.

พ.ศ. ๒๔๓๙ โปรดให้จัดการสอบไล่นักเรียนเพื่อรับพระราชทานทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับไปศึกษาวิชาต่อณต่างประเทศเป็นครั้งแรก ครั้งนี้ได้คัดเลือกส่งออกไป ๖ คน รุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๔๐ การสอบไล่ประจำปีเพื่อรับพระราชทานทุนเล่าเรียนหลวงที่เรียกว่า คิงสุกอลารชิป จึงได้มีขึ้นเป็นครั้งแรก.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จกลับจากยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๔๐ นักเรียนและครูได้แสดงกรีฑาถวายทอดพระเนตรที่ท้องสนามหลวง ตั้งแต่นั้นมาโรงเรียนทั้งหลายจึงได้รวมกันเข้าเล่นกรีฑาประจำปีเสมอทุกปีตลอดมา.

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติกรรมสิทธิ์ผู้แต่งหนังสือซึ่งเป็นประโยชน์แก่การศึกษาเป็นอันมาก.

การเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ

ตั้งแต่มาร์โคโปโลได้นำเอาข่าวความมั่งคั่งของประเทศจีนไปเผยแผ่ให้ชาวยุโรปทราบแล้ว ชาติค้าขายทั้งหลายต่างก็พากันเร่งรีบมาเสาะแสวงหาการค้าขายทางประเทศตะวันออก หาอุบายต่าง ๆ ที่จะยึดเอาตลาดการค้าของประเทศตะวันออกไว้ในเงื้อมมือ ความพยายามของพ่อค้าอังกฤษประสพ

ความสำเร็จในประเทศจีน และบังเกิดความเจริญเด่นที่ในคราวสงครามฝิ่น ประจวบกับสมัยนั้นประเทศจีนกำลังอ่อนแอลง ไม่สามารถจะต้านทานแสนยานุภาพประเทศตะวันตก ต่อมาจีนก็ต้องถูกบังคับให้เปิดเมืองท่าสำคัญตามริมฝั่งทะเลให้ชาวต่างประเทศเข้าไปค้าขายได้ ครั้นต่อมาอีกจีนก็ต้องถูกบังคับให้ทำสัญญายอมให้นานาประเทศในยุโรป และ ส. ป. ร. อเมริกามีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตต์ในเมืองจีน เพื่อให้ความคุ้มครองป้องกันแก่พ่อค้าต่างประเทศ อันเป็นสัญญาที่จีนรู้สึกว่าเสียเปรียบแก่ต่างประเทศอยู่มาก ส่วนประเทศญี่ปุ่นนั้นเพิ่งตื่นตัวขึ้นใหม่ๆ ก็พอดีต้องถูกบังคับให้ยอมทำสัญญาทำนองเดียวกับจีน.

ส่วนกรุงสยามนั้นถึงแม้จะมีดินแดนเข้าเข้าไปอยู่ในระหว่างประเทศอันอ่อนข้างเป็นที่ซ่อนเร้น ชาวตะวันตกก็หาได้มองข้ามเลยไปไม่ ในรัชกาลที่ ๔ สยามต้องทำสัญญากับประเทศตะวันตกยอมให้ชาวตะวันตกมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตต์ในเมืองไทย ทั้งถูกผูกมัดจำกัดเรื่องอัตราภาษีด้วย (ดังได้กล่าวแล้วในรัชกาลที่ ๔) เช่นเดียวกับประเทศจีนและญี่ปุ่น ในเวลานั้นฝ่ายประเทศสยามหารู้สึกไม่ว่าสัญญานั้นเป็นการบีบคั้นอย่างใด และการเก็บภาษีร้อยชัก ๓ ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นรายได้อันพอเพียงสำหรับประเทศสยามในเวลานั้น.

ในรัชกาลที่ ๕ นี้ ประเทศสยามได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับต่างประเทศอีกหลายประเทศ มีประเทศญี่ปุ่น ออสเตรีย ยังการี รัสเซีย และสเปญเป็นต้น และได้ตั้งราชทูตออกไปประจำอยู่ตามเมืองหลวงของต่างประเทศที่มีสัญญาทางพระราชไมตรี ฝ่ายประเทศเหล่านั้นก็ตั้งทูตเข้ามาประจำอยู่ในกรุงเทพฯ เหมือนกัน ในระหว่างรัชกาลนี้ประเทศสยามได้เจริญก้าวหน้าไปมาก มีการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ เช่น ได้จัดระเบียบการศาลยุติธรรม มีคณะกรรมการร่างพระราชกำหนดกฎหมาย

โดยดำเนินตามหลักที่นิยมแผนตะวันตก ฯลฯ สภาพเดิมครั้งที่ทำสัญญากันนั้นส่วนมากจึงเป็นอันสูญสิ้นไป สยามเตรียมพร้อมที่จะดำรงฐานะเสมอบ่าเสมอไหล่กับชาติที่เจริญก้าวหน้าไปนั้นแล้ว แต่หนังสือสัญญาอันไม่ให้ความเสมอภาคแก่สยามก็ยังคงเป็นอยู่อย่างเดิม สยามรู้สึกอึดอัดใจในสัญญานี้เป็นอย่างยิ่ง เพราะนอกจากชาวยุโรป อเมริกันและญี่ปุ่นทุกคนได้รับความยกเว้นไม่ต้องขึ้นศาลไทยและไม่ต้องอยู่ใต้กฎหมายไทยแล้ว บรรดาชาวอาเซียซึ่งเป็นพลเมืองในเมืองขึ้นหรือคนในร่มธงของประเทศที่กล่าวแล้ว มีอังกฤษและฝรั่งเศสเป็นอาทิ ก็ได้รับการยกเว้นเช่นเดียวกันด้วย การได้รับการยกเว้นเช่นนี้ให้ประโยชน์และความสะดวกแก่บุคคลเหล่านั้นมาก แต่เป็นผลร้ายและทำความยุ่งยากแก่ทางการปกครองของสยาม พระราชกำหนดกฎหมายอันใดที่ประเทศสยามจะตราขึ้นใหม่ หากว่ามีผลกระทบกระเทือนถึงชาตินั้น ๆ แล้วย่อมจะได้รับความไม่สะดวกติดขัดอยู่เสมอ หรือบางทีก็ประกาศไม่ได้เลยด้วยซ้ำ ในส่วนอัตราภาษีนั้นสยามก็ถูกมัดจำกัดอยู่ตามเดิม ตกมาสมัยนี้สยามบังเกิดความต้องการภาษีอากรรายได้มากขึ้น เพื่อจัดการดำเนินโครงการเปลี่ยนแปลงอันจะนำไปสู่ความเจริญ ทั้งปรารถนาจะบำรุงสินค้าพื้นเมืองให้เป็นล่ำสัน แต่กลับขึ้นอัตราภาษีไม่ได้ตามความปรารถนา เมื่อเป็นที่ประจักษ์อยู่เช่นนี้แล้ว สยามจึงมีความเร่าร้อนใคร่จะเลิกสัญญาเดิมเสียให้สิ้นเชิง เพื่อจะดำเนินการปกครองให้เจริญก้าวหน้าโดยความราบรื่นต่อไป.

ดินแดนทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงมีจังหวัดเขมรจันทน์และนครจัมปาศักดิ์เป็นจังหวัดสำคัญ ตกเป็นเมืองขึ้นของสยามมาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ นี้ เมื่อฝรั่งเศสได้ญวนและเขมร

ส่วนนอกเป็นเมืองขึ้นแล้ว จึงเรียกว่ากลางกับไทยว่าดินแดนลาวที่กลางแล้วเป็นเมืองขึ้นของเขมรและญวน เมื่อญวนและเขมรเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสแล้ว ดินแดนเหล่านี้ควรเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสด้วย ฝ่ายสยามขอให้ฝรั่งเศสแสดงหลักฐานประกอบกับข้อที่อ้างว่าดินแดนเหล่านี้เป็นของญวนและเขมร ผลที่สุดไทยกับฝรั่งเศสก็เกิดวิวาทกันขึ้น ถึงกับได้เกิดการต่อสู้กันเล็กน้อยตามฝั่งแม่น้ำโขง ทั้งฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบเข้ามาในลำน้ำเจ้าพระยาแล้วถอยออกไปตั้งบีดท่าเมืองชายทะเลในอ่าวสยาม ในเวลานั้นสยามยังอ่อนแอด้วยกำลังทหารและเครื่องศัสตราวุธ เห็นว่าถ้าขืนบุ่มบ่ามต่อสู้กับฝรั่งเศส คงจะเอาตัวไม่รอด จึงต้องยอมทำสัญญายกดินแดนทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๓๖.

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้เกิดโต้แย้งเรื่องพรมแดนกันอีก ซึ่งรัฐบาลสยามจำต้องยกเมืองหลวงพระบางและเมืองตราษให้แก่ฝรั่งเศส.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ สยามต้องทำสัญญากับฝรั่งเศสอีก ยอมยกพระตะบอง เสียมราษฎร์และศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศส แต่ได้เกาะตามริมฝั่งจันทบุรีและตราษกลับคืนมา สยามได้รับการตอบแทนในดินแดนที่เสียไปนั้น คือฝรั่งเศสยอมให้ชาวอาเซียในบังคับฝรั่งเศสซึ่งลงทะเบียนภายหลัง พ.ศ. ๒๔๕๐ มาขึ้นศาลไทย ซึ่งเรียกว่าศาลต่างประเทศ แต่ศาลกงสุลยังมีอำนาจที่จะเรียกคดีจากศาลไทยไปพิจารณาเอง ไม่ว่าพวกของเขาจะเป็นโจทก์หรือจำเลย อำนาจนี้จะสูญสิ้นลงเมื่อประเทศสยามได้ประกาศใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วนเป็นเวลา ๕ ปีแล้ว.

จังหวัดพระตะบอง เสียมราษฎร์ และศรีโสภณ ซึ่งรวมเรียกว่าเขมรร่วมในนี้ เป็นเมืองขึ้นของสยามมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ การที่ไทยยอมยก

ดินแดนบางส่วนและสิทธิบางอย่างให้แก่ฝรั่งเศสนั้นต้องนับว่าเป็นการจำเป็นโดยแท้ เพื่อเป็นการผ่อนผันสิ่งอาจรักษาอิสรภาพของกรุงสยามให้รอดพ้นปากเหยี่ยวปากกาไปได้ สยามจึงไม่ต้องตกเป็นประเทศราชของประเทศอื่นเหมือนประเทศใกล้เคียง.

ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ สยามยอมตกลงทำสัญญากับอังกฤษอีก คล้ายกับที่ทำกับฝรั่งเศส คืออังกฤษยอมให้คนในบังคับอังกฤษซึ่งได้ลงทะเบียนไว้กับกงสุลก่อน พ.ศ. ๒๔๔๒ ไปขึ้นศาลพิเศษคือศาลต่างประเทศ ส่วนนอกนั้นไปขึ้นศาลสามัญทั้งหมด แต่ศาลกงสุลมีสิทธิจะเรียกคดีต่าง ๆ ของคนในบังคับอังกฤษไปพิจารณาเองได้เรื่อยไป จนกว่าสยามจะได้ประกาศใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วนเป็นเวลา ๕ ปีแล้ว ชาวอังกฤษและพวกร่วมของได้รับสิทธิในการซื้อขายทรัพย์สมบัติได้ทุกชนิดเช่นเดียวกับคนไทย สยามต้องยอมยกการปกครองเหนือมณฑลมะลายู คือตรังกานู กะลันตัน ไทรบุรี และเปอร์ลิสให้แก่อังกฤษทั้งหมด สยามได้กู้เงินเพื่อประโยชน์ในการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปสหรัฐมะลายู และทางสหรัฐมะลายูก็ต้องสร้างทางรถไฟมาให้ติดต่อกันด้วย.

แม้จะมีข้อบาดหมางกับบางประเทศด้วยมูลเหตุที่ต่างจะรักษาประโยชน์ของตน แต่ในที่สุดก็ยอมปรากฏประนอมกันโดยฉันไมตรี ดังได้กล่าวแล้วแต่ต้นต้น เกียรติยศของสยามจึงแผ่กว้างออกไป เมื่อมีการประชุมระหว่างประเทศด้วยเรื่องใด ๆ ประเทศสยามเป็นได้รับเชิญเนือง ๆ มา เป็นต้นว่า การประชุมสงเคราะห์ปรปักษ์ที่กรุงเบอร์นและการประชุมเรื่องศาลระหว่างประเทศที่กรุงเฮก.

ในรัชชกาลก่อน ๆ ยังไม่มีเจ้านายต่างประเทศเสด็จเข้ามาเยี่ยมเยียนถึงพระราชวัง ในรัชชกาลนี้สมเด็จพระราชาธิราชนิคอลาสที่ ๒ แห่งประเทศ

รัสเซีย เมื่อครั้งยังทรงดำรงตำแหน่งรัชทายาท และเจ้านายบางพระองค์เสด็จประพาสมาทางบุรพประเทศ ก็ได้เสด็จเข้ามาเยี่ยมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

พระองค์ทรงเสด็จพระราชดำเนินประพาสต่างประเทศถึงทวีปยุโรปเป็นสองคราว คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ คราวหนึ่ง และ พ.ศ. ๒๔๕๐ อีกคราวหนึ่ง ทรงเยี่ยมพระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดีผู้ปกครองประเทศนั้น ๆ ที่เป็นราชสัมพันธมิตร ทรงได้รับความยกย่องนับถือของประเทศนั้น ๆ เป็นพระเกียรติยศ ทั้งได้ทอดพระเนตรความเป็นไปของประเทศนั้น ๆ เพื่อนำมาดำริ ในการทะนุบำรุงพระราชอาณาจักรสยามต่อไป.

การปราบฮ่อ คำว่าฮ่อนั้นเป็นนามที่พวกไทยฝ่ายเหนือเรียกจีนที่มาทางบก เพราะฉะนั้นพวกฮ่อที่คุมกันเป็นกองทัพยกมาย่ำยีเขตต์แดนไทยในครั้งนั้นแท้จริงก็คือพวกจีนนั่นเอง ซึ่งเป็นพวกกบฏไทเผ่งที่แตกหนีกระจัดกระจายลงมาจากประเทศจีน เนื่องแต่ถูกกองทัพรัฐบาลจีนปราบปรามสู้ไม่ได้ พวกกบฏไทเผ่งนี้ก็คือสมาคมลับเพื่อชาติ ได้ควบคุมกันขึ้นโดยมีความมุ่งหมายจะล้มราชวงศ์แมนจูแล้วตั้งราชวงศ์เหมิงขึ้นแทน ซึ่งเป็นต้นตอของคณะอั้งยี่ในเมืองไทย และกบฏเก๊กเหม็งในกาลต่อมา.

พวกฮ่อได้ยกทัพมาย่ำยีเขตต์แดนไทย ๔ ครั้ง คือ:—

ครั้งที่ ๑ เมื่อพวกฮ่อได้เมืองเชียงขวางและปราบปรามแดนพวนไว้ในอำนาจได้ทั้งหมดแล้ว จึงยกลงมาตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่ทุ่งเชียงคำอันเป็นต้นทางที่จะลงมาทางหัวเมืองริมแม่น้ำโขงและจะไปตีเมืองหลวงพระบางต่อไป ครั้น พ.ศ. ๒๔๑๗ ฮ่อเตรียมทัพที่ทุ่งเชียงคำหมายจะยกมาทางเมืองเวียงจันทน์ มาหนองคายทัพ ๑ ยกไปทางเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก ไปตีหลวงพระบางทัพ ๑ เมื่อทางกรุงเทพฯ ได้รับใบบอกแล้ว จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์ (ขึ้น

กัลยาณมิตร) เกณฑ์คนในมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุบล มณฑลร้อยเอ็ดและอุดรรวมกันเข้าเป็นกองทัพหนึ่ง ยกขึ้นไปบ้องกันจังหวัดหนองคาย โปรดให้พระยาพิชัย (ดิศ) เกณฑ์กำลังมณฑลพิษณุโลกจัดเป็นกองทัพหนึ่ง ยกขึ้นไปบ้องกันเมืองหลวงพระบาง และโปรดให้เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์) ที่สมุหนายกยกกองทัพกรุงขึ้นไปช่วยปราบปรามฮ่อทางเมืองหลวงพระบางทัพหนึ่ง เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปช่วยปราบฮ่อทางเมืองหนองคายทัพหนึ่ง เมื่อกองทัพไทยยกขึ้นไปถึงก็ตีกองทัพฮ่อแตกพ่ายหนีไป พวกฮ่อก็สงบไปคราวหนึ่ง.

ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ มีฮ่ออีกพวกหนึ่งยกเข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำในเขตต์ลาวพวน แล้วเที่ยวตีหัวเมืองขึ้นของหลวงพระบาง จึงโปรดให้พระยาพิชัย (มิ่ง) กับพระยาสุโขทัย (ครุธ) คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปก่อนแล้วให้เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (เวก บุณยรัตพันธุ์) แต่ครั้งยังเป็นพระยาราชวรานุกูลเป็นแม่ทัพใหญ่ยกกองทัพขึ้นไป พอกองทัพไทยยกขึ้นไปถึงหลวงพระบาง พวกฮ่อก็ถอยหนีไปตั้งมั่นอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ พระยาราชวรานุกูลจึงยกกองทัพไปล้อมค่ายพวกฮ่อไว้ ฝ่ายไทยพยายามยกเข้าตีค่ายฮ่อหลายครั้งก็เข้าค่ายไม่ได้ เพราะพวกฮ่ออาศัยถือไผ่เป็นที่กำบังตัวแทนระเนียดล้อมอยู่โดยรอบ แล้วยิงปืนออกมา ปืนใหญ่ที่ไทยมีไปกำลังไม่พอที่จะยิงด้างถือไผ่ได้ พระยาราชวรานุกูลถูกอาวุธปืนข้าศึกที่ขาต้องบ่วยลง ในที่สุดไทยก็ต้องถอยทัพกลับ เพราะผู้คนเจ็บบ่วยและขัดสนสะเบียงอาหารเป็นอันว่าตีค่ายฮ่อที่ทุ่งเชียงคำไม่ได้.

ครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ เมื่อข่าวพระยาราชวรานุกูลถูกอาวุธปืนข้าศึกรู้มาถึงกรุงเทพฯ จึงโปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์

ศึกปากคม แต่ครั้งยังเป็นกรมหมื่นอยู่เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อทางหัวเมืองลาวพวนทัพหนึ่ง และให้จมื่นไวยวรนาถ (จอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี) เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อในแขวงหัวพันทั้งห้าทั้งหกอีกทัพหนึ่ง กองทัพกรมหลวงประจักษ์ฯ ยกไปตั้งที่บัญชาการอยู่ที่หนองคาย แล้วจัดส่งกองทัพไปตีพวกฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ พวกฮ่อรู้ตัวจึงเผาค่ายของตนแล้วหนีไปเสียก่อน เมื่อจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยเป็นปกติดีแล้วก็เลิกทัพกลับกรุง ฝ่ายกองทัพของจมื่นไวยวรนาทเมื่อยกขึ้นไปถึงหลวงพระบาง เห็นว่าอยู่ห่างจากที่ตั้งมั่นของพวกฮ่ออยู่มาก จึงยกขึ้นไปตั้งที่บัญชาการอยู่ที่จังหวัดซ่อน แล้วแต่งกองทัพไปตีพวกฮ่อซึ่งตั้งมั่นอยู่ในแขวงเมืองสบแอด เมืองจาด เมืองโสยและเมืองพุนแตกพ่ายไป ครั้นถึงฤดูฝนตกหนักไพร่พลกองทัพไทยที่ตั้งมั่นอยู่ณที่ต่าง ๆ ได้ป่วยเป็นไข้ป่าเกือบหมดสิ้นทั้งค่ายทุก ๆ แห่ง ฝ่ายพวกฮ่อที่แตกไปได้ไปจ้างพวกฮ่อขององบา ยกกลับมารบไทยที่ค่ายในเมืองสบแอดอีก พระเจริญจตุรงค์กรมการเมืองพิชัยกับนายร้อยโทเอื้อน ชูโต ถูกบั้นข้าศึกถึงแก่กรรมลง ภายหลังองบายอมอ่อนน้อมต่อแม่ทัพไทย พวกฮ่อที่ยกกลับมาต่อสู้ไทยครั้งนี้ก็ต้องยอมอ่อนน้อมด้วย.

ครั้งที่ ๔ เมื่อกองทัพไทยยกกลับมาแล้ว พวกฮ่อได้ยกทัพมาตีเมืองหลวงพระบางได้ ทำลายบ้านเมืองเสียยับเยิน จึงโปรดให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์ฯ (จมื่นไวรวรนาท) ยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามพวกฮ่ออีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจัดการปราบปรามพวกฮ่อราบคาบ และได้ทำนุบำรุงเมืองหลวงพระบางให้เจริญขึ้นเป็นอันมาก แล้วจึงยกกองทัพกลับ.

การปราบเงี้ยว ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าน้อยเทพวงศ์ผู้ปกครองนครแพร่ได้สมรู้ร่วมคิดกับพวกเงี้ยวก่อการกบฏขึ้นในมณฑลพายัพ พวกเงี้ยวได้ฆ่าพระสุรราช

ฤทธานนท์ข้าหลวงประจำจังหวัดแพร่กับข้าราชการและราษฎรไทยตายหลายสิบคน จึงโปรดให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีคุมกองทัพยกขึ้นไปปราบปราม เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็ปราบปรามพวกเงี้ยวที่ก่อการกบฏราบคาบ เมื่อจัดการบ้านเมืองเป็นที่เรียบร้อยแล้วก็เลิกทัพกลับ ตั้งแต่นั้นมาจึงโปรดมิให้มีเจ้าผู้ครองแพร่ต่อไป.

รัชชทายาทหรือยุพราชในรัชกาลที่ ๑–๕

รัชกาลที่ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (น้อง).
รัชกาลที่ ๒ ,, ,, มหาเสนานุรักษ์ (น้อง).
รัชกาลที่ ๓ ,, ,, มหาศักดิพลเสพย์ (อา).
รัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (น้อง).
รัชกาลที่ ๕ กรมพระราชวังบวรมหาวชิรญาณ (โอรสพระปิ่นเกล้าฯ).

หมายเหตุ เลิกตำแหน่งพระมหาอุปราชเปลี่ยนเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมงกุฎราชกุมารในรัชกาลที่ ๕.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒๙ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒ ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ประสูติณวันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงพระนามว่า สมเด็จเจ้าฟ้าชายมหาวชิราวุธ ได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จเจ้าฟ้า กรมขุนเทพทวารวดี ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๗ สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เจ้าฟ้าชายมหาวชิรุณหิศ ซึ่งได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมงกุฎราชกุมาร ดำรงตำแหน่งรัชชทายาท เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมงกุฎราชกุมาร ดำรงตำแหน่งรัชชทายาทแทน พระองค์ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๓๑ พรรษา เสด็จดำรงราชสมบัติอยู่ได้ ๑๖ ปีก็สวรรคต เมื่อวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เมื่อพระชนมายุได้ ๔๖ พรรษา พระองค์มีแต่พระราชธิดาองค์เดียว ทรงพระนามว่า สมเด็จพระราชภาคิไนยเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาลักษโลมาพัณณวดี.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชชกาลที่ ๕ ที่เสด็จออกไปศึกษาวิชาในทวีปยุโรปเป็นรุ่นที่สอง ส่วนรุ่นแรกนั้นคือ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ กรมหลวงปราจิณกิตติบดีและกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช พระองค์เสด็จจากกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ ซึ่งขณะนั้นพระชันษาได้ ๑๔

พรรษา เสด็จขึ้นบกที่ประเทศอิตาลี แล้วเสด็จผ่านประเทศอิตาลีและฝรั่งเศส ไปยังประเทศอังกฤษ เสด็จประทับเรียนภาษาอังกฤษเพื่อเตรียมเข้ามหาวิทยาลัยอยู่ที่แฮโรว์ ครั้นทรงมีความรู้ในภาษาอังกฤษพอสมควรที่จะเข้ามหาวิทยาลัยได้แล้ว ก็ได้เข้าศึกษาวิชาฝ่ายพลเรือนในมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดและวิชาทหารที่โรงเรียนแซนด์เฮิร์สต์ เสด็จประทับศึกษาวิชาอยู่ในประเทศอังกฤษเป็นเวลา ๙ ปี เสด็จกลับประเทศสยามใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ผ่านประเทศ ส.ป.ร.อเมริกาและญี่ปุ่น ในเวลานั้นพระองค์มีพระชันษา ๒๒ พรรษา.

เมื่อพระองค์เสด็จนิวัตกรุงพระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระมหากษัตริย์ได้โปรดให้รับราชการฝ่ายทหาร ในไม่ช้าพระองค์ก็ได้รับยศเป็นนายพลเอก ตำแหน่งจเรทหารบกและทรงบัญชาการทหารมหาดเล็ก ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ ๒ นั้นพระองค์ก็ได้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน.

พระองค์เป็นกษัตริย์องค์แรกของประเทศสยามและทวีปอาเซียที่ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดีทั้งในแผนพินเมืองและแผนตะวันตก พระองค์ทรงใฝ่พระราชหฤทัยในทางอักษรศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง ทั้งในฝ่ายภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ทรงเป็นจินตกวี นักนิพนธ์และปาฐกที่เปรื่องปราชญ์ ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือขึ้นเป็นจำนวนมาก ล้วนแต่เป็นที่นิยมของประชาชนทั้งหลาย.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง ในพ.ศ.๒๔๕๓ ทรงตั้งกองเสือป่าขึ้น ครั้น พ.ศ ๒๔๕๔ ทรงตั้งกองลูกเสือขึ้น และในปีนั้นเองโปรดให้ตราข้อบังคับกับลักษณะปกครองลูกเสือขึ้น สำหรับฝึกหัดน้ำใจชาวไทยให้เป็นลูกเสือแต่ยังเยาว์

ตามข้อบังคับนั้นให้มีกรรมการจัดการลูกเสือประจำมณฑล และมีกรรมการกลางอำนวยการทั่วไปตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งเป็นนายกกรรมการกลาง.

ในพ.ศ. ๒๔๕๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกโรงเรียนมหาดเล็กซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงตั้งขึ้นสำหรับฝึกหัดกุลบุตรเข้ารับราชการในกระทรวงมหาดไทยและนครบาลเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน พระราชทานนามว่า โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้มีกรรมการสำหรับจัดการ และได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินที่เหลือจากการเรี่ยไรสร้างอนุสาวรีย์บียมหาราชเป็นทุนโรงเรียน โดยมีพระราชประสงค์จะจัดให้เป็นสำนักเรียนของผู้จะรับราชการในทางพลเรือนทั่วไป ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๙ โปรดให้สถาปนาโรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ ขึ้นเป็น จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ให้มารวมขึ้นอยู่ในกระทรวงธรรมการ ในแผนกกรมมหาวิทยาลัย และให้รวมทบโรงเรียนราชแพทยาลัยเข้าในมหาวิทยาลัยด้วยแต่นั้นมา.

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้ตราพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ขึ้นสำหรับควบคุมโรงเรียนของเอกชนที่ได้จัดตั้งขึ้น เพื่อให้ดำเนินไปตามโครงการศึกษาอันถูกต้อง ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้ออกพระราชบัญญัติประถมศึกษา เพื่อให้กุลบุตรได้รับการศึกษาเบื้องต้นตามอัตภาพทั่วหน้ากันตลอดประเทศ ส่วนเงินบำรุงนั้น ใช้บทบังคับให้บุคคลที่อยู่ในท้องถิ่นนั้นเสียเงินบำรุงประจำปี เรียกว่าเงินศึกษาพลี.

ทรงออกพระราชบัญญัติชนานามสกุล เป็นต้นเหตุให้คนไทยมีนามสกุลเหมือนชาติอื่นๆ แต่รัชกาลนี้เป็นต้นมา ทรงพระกรุณาพระราชทานนาม

สกุลเป็นปฐมแก่พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาอามาตย์ราชบริพาร ถึงพ่อค้าคหบดีบางคนก็มีโอกาสได้ขอพระราชทานเป็นสิริมงคลแก่ตน.

ทรงจัดระเบียบเรื่องกระทรวงขึ้นใหม่คือ:— ยกกรมทหารเรือขึ้นเป็นกระทรวงทหารเรือ ตั้งกระทรวงมุรธาธรขึ้นใหม่ ตั้งกระทรวงพาณิชย์ขึ้นใหม่ รวมกระทรวงนครบาลเข้ากับกระทรวงมหาดไทย เปลี่ยนชื่อกระทรวงโยธาธิการเป็นกระทรวงคมนาคม เปลี่ยนชื่อกระทรวงธรรมการเป็นกระทรวงศึกษาธิการ และให้ย้ายการพระพุทธศาสนาไปไว้ในราชสำนักตามโบราณประเพณี กับได้แบ่งการปกครองมณฑลออกเป็นภาคๆ มีอุปราชเป็นหัวหน้าภาค เพื่อให้การงานรัดกุมตามเหตุการณ์และกาลสมัยของบ้านเมือง.

สภากาชาดที่ตั้งขึ้นแต่รัชชกาลที่ ๕ นั้นยังหามีโรงพยาบาลเป็นปึกแผ่นไม่ ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชชกาลที่ ๕ สวรรคตแล้ว บรรดาพระราชโอรสและพระราชธิดาต่างทรงบริจาคทรัพย์สร้างโรงพยาบาลสภากาชาดขึ้นสำเร็จเรียบร้อยใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เพื่อเป็นอนุสสาวรีย์เฉลิมพระเกียรติคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ แล้วทรงโปรดให้ขนานนามโรงพยาบาลตามพระบรมนามาภิไธยว่า โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๔ กรรมการสันนิบาตสภากาชาดได้รับรองสภากาชาดสยามเข้าเป็นสมาชิก ครั้นต่อมาสภากาชาดได้ตั้งอนุสภากาชาดขึ้นสำหรับเด็กตามข้อตกลงในที่ประชุมใหญ่ที่เมืองเยเนวา ในรัชชกาลนี้ ได้มีการประชุมแพทย์นานาชาติครั้งหนึ่งในกรุงสยาม เป็นที่เรียบร้อยดี.

การเกณฑ์ทหารเข้าประจำการตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) นั้น มีการผ่อนผันยกเว้นให้บุคคลบางเหล่าบางคณะ

ไม่ต้องเป็นทหาร ถึงสมัยอันสมควรที่จะต้องใช้ชายฉกรรจ์ทุกคนเป็นทหาร ให้มีการผ่อนผันเป็นส่วนน้อยที่สุด จึงโปรดให้ตราพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. ๒๔๖๐ ขึ้นใหม่.

ในรัชชกาลนี้โปรดให้เลิกโรงบ่อนเบี้ยและหวย ก. ข. โดยเด็ดขาด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ นับว่าเป็นการยุติฐานะในการอาชีพของพลเมืองให้อยู่ในภาวะที่ถาวรแน่นอนขึ้น.

นอกจากสิ่งต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีสิ่งอื่น ๆ อีกเป็นอันมากที่ได้โปรดให้จัดทำหรือตั้งขึ้นในรัชชกาลนี้ เช่น โปรดให้ขยายทางรถไฟให้ยาวออกไปเพื่อเชื่อมกับต่างประเทศ สร้างสะพานพระราม ๖ เชื่อมทางรถไฟสายเหนือกับสายใต้ ตั้งกรมอากาศยานขึ้น ตั้งกรมรักษาพันธุ์ปลา ตั้งคลังออมสิน ขยายการทดน้ำ ตั้งกรมร่างกฎหมายขึ้น ตราพระราชบัญญัติแพทย์ รวบรวมกฎหมายแพ่งพาณิชย์ขึ้นเป็นประมวลกฎหมาย เปลี่ยนของช้างเป็นของไครรงค์ เปลี่ยนใช้รัตนโกสินทรศกเป็นพระพุทธศักราช นับเวลา ก. ท. และ ล.ท. เทียบ A.M. และ P.M. ของสากล และใช้เวลาอัตราให้ตรงกับเวลาของสหรัฐมะลายู จัดตั้งคำนำนามสกุลให้เป็นหลักฐาน.

ในคืนแห่งรัชชกาลนี้ มีเหตุสำคัญเรื่องหนึ่งเกิดขึ้น คือ ทหารบกทหารเรือและข้าราชการพลเรือนคณะหนึ่ง ได้คบคิดกันเพื่อจะเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองของประเทศ แต่ความลับของคณะนี้ได้รั่วรู้ไปถึงรัฐบาล จึงถูกปราบปรามลงอย่างราบคาบ ต่อมาการหนังสือพิมพ์ได้แข็งกล้าไปในเชิงของความเห็น ไม่เหมาะแก่ความสงบของบ้านเมือง ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ขึ้นใหม่ เพื่อให้มีเจ้าของและบรรณาธิการมีความรับผิดชอบใน

หนังสือพิมพ์นั้น และให้สิทธิอันควรแก่วิสัยของหนังสือพิมพ์ ในอันที่จะแสดงความคิดความเห็นตามสมัยของบ้านเมือง.

ในตอนปลายแห่งรัชกาล ประชาชนพลเมืองต่างพากันโสมนัสยินดีต่อพระราชกรณียกิจอันสำคัญยิ่ง ที่ได้ทรงอภิเษกสมรสพระมเหสีให้เป็นมิ่งขวัญแก่ประเทศชาติ เพิ่มความจงรักภักดีของพลเมืองยิ่งขึ้น ในสมัยเดียวกันนี้ ได้โปรดให้ออกกฎมนเทียรบาลว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์เพื่อเป็นหลักประเทศสยามสืบไปด้วย.

ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๕๘ สมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษพระราชทานยศแด่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงเป็นนายพลเอกพิเศษในกองทัพบกอังกฤษ และในโอกาสเดียวกันพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานพระยศนายพลเอกพิเศษแห่งกองทัพบกสยามถวายแด่พระเจ้ากรุงอังกฤษ การถวายพระยศครั้งนี้ต้องนับว่าเป็นเกียรติยศยิ่งใหญ่แก่กรุงสยามซึ่งเป็นครั้งแรกในตำนานการเกี่ยวข้องระหว่างไทยกับฝรั่ง.

กรุงสยามได้ประกาศสงครามในวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ เข้าข้างสัมพันธมิตรเพื่อพยุงสิทธิและอิสรภาพของชาติเล็กๆ และในทันใดนั้นสยามก็เริ่มทำการอย่างเฉียบขาดและว่องไวที่สุด สิ่งที่สยามทำไปนั้นเป็นประโยชน์แก่ฝ่ายสัมพันธมิตรเป็นอันมาก กล่าวคือสยามยึดบรรดาเรือสินค้าและทรัพย์สมบัติของเยอรมันทั้งจับชาวเยอรมันทั้งปวง ที่เข้ามาอยู่ในอาณาจักรสยามกักขังไว้ ในปีนี้เองกรุงสยามได้ส่งทหารไทยจำพวกอาสาสมัครคัดเลือกฉะเพาะเหล่านักบินและกองรถยนต์ไปทำการยุทธ์ในสมรภูมิฝรั่งเศสรวมสองครั้ง ส่งทอยกันไปเป็นลำดับ การที่สยามมีส่วนในมหาสงครามนั้นเป็น

อันว่าได้เข้าเทียมบ่าเทียมไหล่กับนานาชาติ ชื่อเสียงของประเทศสยามซึ่งอับเฉามาแต่ก่อนก็มีผู้รู้จักมากขึ้นนับตั้งแต่นั้นมา ประเทศเยอรมันและพรรคพวกของอย่าทันยอมแพ้แก่สัมพันธมิตรในวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑.

ประโยชน์ที่สยามหวังจะได้จากผลแห่งมหาสงครามนั้นก็คืออิสรภาพอันไพบูลย์ของสยามซึ่งสยามต้องยอมเสียไปบางส่วน เนื่องแต่ความจำเป็นบังคับให้ต้องทำสัญญาอันไม่เสมอภาคกับนานาประเทศในรัชกาลก่อน ๆ เพราะฉะนั้นในคราวประชุมสันติภาพที่เมืองแวร์ไซล์ จึงเป็นโอกาสอันดีแก่กรุงสยามซึ่งได้ทำบุญคุณไว้แก่ชาติสัมพันธมิตรในมหาสงครามที่จะขอร้องเหล่าประเทศสัมพันธมิตร ให้แก้ไขสัญญาเดิมที่ทำไว้กับกรุงสยาม รัฐบาลของชาติสัมพันธมิตรก็ยากที่จะปฏิเสธความประสงค์ของกรุงสยาม ผู้แทนฝ่ายสยาม คือ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญกฤดากรและพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรทัย ได้ฉวยโอกาสจึงทรงชี้แจงเรื่องนี้ต่อผู้แทนประเทศมหาอำนาจทางทิศตะวันตก ท่านประธานาธิบดีวิลสันแห่งสหปาลีรัฐอเมริกาได้สนับสนุนความประสงค์ของกรุงสยามอย่างเต็มที่ และได้รับว่าจะทำสัญญาเสมอภาคฉบับใหม่ให้แก่สยาม.

ครั้นต่อมาหลังจากเซ็นสัญญาสงบศึกเสร็จเรียบร้อยแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ในการที่จะพูดจาแก้ไขสัญญาใหม่กับต่างประเทศในยุโรปที่กรุงเทพฯ นั้นเป็นการยากมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดส่งท่านดอกเตอร์แฟรนซิส บี. แฮร์ ที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ เป็นทูตพิเศษไปช่วยเหลืออัครราชทูตสยามในการเจรจาการเมือง ขอทำสัญญาใหม่ณประเทศต่าง ๆ ในยุโรป เพราะทรงเห็นว่าไม่มีวิธีอื่นจะอำนวยความสำเร็จได้ดีเท่าการ

ส่งบุคคลผู้สามารถเช่น ดร. แอร์ นี้ไปเจรจากับกระทรวงการต่างประเทศของนานาประเทศในยุโรป ดร. แอร์เดินทางออกจากกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ร่วมมือกับอัครราชทูตสยามพยายามเจรจากับคณะรัฐบาลแห่งประเทศต่างๆ ในยุโรปเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยสมความมุ่งหมายของกรุงสยาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตลงในระหว่างที่การแลกเปลี่ยนสัตยาบันต่อกันในสัญญาฉบับใหม่เพิ่งสำเร็จลงเพียงสองประเทศเท่านั้น คือ ส. ป. ร. อเมริกาและญี่ปุ่น ส่วนประเทศอื่นๆ นอกจากนี้ไปสำเร็จเรียบร้อยจนกระทั่งได้แลกเปลี่ยนสัตยาบันต่อกันในรัชชกาลที่ ๗ สำหรับประเทศ ส. ป. ร. อเมริกานั้นควรได้รับความชอบใจเป็นพิเศษจากกรุงสยาม เพราะประธานาธิบดีวิลสันได้ยอมทำสัญญาฉบับใหม่กับกรุงสยามตลอดถึงได้แลกเปลี่ยนสัตยาบันต่อกันตั้งแต่ พ. ศ. ๒๔๖๕ เพื่อเป็นตัวอย่างก่อนประเทศอื่นไม่รอให้ประเทศสยามต้องส่งทูตพิเศษไปเจรจา.

การไปเจรจาเพื่อเลิกล้มสัญญาฉบับเก่านี้ ควรกล่าวได้ว่าเป็นงานที่เหนื่อยยากเป็นที่สุด เพราะทุกๆ ประเทศต่างไม่ค่อยเห็นชอบในการที่จะยอมสละสิทธิพิเศษที่คนมีอยู่ในกรุงสยาม อาศัยความมานะอดทนและความสามารถของ ดร. แอร์ผู้มีความยุติธรรมในใจเป็นสรณะ รวมทั้งความสามารถของเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศและอัครราชทูตสยาม กรุงสยามจึงประสพความสำเร็จในที่สุด ดร. ฟรานซิส บี แอร์เป็นบุตรเขยท่านประธานาธิบดีวิลสัน เข้ามารับราชการเป็นที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศในปลายรัชชกาลที่ ๖ เมื่อสำเร็จรัฐกิจอันเหนื่อยยากนี้แล้วพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ปูนบำเหน็จความชอบสถาปนาให้ ดร. แอร์เป็นบรรดาศักดิ์เป็นพระยากัลยาณไมตรี รับ

พระราชทานพานทอง พระยากัลยาณไมตรีได้กราบถวายบังคมลาจากหน้าที่กลับไปยังประเทศ ส.ป.ร. อเมริกา และเข้ารับหน้าที่เป็นอาจารย์กฎหมายระหว่างประเทศในมหาวิทยาลัยฮาวาร์ด แต่คงยอมตัวเป็นข้าราชการของประเทศสยามอยู่โดยไม่รับพระราชทานเงินเดือนเลย เวลานี้พระยากัลยาณไมตรีมีตำแหน่งเป็นคุลาการสยามประจำศาลระหว่างประเทศในกรุงเฮก.

ประโยชน์อันยิ่งใหญ่ที่กรุงสยามได้รับจากเยอรมันออสเตรีย และฮังการีก็คือ ได้ลบล้างสัญญาเก่าที่ทำไว้กับประเทศทั้งสามนี้ซึ่งตัดอิสรภาพกรุงสยาม สิทธิพิเศษมีสิทธิภาพนอกอาณาเขตต์เป็นต้นของชาติทั้งปวง แล้วซึ่งมีแก่กรุงสยามจึงเป็นอันยกเลิกหมดไปตั้งแต่วันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นต้นไป.

สัญญาฉะบับใหม่ที่สยามได้ตกลงกับนานาประเทศนั้น มีข้อความอันสำคัญเป็นทำนองเดียวกันโดยมาก ซึ่งอาจสรุปกล่าวได้เป็นข้อๆ ดังนี้.

๑. สัญญามีกำหนดไม่เกิน ๑๐ ปี ต่อจากนั้นไปแล้วเป็นอันยอมเลิกล้มกันได้ หรือมิฉะนั้นก็ตกลงกันใหม่.

๒. ยกเลิกสิทธิพิเศษโดยสิ้นเชิง แต่ในระหว่างห้าปีที่สยามได้ประกาศกฎหมายออกไปแล้ว สยามยังคงยอมให้กงสุลเรียกคดีระหว่างคนในบังคับไปพิจารณาที่ศาลกงสุลได้อีก การกระทำเช่นนี้ก็ชั่วแต่ว่าคนในบังคับเป็นจำเลยในคดีเท่านั้น.

๓. สยามตั้งพิกัดอัตราภาษีสำหรับสินค้าขาเข้าได้เองไม่มีข้อขัด นอกจากสินค้าบางประเภทซึ่งแจ้งในสัญญากับอังกฤษและอิตาลีเป็นพิเศษ ซึ่งกำหนดไว้ไม่เกินร้อยละ ๑๐ แต่พิกัดอัตรานี้ก็เป็นแต่เพียงชั่วคราว.

๔. ในสัญญาทั้งหลายนอกจากสัญญากับ ส.ป.ร. อเมริกา รัฐบาลสยามได้ให้ชาวต่างประเทศหรือที่อยู่ในร่มธงของต่างประเทศมีสิทธิโดยตรง

ตามสัญญาที่ประเทศนั้นได้ทำไว้ หรือได้สิทธิอนุโลมตามประเทศอื่น ในการมีกรรมสิทธิ์เหนืออสังหาริมทรัพย์.

ในที่สุดเรื่องสัญญาทั้งหลายสรุปกล่าวได้ว่า สยามมีสิทธิทุกอย่างที่จะดำเนินราชกิจจานุกิจภายใน ส่วนที่ไม่เสมอภาคอันมีอยู่บ้างนั้นได้มีกำหนดเวลาจำกัด.

ภายหลังมหาสงคราม นานาชาติได้ร่วมความคิดกันตั้งสันนิบาตชาติขึ้น เพื่อรักษาสันติภาพของโลกและทำให้โลกเจริญขึ้นด้วยประการทั้งปวง สยามก็ได้เข้าเป็นสมาชิกแห่งสมาคมระหว่างชาตินี้ด้วย โดยมีสิทธิเท่าเทียมกับชาติอื่นๆที่อยู่ในฐานะเดียวกัน กล่าวคือ ประเทศสยามอาจถูกเลือกเข้าเป็น สมาชิกไม่ประจำในกรรมสัมปาทิกสภา('สภาอำนวยการ' ตรงกับศัพท์อังกฤษว่า 'Council') เมื่อประเทศใดได้รับเลือกในที่ประชุมสมัชชา (Assembly) แล้วก็ดำรงอยู่ในตำแหน่งนี้ได้ ๓ ปี ผลัดออกกันปีละ ๓ ประเทศ ประเทศที่มีฐานะสูงกว่าสยามซึ่งได้เป็นสมาชิกประจำในกรรมสัมปาทิกสภามีอยู่ ๕ ประเทศ คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น อิตาลี และเยอรมัน.

---

* เวลานี้ (พ.ศ. ๒๔๗๑) สมาชิกไม่ประจำในกรรมสัมปาทิกสภาได้แก่ประเทศเหล่านี้ คือ:-
สเปญ นอรเวย์ โปแลนด์ ยูโกสลาเวีย โอรุแลนด์ กัวตีมาลา ปนามา เปรู และจีน.
ประเทศสำคัญที่ยังไม่ได้เข้ามาเป็นสมาชิกในสันนิบาตชาติ มีประเทศ ส.ป.ร. อเมริกา และรัสเซีย.

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระองค์ประสูติณวันพุธ เดือน ๑๑ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรงกับวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงรับสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้ทรงเลื่อนเป็นกรมหลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ และได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๓๓ พรรษา ทรงเป็นพระราชโอรสที่ ๗๖ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นที่ ๙ ในสมเด็จพระพันปีหลวง ทรงเป็นพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ทรงได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี ทรงเรียนวิชาทหารเป็นเอกเทศจากประเทศฝรั่งเศส ได้เสด็จประพาสนานาประเทศในยุโรปและอเมริกามาแล้วก่อนได้ครองราชสมบัติ และเมื่อพระองค์ได้ครองราชสมบัติแล้ว ยังได้เสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกลอีกรวมเป็น ๓ ครั้งด้วยกัน คือครั้งที่ ๑ เสด็จประพาสเกาะชวาใน พ.ศ. ๒๔๗๒ ครั้งที่ ๒ เสด็จประพาสประเทศอินโดจีนของฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ครั้งที่ ๓ เสด็จไปรักษาพระเนตรที่ประเทศ ส.ร.อเมริกาใน พ.ศ. ๒๔๗๓—๒๔๗๔ และในโอกาสนี้ได้เสด็จประพาสประเทศญี่ปุ่นและแคนนาดา ทั้งได้เสด็จผ่านอินโดจีน ฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้ด้วย ในการเสด็จไปต่างประเทศทั้ง ๓ คราว พระองค์ได้ประสพการต้อนรับจากต่างประเทศเป็นอย่างดียิ่ง ทั้งเป็นประโยชน์แก่พระองค์และประเทศสยามในอนาคตมิใช่น้อย เพราะเป็นการเผยแผ่ชื่อเสียงของประเทศสยามประการ ๑ ทำให้การสัมพันธ์ระหว่างประเทศสยามกับประเทศนั้น ๆ สนิทสนมยิ่งขึ้น

ประการ ๑ และทำให้เกิดความรู้และความคิดแก่พระองค์อันจะทรงนำมาปรับปรุงให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองประการ ๑ เพื่อเป็นการตอบแทนในการเสด็จประพาสเกาะชะวาและอินโดจีนนั้น ผู้สำเร็จราชการชะวาและเสนาบดีกระทรวงการเมืองชั้นของประเทศฝรั่งเศส ได้เข้ามาเยี่ยมเยียนประเทศสยามในภายหลัง.

เมื่อพระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงตั้งอภิรัฐมนตรีสภาขึ้นเพื่อปรึกษาราชการแผ่นดิน สภานี้มีสมาชิกเป็นมนตรี ๕ คน ผู้เป็นมนตรีแห่งสภานี้ได้ทรงเลือกถวายแด่เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ผู้ซึ่งเป็นประมุขของชาวสยามอันมีความสามารถอย่างยอดเยี่ยม ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ โปรดให้ตราพระราชบัญญัติองคมนตรีขึ้นใหม่ โดยทรงพระราชดำริว่าพระราชบัญญัติองคมนตรี พ.ศ.๒๔๑๗ (ในรัชกาลที่ ๔) ซึ่งเรียกว่าพระราชบัญญัติปรึกษานั้นเป็นบทบัญญัติและระเบียบการอันล่วงสมัย ทรงเลือกสรรพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการทั้งในและนอกราชการ ซึ่งทรงคุณวุฒิความสามารถและเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ตั้งขึ้นเป็นกรรมการองคมนตรีมีจำนวน ๔๐ คน สำหรับรับโครงการพระราชดำริไปวินิจฉัย และเสนอความเห็นอันจะพึงเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินแทนประชาชน ทั้งเป็นการฝึกหัดวิถีแห่งที่ประชุมแห่งชาติในอนาคตกาลด้วย ได้เริ่มเปิดการประชุมสภานี้เป็นครั้งแรกที่ศาลาสหทัยเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๓๐ กรรมการองคมนตรีได้ประชุมพร้อมกันเลือก ตั้งพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เป็นสภานายก.

ทรงวางระเบียบการปกครองใหม่ คือ :— ให้เลิกกระทรวงมุรธาธรไปรวมในกรมราชเลขาธิการ รวมกระทรวงคมนาคมเข้ากับกระทรวง

พาณิชย์เรียกว่ากระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เปลี่ยนชื่อกระทรวงศึกษาธิการเป็นกระทรวงธรรมการ และย้ายการพระพุทธศาสนาจากกระทรวงวังมาขึ้นกระทรวงธรรมการ เลิกภาคต่าง ๆ ที่แบ่งไว้แต่รัชกาลที่ ๖ โดยสันเชิงเพื่อให้เหมาะแก่กาลสมัย รวมมณฑลพายัพและมหาราษฎร์เข้าเป็นมณฑลเดียวกันเรียกว่ามณฑลพายัพ รวมมณฑลอุบลราชธานีกับมณฑลร้อยเอ็ดเข้ากับมณฑลนครราชสีมา รวมมณฑลสุราษฎร์ธานีเข้ากับมณฑลนครศรีธรรมราช.

ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ทรงปรับปรุงการปกครองให้เหมาะด้วยกาลสมัยและเหตุการณ์อีกครั้งหนึ่ง คือ โปรดให้รวมกระทรวงทหารเรือกับกระทรวงกลาโหมเข้าด้วยกันเรียกชื่อว่ากระทรวงกลาโหม เอากรมเพาะปลูกกับกองรักษาสัตว์กรมตรวจกสิกรรมจากกระทรวงเกษตราธิการไปรวมกันตั้งขึ้นในกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมให้ชื่อว่ากรมตรวจกสิกรรม ยุบเลิกมณฑลปัตตานีเข้ารวมกับมณฑลนครศรีธรรมราช ยุบเลิกมณฑลจันทบุรีเข้ารวมกับมณฑลปราจีน ยุบเลิกมณฑลนครชัยศรีเข้ารวมกับมณฑลราชบุรี ยุบเลิกมณฑลนครสวรรค์รวมจังหวัดต่าง ๆ เข้าไว้ในปกครองมณฑลอยุธยา เว้นแต่จังหวัดตากและจังหวัดกำแพงเพชรให้ยกไปขึ้นมณฑลพิษณุโลก นอกจากนี้ยังได้ยุบจังหวัดต่าง ๆ เข้ารวมกับจังหวัดอื่นอีก ๙ จังหวัด เช่นจังหวัดสุโขทัย หล่มศักดิ์ ชัญญบุรี กาฬสินธุ์ หลังสวน ตะกั่วป่า สายบุรี พระประแดงและมีนบุรี แต่การยุบมณฑลและจังหวัดนั้นให้เริ่มแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นไป.

พระบรมราชกุศโลบายแรกที่ทรงกระทำเป็นการสำคัญในทางรัฐประศาสน์กับต่างประเทศนั้น คือ โปรดให้แถลงเปลี่ยนสัตยาบันและประกาศใช้หนังสือสัญญาฉบับใหม่ตามที่คณะทูตพิเศษกรุงสยามได้ไปเจรจากับต่าง

ประเทศเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยนั้นถ้วนหมดทุกประเทศ มีประเทศฝรั่งเศส อังกฤษ สเปญ โปรตุเกส เนเธอรฺลันดฺ สวิเดน นอรฺเวย์ และอิตาลีเป็นต้น รวมทั้งเบลเยียมซึ่งเจรจากันในกรุงเทพฯนี้ด้วย เป็นอันว่าเรื่องสิทธิพิเศษซึ่งตัดสิทธิและอิสสรภาพกรุงสยามมาราว ๗๐ ปีก็สิ้นสุดลงไป ศาลกงสุลในเมืองไทยเป็นอันยกเลิก กรุงสยามมีอำนาจขึ้นพิกัดอัตราภาษีได้ตามใจชอบ และกรุงสยามก็มีอิสสรภาพอย่างไพบูลย์ สัญญากับฝรั่งเศสยังหาสำเร็จลงโดยบริบูรณ์ไม่ เพราะมีเรื่องยุ่งยากเกี่ยวแก่อินโดจีน ในพ.ศ. ๒๔๗๐ สองประเทศนี้ได้มีการเจรจากันในเรื่องอนุสัญญา ซึ่งจะให้เป็นไปอย่างสมเหตุสมผลในเรื่องพรมแดน ฝรั่งเศสได้เคยปกครองแม่น้ำโขงซึ่งเป็นเส้นพรมแดนทั้งหมด ด้วยอนุสัญญาใหม่นี้พรมแดนได้ขีดขึ้นลงแน่นอน คือแบ่งกันคนละครึ่งของแม่น้ำ นอกจากบางแห่งที่เป็นเกาะแก่งเท่านั้น ในเรื่องนี้สยามได้แต่งตั้งข้าหลวงขึ้นคณะหนึ่งเพื่อดำเนินการปักปันเขตต์แดน นอกจากนี้ได้โปรดเกล้า ฯ ให้รัฐบาลสยามทำสัญญาฉบับใหม่กับประเทศเยอรมันหลังจากที่ได้เลิกขาดตอนกันแต่คราวมหาสงคราม สัญญาฉบับใหม่กับเยอรมันนี้ก็คงมีข้อความร่วมกับสัญญาที่กรุงสยามได้กระทำกับนานาประเทศมาแล้วทุกประการ.

ในระหว่างใกล้จะสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น รายจ่ายของประเทศสูงกว่ารายได้และฐานะการเงินของประเทศตกอยู่ในความขัดข้องผิดเคือง ครั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว พระองค์ก็ทรงมีพระราชดำริแก้ไขฐานะความขัดข้องทางการเงินนั้น ในการหาหนทางแก้ไขแทนที่จะกู้เงินจากต่างประเทศหรือเพิ่มอัตราส่วยสาอากรให้สูงขึ้น กลับดำเนินพระบรมราชฤดีโดยอัน

งาม กล่าวคือตัดรายจ่ายที่ฟุ่มเฟือยและไม่จำเป็นนั้นโดยสิ้นเชิง พระองค์มีพระราชประสงค์ให้ทุก ๆ กระทรวงพึงตัดทอนรายจ่ายที่ไม่เป็นประโยชน์ ตัดข้าราชการที่เหลือเฟือจากหน้าที่ ยุบกรมกองที่ไม่เป็นประโยชน์ทำให้เปลืองเปลืองพระราชทรัพย์โดยใช่เหตุ อนึ่งพระองค์เองก็ทรงประหยัดเงินแผ่นดินให้เป็นตัวอย่าง กล่าวคือ รายจ่ายส่วนพระองค์ซึ่งรัฐบาลถวายปีละ ๙ ล้านบาทนั้น ก็โปรดให้ประหยัดลงทรงยินดีรับเพียงปีละ ๖ ล้านเท่านั้น ผลของการที่พระองค์ทรงดำเนินพระบรมราชกุศโลบายนี้ งบประมาณของกรุงสยามซึ่งมีรายได้ไม่พอรายจ่ายก็กลายเป็นเหลือจ่าย ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๔ รายได้กลับไม่พอกับรายจ่ายอีก ทั้งนี้เป็นเพราะเศรษฐกิจตกต่ำ นานาประเทศแทบทั่วโลกก็ได้รับความกระทบกระทั่งจากภัยอันนี้อย่างเดียวกับกรุงสยาม จึงต้องมีการตัดทอนกันอีกครั้งหนึ่ง โปรดให้ตัดจำนวนข้าราชการ ทั้งยุบกรมกองมณฑลและจังหวัดลงเสียบ้าง เพื่อประหยัดเงินรายจ่ายแผ่นดิน (การยุบมณฑลและจังหวัดให้เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕).

ต่อไปนี้เป็นข้อความตอนหนึ่งแห่งพระราชดำรัสแก่นายทหารที่กระทรวงกลาโหมเรื่องการเงินผิดเคือง เมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔.

"ตัวข้าพเจ้าเองรู้สึกเหมือนว่าเกิดมาสำหรับตัดรอน ตั้งแต่ต้นก็ตัดมาแล้ว คราวนี้ก็ต้องตัดอีก จนไม่ทราบว่าจะเป็นอย่างไรต่อไป รู้สึกว่าเป็นเคราะห์กรรมของตัวที่ต้องทำเช่นนั้นเสมอ แม้ในขณะนี้ก็ได้พยายามทุกอย่างที่จะไม่ตัด แต่ก็พ้นวิสัย ที่จริงการที่จะปลดจะตัดคราวนี้รู้สึกหนักใจกว่าคราวก่อนมาก ไม่อยากจะทำเลย เพราะคราวก่อนนี้รู้สึกอยู่ว่ามีคนเกินกว่างาน เพราะฉะนั้นเป็นการถูกควรทำแม้ไม่เป็นของหนักใจ และเวลานั้นการทำมาหากินข้างนอกก็ยังไม่ฝืดเคือง ให้ออกไปหากินทางอื่นก็ไม่ยากนัก เวลานั้นจึงไม่สู้จะหนักใจเหมือนคราวนี้ คราวนี้ข้าพเจ้ารู้ดีว่าการตัดนั้นต้องยุบงานลง ทหารเมื่อต้นเวลานี้ก็มีอยู่น้อยแล้ว กลับต้องตัดลงไป อาจต้องเสียงานก็ได้ เช่นกระทรวงอื่น ๆ ก็เหมือนกัน ต้องยุบลง เสียงานลงบ้าง"

ในส่วนการศึกษานั้น พระองค์พระราชทานทุนส่วนพระองค์แก่ผู้สอบแข่งขันทุนเล่าเรียนหลวงได้ปีละคน สำหรับไปเรียนวิทยาศาสตร์ณต่างประเทศ โปรดให้มีการชุมนุมลูกเสือทั่วพระราชอาณาจักร ๓ ปีต่อครั้ง เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นต้นมา ทรงพระราชทานเงินปีละ ๓,๐๐๐ บาทไว้สำหรับพระราชทานรางวัลแก่ผู้แต่งหนังสือได้ดีถึงขนาด มอบให้ราชบัณฑิตยสภาเป็นผู้ตัดสิน เริ่มแต่พ.ศ. ๒๔๗๐ . พ.ศ. ๒๔๗๔ โปรดให้ยกเลิกการบังคับเก็บเงินศึกษาพลีจากพลเมือง พระราชทานเงินแผ่นดินสำหรับบำรุงการศึกษาประชาบาลแทนเงินศึกษาพลีปีละ ๓ ล้านบาท.

โปรดให้เพิ่มหน้าที่กรรมการหอสมุดสำหรับพระนครให้มีหน้าที่จัดการพิพิธภัณฑสถานและการบำรุงวิชาศิลปกรรมซึ่งยกมาแต่กรมศิลปากร ให้เปลี่ยนนามกรรมการหอสมุดสำหรับพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ใช้นามว่า ราชบัณฑิตยสภา แบ่งหน้าที่ออกเป็น ๓ แผนก คือ (๑) แผนกวรรณคดี เป็นเจ้าพนักงานจัดการหอสมุดสำหรับพระนคร และตอบส่วนพิจารณาวิชาอักษรศาสตร์ (๒) แผนกโบราณคดี เป็นพนักงานจัดการพิพิธภัณฑสถาน ตรวจรักษาโบราณวัตถุสถาน . (๓) แผนกศิลปากร เป็นเจ้าพนักงานจัดการบำรุงรักษาวิชาศิลปกรรม และโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดำรงตำแหน่งสภานายก.

ในพ.ศ. ๒๔๖๙ โปรดให้ตราพระราชบัญญัติคุลาการขึ้น ในพ.ศ.๒๔๗๐ โปรดให้ตั้งกรมตรวจคนเข้าเมือง และตราพระราชบัญญัติคนเข้าเมืองขึ้นสำหรับป้องกันบุคคลไม่พึงปรารถนาเข้ามาสู่ดินแดนสยาม ในปีเดียวกันนั้น โปรดให้ตราพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือนและคุลาการ ทั้ง

กฎข้อบังคับว่าด้วยการสอบไล่เข้าเป็นข้าราชการพลเรือนชั้นราชบุรุษ และโปรดให้ตราพระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ขึ้นใหม่เพื่อควบคุมการหนังสือพิมพ์ให้เหมาะแก่การ และด้วยพระราชประสงค์ที่จะให้หนังสือพิมพ์มีฐานะดีขึ้นและมั่นคงอยู่ในศีลธรรมอันดีงาม.

ในปีหลังๆต่อมาโปรดตราพระราชบัญญัติต่างๆอีกหลายอย่าง เช่น พระราชบัญญัติการพะนัน พระราชบัญญัติผัวเมียเพิ่มเติมและพระราชบัญญัติวรรณกรรมและศิลปกรรม.

เมื่อต้น ๆ รัชชกาล ภายหลังจากเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ได้ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราโชวาทแก่คณะหนังสือพิมพ์ในกรุงสยามทั่วกัน และต่อ ๆมา ก็ทรงพระกรุณาแก่คณะหนังสือพิมพ์เป็นลำดับ จนเมื่อเสด็จกลับจาก ส.ป.ร. อเมริกา ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ราชเลขาธิการแจ้งข่าวประพาสอเมริกาแก่บรรดาคณะหนังสือพิมพ์ทั่วหน้ากัน.

ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ สมาคมแพทย์ทางภาคบุรพทิศได้เข้ามาประชุมเรื่องเวชชกรรมเมืองร้อนในกรุงสยาม และ พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้มีการประชุมฝ่ายในอุปการะของสันนิบาตชาติ พฤติการณ์ได้เป็นไปโดยเรียบร้อย นับว่าเป็นพระราชกรณียกิจส่วนใหญ่แห่งรัชชสมัยของพระองค์ด้วย.

นอกจากที่ได้บรรยายมาแล้ว ยังมีสิ่งอื่น ๆ อีกหลายอย่างที่โปรดให้จัดทำหรือวางโครงการขึ้น เป็นต้นว่า ให้สร้างสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ บูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวัง ขยายทางรถไฟ ให้เจ้าหน้าที่แห่งกระทรวงกระทรวงร่วมมือกับดอกเตอร์ซิมเมอร์แมนทำการสำรวจฐานะและความเป็นอยู่ของพลเมืองตามชนบท ตั้งกรมพาณิชย์

ขึ้นใหม่ในกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เป็นกรมชั้นอธิบดี เพื่อจะได้วางนโยบายสืบแสวงหาตลาดในเมืองต่างประเทศ เพื่อสินค้าของสยามจะได้ออกไปจำหน่ายได้โดยความสะดวก และให้กรมกองต่าง ๆ ต่อไปนี้ กองจดหมายเหตุสังเขยแผ่พาณิชย์ กองสืบความรู้เอกอนอมิกส์ และกองรวมข่าวการค้ามารวมขึ้นกับกองพาณิชย์ด้วย ผู้บังคับบัญชากรมนั้นให้เรียกว่า ข้าหลวงใหญ่พาณิชย์.

หมายเหตุ สำหรับการพิมพ์ครั้งนี้ผู้เรียบเรียงต้องการให้จบลงเพียงแค่นี้ แต่สำหรับการพิมพ์ครั้งต่อไปผู้เรียบเรียงตั้งใจจะบรรจุเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปีนี้ (พ.ศ. ๒๔๗๕) และในปีต่อ ๆ ไป.

ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ